

ISSN 2412-9135

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Серія 18

Економіка і право

Випуск 31

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2016

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8824 від 01.06.2004 р.

*Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова
(протокол № 4 від 1 грудня 2016 р.)*

Редакційна рада:

- В. П. Андрущенко* – доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, член-кореспондент НАН України, ректор НПУ імені М. П. Драгоманова (*голова Редакційної ради*);
В. П. Бех – доктор філософських наук, професор;
В. І. Бондар – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України;
В. Б. Євтух – доктор історичних наук, професор, академік НАН України;
І. І. Дробот – доктор історичних наук, професор;
М. І. Жалдак – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України;
Л. І. Мацько – доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України;
О. С. Падалка – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
В. М. Синьов – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України;
В. Д. Сиротюк – доктор педагогічних наук, професор;
Г. М. Торбін – доктор фізико-математичних наук, професор (*заступник голови Редакційної ради*);
М. І. Шут – доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАПН України.

Редакційна колегія:

- В. І. Акуленко* – доктор юридичних наук, професор;
Б. І. Андрушишин – доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*);
В. Д. Бабкін – доктор юридичних наук, професор;
С. О. Біла – доктор наук з державного управління, професор;
З. С. Варналій – доктор економічних наук, професор;
І. С. Каленюк – доктор економічних наук, професор;
Т. Т. Ковальчук – доктор економічних наук, професор;
О. С. Падалка – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України (*відповідальний редактор*);
Н. М. Пархоменко – доктор юридичних наук, професор;
В. Г. Пилипчук – доктор юридичних наук, професор;
І. Л. Петрова – доктор економічних наук, професор;
І. Ф. Радіонова – доктор економічних наук, професор;
В. Ю. Стеценко – доктор юридичних наук, професор;
Л. В. Страшинська – доктор економічних наук, професор (*відповідальний редактор*);
Ю. С. Шемиученко – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України.

Н 34   **НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18.**
Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 31. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – 159 с.

У статтях розглядаються актуальні проблеми наукових досліджень докторантів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів та співробітників наукових установ України з питань економічної теорії та права, політики і практики трансформаційних перетворень в Україні.

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 322:261.7(477.8) “1920/1930”

*Андрусишин Б. І.
доктор історичних наук, професор,
декан факультету політології та права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

*Бондаренко В. Д.
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології факультету
філософської освіти і науки
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

МОДЕЛЬ НОВОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКАХ НА ПРИЄДНАНИХ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (20-30-і рр. XX ст.)

Розглядається державна політика Польщі, Чехословаччини, Румунії та СРСР щодо релігійних конфесій Західної України у 20-30-і рр. XX ст. Простежено зміни зовнішнього права церков у залежності від релігійної політики правничих режимів, розкривається механізм реалізації радянської моделі державно-церковних відносин.

Ключові слова: *Державно-церковні відносини, Друга Річ Посполита, Українська греко-католицька церква, Російська православна церква, Галичина, Волинь, Закарпаття, Чехословаччина, Буковина, Румунія, радянська влада 1939–1941 рр., митрополит Андрей Шептицький, Українська РСР.*

Проблема ролі церков у політико-правовій сфері, етногенезі української нації, боротьбі за відновлення української державності, державно-церковні відносини на українських землях, що опинилися після закінчення Першої світової війни у складі СРСР, Другої Речі Посполитої, Чехословаччини та Румунії вивчалася багатьма науковцями України.

У філософській, історичній, релігійній і меншою мірою правничій літературі присутній академічний дискурс з проблем нормативно-правової основи для здійснення

своїї державно-бюрократичної діяльності перелічених вище держав. Релігійні організації розглядаються як своєрідні “Хранителі української ідентичності”.

Історіографія державно-церковних відносин періоду 20-30-х рр. ХХ ст., світовими війнами, коли значна частина українських етнічних земель опинилася у складі чотирьох іноземних держав є складним і різноплановим явищем. Її можна поділити за проблемно-хронологічним принципом (українського зарубіжжя, радянська, сучасна вітчизняна), хоч така класифікація досить умовно відбиває рамки проблеми. Праці дослідників поділяються (крім радянських) ще й за конфесійною ознакою.

Окремі сюжети означеної нами проблеми висвітлені у працях українських авторів християнсько-консервативного напрямку 20-30-х років ХХ ст., представлені у науковому доробку наукових та політичних діячів української діаспори та Галичини: В. Заїкіна, В. Залозецького, М. Козака, М. Кочубея, І. Кривецького, І. Крип'якевича, В. Кучабського, В. Липинського, О. Назарука, С. Томашівського, Г. Хонищина. Зарубіжні та вітчизняні дослідники, які тяжіли до католицького напрямку (Б. Боцюрків, А. Великий, О. Кравченко, Г. Лужницький, С. Мудрий, І. Нагаєвський, І. Хома та ін.), торкаючись питань державно-церковних відносин, розглядають їх через роль Української греко-католицької церкви у національно-визвольному русі того часу. Історики церкви православного спрямування, поділяючись за приналежністю до української та російської гілок єдиної християнської церкви (Л. Гузар), відрізняються толерантністю і виваженістю в оцінках (І. Власовський), або займають позицію суголосну своїй конфесії.

Значну увагу проблем державно-церковних відносин приділяли зарубіжні українські дослідники, галицькі вчені міжвоєнної доби (С. Баран, М. Чубатий, І. Гриньох, І. Лисяк-Рудницький та ін.)

З позицій “греко-католицизму” до висвітлення церковно-релігійної тематики долучалися сучасні дослідники Л. Гентош, Г. Цвенгрот, Г. Гладка, Я. Заборовський, О. Красівський, В. Марчук, І. Пилипів та ін.

Концепції українського державотворення в українській суспільно-політичній і правовій думці І пол. ХХ ст. торкалися Б. Андрусишин, В. Бондаренко, Л. Галуха, Н. Горяча, Т. Євсєєва, А. Зінченко, О. Ігнатуша, О. Купранець, О. Лисенко, В. Лісовий, В. Масненко, М. Москалюк, О. Реєнт, А. Стародуб, В. Ульяновський, М. Швагулак, М. Шкаровський та ін.

Найбільш наближеними до дослідження проблеми державно-церковних відносин є розвідки С. Здіорука, А. Слободяна, колективна праця А. Колодного і Л. Филиповича та ін. І. Яцишин висвітлює роль митрополита А. Шептицького у розвитку в Західній Україні парламентаризму і становленні політичної нації.

Окремих аспектів теми торкаються і сучасні польські дослідники. Вплив Української греко-католицької церкви і зокрема ролі митрополита А. Шептицького на політичне життя Галичини з початку ХХ ст. до початку Другої світової війни проаналізували Р. Вапінський, Я. Колбушевський, С. Патрач, С. Стемпень та ін.

Однак, незважаючи на значний масив філософської, історичної, релігійної літератури у якій висвітлювалися аспекти державно-церковних відносин, чого не можна сказати про історико-правові дослідження, багато аспектів проблеми висвітлені фрагментарно, або залишилися поза увагою.

Релігійне життя у міжвоєнний період в Галичині та Західній Волині, що, відповідно до положень Ризького миру 1921 р., увійшли до складу Польської держави, а також на Буковині і в Закарпатті, що належали на той час Румунії та Чехії, розвивалося хоч і не безпроблемно, але зовсім на інших засадах, ніж в УРСР.

Серед перелічених країн найбільш благополучними видаються відносини, що склалися в українських церковних формувань з владою Чехословаччини. Православні українці, які проживали на територіях, що відійшли до Чехословаччини, підпорядковувалися Сербському патріархові і з урахуванням лояльної політики уряду в релігійному питанні могли вільно розвивати своє релігійно-церковне життя. Дещо складнішою виявлялася тут доля українських греко-католицьких церковних утворень, що ще у міжвоєнний період відчували на собі наслідки діяльності будапештського уряду, який, як відомо, у складі Австро-Угорщини, як двоцентральної у політичному та культурному відношеннях держави, докладав значних зусиль до поєднання життя різних народів цієї частини в єдине ціле. Натомість Чехословацька Республіка надала українському Закарпаттю певну автономію, в тому числі і у питаннях духовно-релігійного життя. У 1922 р. до Праги і Відня перемістився Український Вільний Університет, що перейняв ініціативу інтелектуально-культурного осередку українства в західних землях від утвореного в 1921 р. у Львові Таємного Львівського університету, що був заборонений владою у 1925 р. Під Прагою знайшла свій осідок Сільськогосподарська академія. В зазначений період завдяки нормальному стану у сфері державно-церковних відносин на території українського Закарпаття та в інших місцевостях, де компактно проживали українці і діяли їхні церкви, духовно-релігійне життя носило добре організований і всебічно розвинений характер.

За нових умов, що виникли внаслідок Першої світової війни, спроби штучної мадяризації українського населення Закарпаття призвели до прямо протилежних наслідків. У протистоянні католиків з православними останні (від католиків у православ'я перейшло близько 100 тис. вірних) [11; с. 468], отримали відчутну перевагу, що призвело до практичної відставки греко-католицького єпископа Антонія Паппа, який уособлював собою позицію змадяризованого греко-католицького духовенства та зміни його у 1924 р. на посаді Мукачівського єпископа владикою Петром Габеєм – більш поміркованим церковним діячем з чітко вираженими національно-релігійними переконаннями. Подібні зміни відбулися і в Пряшевській греко-католицькій єпархії без помітної участі держави і влади.

Більш настирливу позицію щодо православних Буковини провадила влада Румунії, однак і тут справа більшою мірою обмежувалася адміністративно-церковним підпорядкуванням православних церковних структур краю центральному церковному проводу, повним застосуванням румунської мови в богослужбовій практиці, відповідними змінами у підготовці кадрів духовенства, видавничій політиці тощо.

Після закінчення Першої світової війни у всіх вітчизняних конфесій на українських землях у складі Другої Речі Посполитої розпочався складний період відносин з державою. До наукового висвітлення проблеми дослідники ввели в обіг факти переслідування авторитарним режимом Польщі українських конфесій, тощо (С. Макарчук, В. Борщевич та ін.)

Польська держава, як і Чехословацька Республіка та Румунія будували свою політику щодо українських церков з урахуванням багатоцільового досвіду сусідства з

українцями та, виходячи з актуального політичного моменту, що виник за результатами Першої світової війни і появи на політичній карті світу більшовицької держави. Іван Власовський, порівнюючи ситуацію, що склалася в Українській Православній Церкві у стосунках з Радянською владою та владою відродженої Речі Посполитої, писав, що "... коли відроджена Українська Православна Церква на Великій Україні повинна була мати діло з безбожною державною владою, що тільки для ока людського декретувала відокремлення Церкви від держави, почавши відразу Церкву переслідувати, грабувати і нищити, то національно-державному українському рухові на Північно-Західній Україні під Польщею суджено було мати діло з державною владою християнською, при якій Церква не була відокремлена від держави, але де влада та була обтяжена традиційним католицьким насліддям, далеко не доброзичливим до православ'я і Православної Церкви" [1; с. 7].

Специфічний характер державно-церковних відносин, що склалися у межах Польської держави між тамтешньою владою і українськими церквами, стосувався значної маси українства, що сягала близько 3,8 млн. осіб і мала довготривалі і дуже різні за своїм значенням наслідки як для українсько-польських стосунків, так і для розвитку національно-церковного руху в усій Україні.

Довготривала боротьба Російської імперії з Польською державою за українські землі та за духовно-релігійне панування в них з відродженням Польщі зразу ж визначила дискурс її державно-церковної політики щодо українських церков, які діяли на її території.

Що стосується православних українців, то польська влада однозначно підтримувала усі починання, пов'язані із їхнім відходом від Москви як духовно-релігійного центру, що віками прагнув здійснювати патронат над церковно-релігійним життям православних в Україні. І якщо в попередні історичні періоди ця діяльність польської влади зводилася до спроб насильницького окатоличення православних, то відроджена в ХХ ст. Польська держава пішла по шляху унезалежнення православних, які проживали на її території, всіляко запобігаючи політичним, культурним та релігійним впливам на них з боку інших церков і держав.

Цьому активно сприяв і поточний історичний момент, пов'язаний як із наслідками Першої світової війни, так з нищенням більшовиками Церкви в Радянській Росії. У вересні 1921 р. митрополит Варшавський Юрій (Ярошевський) за погодженням з польським урядом отримав від патріарха Тихона призначення бути патріаршим екзархом Православної Церкви в Польщі з правом обласного митрополита. І хоча ще тривалий час організація внутрішнього управління Православної Церкви у відродженій Польщі не врегульовувалася з вини самої держави, регулювалася т. з. Тимчасовими Правилами про відношення Уряду Речі Посполитої до Православної Церкви в Польщі, що побачили світ у січні 1922 р. і давали державі значні можливості для маніпулювання церквою, уже восени 1921 р. міністром віросповідань і освіти Польщі М. Ратаєм було заявлено, що польський уряд не уявляє собі іншого управління православної Церкви в Польщі, як на засадах автокефалії.

Така спрямованість державної політики щодо Церкви дала можливість останній, починаючи з квітня 1925 р. утворити Комісію для перекладу Святого Письма та Богослужбових книг українською мовою, а з вересня 1929 р., системно підійти до

запровадження української мови в релігійно-церковному житті.

Дальшу українізацію православної церкви підштовхнув православний науковий з'їзд у Луцьку, що відбувся 5-6 червня 1927 р.

Після загибелі митрополита Юрія (Ярошевського) на Варшавську митрополичу кафедру було обрано архієпископа Волинського Діонісія (Валединського), котрий посів цю посаду за благословенням Вселенського патріарха. Уряд Польщі підтримав цей крок православних ієрархів, що і поклало початок практичній реалізації зміни канонічної юрисдикції та статусу Православної Церкви у Польщі. Вже 13 листопада 1924 р. був оприлюднений томос Вселенської Царградської патріархії про визнання Православної Церкви в Польщі Автокефальною. Польський уряд всіляко підтримував подібні устремління православних українців.

Особливу роль у питанні стабілізації становища та розвитку Православної Церкви в Польщі відіграв маршал Й. Пілсудський, за часів правління якого Церкві хоч і не вдалося вирішити ряд важливих для неї питань, однак здобутки в її житті були очевидними. Після його смерті у травні 1925 р. частина політичного керівництва Польщі виступила з ідеєю перегляду політики держави щодо національних меншин на користь їхньої асиміляції до польського суспільства.

Реалізація цієї політики проходила в найбрутальніших формах із застосуванням сили, руйнуванням православних святинь, найрізноманітніших обмежень побутового характеру. Вона була покликана повернути православних українців до римо-католицизму і в такий спосіб радикально зменшити вплив православ'я на прикордонних з Союзом РСР землях та зміцнити міждержавні кордони кордонами культурними.

Польський уряд побоювався, що українізація православної церкви допоможе утворенню єдиного фронту греко-католиків і православних під гаслами національного відродження українців – пише В. Литвин, [12; с. 551]. Не захищена, подібно до греко-католиків, конкордатом між Римом і Варшавою, православна церква з 1937 р. стала об'єктом атак з боку уряду і польських націоналістичних організацій на “кресах”. Розгорнулася кампанія “ревіндикації”, тобто примусового навернення православних до католицизму. За червень та липень 1938 р. на Холмщині було зруйновано 112 церков, у тому числі багато старовинних споруд XII – XVI ст. У 1914 р. тут діяло 389 православних храмів, а в 1939 р. залишився тільки 51 храм.

Однак ця широка акція, що ще більшою мірою поглибила недовіру та ворожість між українцями і поляками не дала очікуваного результату. Тому частина політичних сил, які обстоювали насильницьку асиміляцію українців і білорусів до польського суспільства, виступила з ідеєю насадження польського православ'я як політичного інструменту такої асиміляції. З цією метою було висвячено двох “польських православних єпископів”, а відповідним Декретом Президента Польщі та Розпорядженням Ради Міністрів, що побачили світ у листопаді та грудні 1938 р., Православна Церква в Польщі почала іменуватися Польською Автокефальною Православною Церквою. Ці документи не проходили розгляду Сеймом та Сенатом фактично, як і вся політична лінія на асиміляцію українців, спрацювали проти єдності польського суспільства напередодні історичних випробувань, що чекали його з початком Другої світової війни.

Українці-греко-католики також зазнавали в цей період суттєвих обмежень з боку Польської держави. Після двох з половиною років ув'язнення російським царським урядом у роки Першої світової війни митрополит Андрей Шептицький, який після звільнення внаслідок Лютневої революції 1917 р. повернувся у Галичину і з головою поринув у роботу, пов'язану із утворенням і зміцненням Західноукраїнської Народної Республіки у 1918–1919 рр. був інтернований польським урядом, а у вересні 1923 р. заарештований знову, а Польські шовіністичні кола навіть винесли йому смертний вирок. Вивезений з України у глиб Польщі, він зумів повернутися до Львова лише після втручання Папи Римського [13; с. 163].

Однак загальне тло діяльності українських греко-католиків на територіях, що відійшли до Польщі, визначалося умовами конкордату між Апостольською Столицею та Польщею, що був укладений 10 лютого 1925 р. Завдяки цьому документу було "...зрівняно всі обряди перед державним і церковним правом, забезпечено право на свободу організації, життя, праці, духовних служінь українцям-католикам, які були поставлені на канонічно правову площину з такими самими вольностями з боку держави, як ін. обряди" [11, с. 466].

Польська держава могла впливати на формування греко-католицької ієрархії лише за умови доведених політичних мотивів своєї незгоди з рішенням церкви. Для аналогу польського уряду юрисдикція митрополита була обмежена тільки Галичинною, відповідно уніанти (росіяни й українці) поза межами Галичини підпадали під юрисдикцію західного польського єпископа, оскільки згідно укладеного конкордату Ватикан не міг призначати для них єпископа з належного йому юрисдикційного владом (Ординарія), а тільки візита [2, с. 282].

Водночас держава також відкривала для українців-греко-католиків великі можливості в галузі організації релігійного навчання та виховання населення, підготовки кадрів духовенства. В цей період було відтворено роботу мережі греко-католицьких духовних навчальних закладів, на вершині якої постала Богословська академія у Львові, що виросла у міжвоєнний період у політичний та духовно-інтелектуальний осередок розвитку галицького українства. Відновили також свою роботу чернечі ордени греко-католиків, діяльність яких була зруйнована в роки Першої світової війни, в революційний та пореволюційний періоди.

З початком Другої світової війни існуюча в західноукраїнських землях модель державно-церковних відносин зазнала радикальних змін. З політичної карти Європи зникла Польська держава, що була захоплена фашистською Німеччиною, а західноукраїнські землі, що входили до її складу, були зайняті радянськими військами.

Входження Західної України до складу УРСР і СРСР внесло кардинальні зміни на релігійну сферу цих регіонів. Детально висвітлено означену нами проблему на матеріалах Прикарпаття [3], Буковини [4], Закарпаття [5]. Значна увага у дослідженнях приділена УГКЦ. Державно-церковні відносини цієї релігійної конфесії вивчали В. Пащенко [6], С. Кокін [7,8], В. Сергійчук [9].

Радянська влада з самого початку почала демонструвати свою непримириму позицію щодо релігії та церкви у краї. Вона реалізувалася у різний спосіб – через непомірне оподаткування парафіяльних церков і духовенства, вилучення церковних та монастирських земель, відбирання парафій у неугодних новій владі священників, секуляризації школи та культурно-просвітницьких установ тощо. Така позиція

держави щодо релігії, Церкви та віруючих проявилася уже під час проведення Народних Зборів Західної України, де критика Церкви та духовенства була вложена в уста делегатів цього представницького форуму. Відтак вона почала негайно втілюватися в життя.

Позиція влади у питанні її ставлення до Церкви була такою, що жодна з діючих у Західній Україні релігійних організацій не отримувала ні найменших пільг чи полегшень. Сила державної машини була спрямована у першу чергу проти Греко-Католицької та Православної церков як двох найбільших релігійно-духовних потуг краю, які до того ж мали чітко сформульовану позицію у справі захисту національних інтересів.

Що ж до різниці у ставленні влади до цих церков, то вона полягала лише у різних темпах інтеграції православних і греко-католиків Західної України до духовно-культурного простору СРСР, в якому Церква практично не відігравала на той час ніякої ролі, поскільки була вщент знищена ще у попередні періоди. Влада, безумовно, уже тоді мала наміри щодо приєднання українських греко-католиків до Руської Православної Церкви, однак чіткого плану дій щодо здійснення цієї акції у неї на той час не було. Тому щодо УГКЦ вона обмежилася ідеологічним та економічним тиском на цю церкву, а дещо пізніше репресіями проти священства і вірних Греко-Католицької Церкви. Глава УГКЦ митрополит Андрей Шептицький активно протестував проти таких дій влади, однак остання неухильно здійснювала свій план включення краю в систему суспільно-політичного устрою СРСР [10, с. 28-32].

Ще задовго до приходу у Західну Україну комуністичної влади митрополит Андрей Шептицький у своєму Пастиревському посланні до духовенства та вірних щодо переслідування Церкви та пересторогою перед безбійністю (1932 р.) писав: “Іде на нас світова революція, що вже загорнула великі області світа. Вона принесе нам передусім безоглядне переслідування для Христової Церкви... Многих із нас жде, певно, в’язниця, муки і смерть... Мусимо бути готовити ту жертву в даній хвилі прийняти і пролляти за Церкву і нарід” [14, с. 65]. Митрополит вважав СРСР розсадником абсолютного зла, яке проявляється у масовому переслідуванні певних людей. Молодшого брата А. Шептицького Лева з дружиною енкаведисти розстріляли на подвір’ї батьківської хати. До “ворогів народу” був віднесений і сам митрополит Андрей завдяки його авторитету на міжнародній арені влада не наважилася знищити главу Української греко-католицької церкви. Вони 22 грудня 1939 р. партком внутрішніх справ І. Серов підписує спеціальну директиву “Про агентурно-оперативну роботу по релігійникам у Західній Україні”, якою доручається розробляти середовище релігійних конфесій і “максимально використати архіви польської розвідки й політичної поліції для виявлення й арешту їх агентів серед духовенства й релігійного активу” (митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.).

Вже через три місяці після приходу більшовицької влади на західноукраїнські землі, розпочинається відкритий наступ на УГКЦ, інші конфесії.

Н. Стоколос наводить цифру 550 тис. осіб вивезених у 1939–1941 рр. з території колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств. Досі невідомо, пише дослідниця, скільки серед них було священнослужителів, представників української громадськості, які постраждали через свої релігійні

переконання, але наводить приблизні дати, що до 22 червня 1941 р. на колишній польській території було заарештовано 53 священники, 10 з яких пізніше звільнили, 37 пропали, а 6 померли чи були розстріляні [16, с. 293].

Паралельно із знищенням духовенства творився його негативний суспільний імідж, культивувався думка про безперспективність священницької діяльності, що наносило удар по духовних основах суспільства.

Із державно-релігійного життя витіснялися богослужіння, проповіді, єпархіальне діловодство українською мовою, яка замінялася церковнослов'янського з російською вимовою. Поступово набирали поширення репресії – ув'язнення, депортації, розстріли осіб небажаних для режиму, серед яких значну частину становили служителі культу.

Одним із відчутних ударів по авторитету церкви та західноукраїнських землях став указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 квітня 1940 р. “Про реєстрацію актів громадянського стану у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР” згідно з якого священнослужителі зобов'язувалися передати усі церковні книги фіксації актів громадського стану населення відповідним державним органам.

Комуністичний режим спланував і проводив нову державно-церковну лінію щодо Західної України. РПЦ мала розширити сферу свого впливу на всю її територію маючи за мету підпорядкувати собі і Українську Греко-католицьку церкву. Тактичні через возз'єднання уніатів з Православною церквою. Зміна юрисдикції (підпорядкування Московській патріархії православних громад західноукраїнського регіону стала результатом нових політичних реакцій пов'язаних з початком Другої світової війни, знищенням польської державності та включенням її колишніх “східних кресів”, де проживало переважно українське православне населення до складу СРСР) [16, с. 292-295]. Радянський режим використав православну ієрархію та Московську патріархію, яка сама зазнала жорстоких переслідувань і репресій від нього ж дещо раніше. Це являло собою, – пише Н. Стоколос, “по суті, повернення дореволюційного, самодержавного зразка відносин Російської православної церкви і держави, за яких перша була одним із важливих засобів здійснення політики світської влади та її своєрідною заручницею”.

Що ж до православних в західноукраїнських землях, то їхнє підпорядкування Московській патріархії здійснювалося за допомогою РПЦ з першого дня встановлення нової влади в західних областях України. Спочатку цю місію виконував керуючий справами Московської патріархії архієпископ Дмитровський Сергій (Воскресенський), а згодом, з березня 1941 року, один із чотирьох ієрархів РПЦ, які продовжували діяти на території колишнього СРСР, архієпископ Миколай (Ярушевич), призначений спочатку митрополитом Волинським, екзархом Московської патріархії на західні області України і Білорусії, а згодом і на всю Україну. Це призначення носило переважно політичний характер і мало на меті пришвидшення процесу відриву православних Західної України від Автокефальної Православної Церкви у Польщі і приєднання її до РПЦ, що розглядалося владою як складова частина інтеграції краю до Союзу РСР. Тут слід зазначити, що не всі українські православні єпископи пішли на цей крок. Зокрема, архієпископ Поліський Олександр (Іноземцев) та єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) так і не пішли на контакт із священноначаллям РПЦ, натомість єпископ Олексій (Громадський) здійснив цей крок. Саме ці розходження у підходах

українського єпископату до подій, пов'язаних з утвердженням в західних областях України радянської влади, а відтак і домінування Московської патріархії у подальшому послужили причиною формування і співіснування тут двох православних церков – Автокефальної та Автономної.

У такому стані незавершених трансформацій державно-церковних відносин у приєднаних у 1939 р. до Української РСР землях Церкву застали події радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.

Використані джерела:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – 1966. – Том IV. – Ч. II. – С. 7.
2. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький / В. Сергійчук. – В. : ПП Сергійчук М. І., 2015. – 440 с. – С. 282.
3. Андрухів І. Суспільно-політичні процеси на території Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. / І. Андрухів, П. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 364 с.
4. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини) / С. Яремчук. – Чернівці : Рута, 2004. – 352 с.
5. Данилець Ю. В. Православна церква в умовах першого року радянської влади на Закарпатті (1944 – 1945 рр.) [Електронний ресурс] / Ю. В. Данилець. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/pravoslavna-tserkva-v-umovah-pershogo-roku-radyanskoj-vladi-na-zakarpatti-1944-1945-rr/pdf>.
6. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40 років ХХ ст. до наших днів / В. О. Пащенко. – Полтава : [б.в.], 2002. – 615 с.
7. Кокін С. Ліквідація УГКЦ. Документи радянських органів державної безпеки : у 2-х т. / С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. – К. : Вид. Сергійчук М. І., 2006. – Т. 1. – 902 с.
8. Кокін С. Ліквідація УГКЦ. Документи радянських органів державної безпеки : у 2-х т. / С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. – К. : Вид. Сергійчук М. І., 2006. – Т. 2. – 902 с.
9. Сергійчук В. І. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 494 с.
10. Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української греко-католицької церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. Збірник документів і матеріалів. – Львів : Видавництво “Місіонер”, 2006. – С. 28-32.
11. Мудрий Софрон, владика, ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні. – 4-те вид. – Жовква : Місіонер, 2010. – 544 с. – С. 468.
12. Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – Київ : Наукова думка, 2010. – 828 с. – С. 551.
13. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генеза, проблеми, перспективи : монографія / С. Р. Кияк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 632 с. – С. 163.
14. Андрей Шептицький. До вас моє слово. 150 цитат митрополита. До 150-ліття від дня народження. – К., 2015. – С. 208. – С. 65.
16. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.) : монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ “Ліста – М.”, 2003. – 480 с. – С. 293.

Андрусишин Б. И., Бондаренко В. Д. Модель новой религиозной политики в государственно-церковных отношениях на присоединенных западно-украинских землях (20-30-е гг. XX в.).

Рассматривается государственная политика Польши, Чехословакии, Румынии и СССР в отношении религиозных конфессий Западной Украины в 20-30-е гг. XX в. Прослежено изменения внешнего права церквей в зависимости от религиозной политики юридических режимов, раскрывается механизм реализации советской модели государственно-церковных отношений.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, Вторая Речь Посполитая, Украинская греко-католическая церковь, Русская православная церковь, Галичина, Волинь, Закарпатье, Чехословакия, Буковина, Румыния, советская власть 1939–1941 гг. Митрополит Андрей Шептицкий, Украинская ССР.

Andrusyshyn B., Bondarenko V. The model of the new religious policy in church-state relations on the associate Western Ukrainian lands (1920-30-ies).

The public policy of Poland, Czechoslovakia, Romania and the USSR on religious denominations in Western Ukraine of 20-30-ies is viewed. The changes of the law of churches depending on the religious policy of legal regimes is investigated, the mechanism of implementing the Soviet model of the church – state relations is revealed.

Keywords: church-state relations, the Second Commonwealth, Ukrainian Greek Catholic Church, the Russian Orthodox Church, Galicia, Volyn, Transcarpathian, Czechoslovakia, Bukovina, Romania, the Soviet authorities of 1939–1941, Metropolitan Sheptytsky, Ukrainian SSR.

УДК 340.15(477)(091) “18/19”

Вронська Т. В.
доктор історичних наук, с.н.с.,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту інформатики і
права НАПрН України

Пилипчук В. Г.
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
директор Науково-дослідного інституту
інформатики і права НАПрН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – ХХ СТОЛІТТІ

У статті на основі всебічного аналізу широкого спектру джерел і наукової літератури висвітлено актуальні проблеми формування і розвитку правових засад запровадження особливих правових режимів – виняткового (у формі “поширеної” або “надзвичайної” охорони), надзвичайного і воєнного стану на українських землях. Проаналізовано особливості, підстави і порядок оголошення вказаних правових режимів, компетенцію органів влади та військового командування, а також характер обмежувальних заходів в умовах різних суспільно-політичних формацій часів російської імперії, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., радянського періоду, а також з проголошенням незалежності України.

Ключові слова: історико-правові аспекти, особливі правові режими, надзвичайний стан, воєнний стан.

Сучасне розуміння проблем забезпечення національної безпеки і оборони та можливість задіяння правових механізмів запровадження режиму надзвичайного чи воєнного стану, зокрема, в умовах гібридної війни проти України, потребує вивчення відповідного історичного досвіду на українських землях.

Нині заходи щодо захисту державного суверенітету і територіальної цілісності, а також деокупації окремих районів Донецької і Луганської областей здійснюються переважно в рамках антитерористичної операції. Водночас на міжнародно-правовому рівні поняття “конфлікт в Україні” поступово замінюється термінами “російська агресія в Україні” та “анексія українських земель” (Автономної республіки Крим і м. Севастополя). При цьому, в суспільстві активно обговорюється питання стосовно можливості запровадження воєнного стану в окремих районах Донецької та

Луганської областей.

З урахуванням зазначеного дослідження історико-правових аспектів запровадження надзвичайного і воєнного стану нині значно актуалізувалося. Із суто теоретичної ця проблема стає вкрай важливою у практичному сенсі.

Одним із перших до вивчення правових основ надзвичайного і воєнного стану на українських землях, які входили до складу Російської імперії, ще 1908 року вдався відомий правник та публіцист В. Гессен [1]. В подальшому ця проблематика досліджувалася низкою вітчизняних та іноземних вчених. Зокрема, питання правового регулювання діяльності органів державної влади та військового управління в умовах війни розглядалися у працях В. Золотарьова, В. Кучми, А. Писарева та ін. В контексті радянського законодавства воєнний і надзвичайний стан досліджували Д. Артамонов, Д. Долінін, А. Домрин, І. Дьяченко, В. Гушкін, М. Громов, О. Зіборов, С. Пчелінцев, В. Рушайло та інші. Дисертаційне дослідження Д. Ніконова було спеціально присвячене характеристиці радянського надзвичайного законодавства періоду 1920–1941 рр. [2].

В сучасній вітчизняній історико-правовій літературі ця проблематика й досі представлена фрагментарно, хоча окремі аспекти особливих державно-правових режимів були предметом наукових пошуків низки українських вчених: А. Басова, О. Брателя, В. Белевцевої, С. Ківалова, С. Кузніченко, Я. Колінько, А. Стрекалова та інших [3].

Сучасне трактування воєнного стану, як свідчить проведений аналіз, у загальних рисах мало чим відрізняється від його тлумачення у минулому. Це особливий правовий режим, що вводиться в країні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державному суверенітету і територіальній цілісності тощо. Основними особливостями воєнного стану є те, що з моменту його проголошення вся повнота влади в районі дії цього режиму переходить до військового командування, права і свободи громадян суттєво обмежуються, а відповідальність за здійснені правопорушення помітно зростає. Комплексний підхід до осмислення цього феномену потребує звернення до законодавчої практики та механізмів втілення в життя надзвичайних режимів у широкій історичній ретроспективі.

В цілому наявний науковий доробок, передусім радянських і російських вчених, позначений певними ідеологічними нашаруваннями, що перешкоджає всебічному аналізу політичної природи, юридичного змісту, військових та соціо-гуманітарних наслідків запровадження воєнного і надзвичайного стану. Проблема комплексного дослідження феноменології особливих правових режимів на теренах України в широкій історичній ретроспективі залишається вкрай актуальною.

Метою статті є висвітлення історико-правових аспектів виникнення і розвитку особливих правових режимів надзвичайного і воєнного стану в контексті суспільно-політичних і правових трансформацій у різні періоди історії України.

Як свідчить аналіз, ще 1566 року у Статуті Великого князівства Литовського, який на українських землях отримав назву “Волинського”, у 29 артикулах другого розділу з питань оборони викладалися деталі запровадження воєнного стану (*порядок мобілізації, звільнення від неї певних категорій, порядок прибуття до війська, призначення командного складу*), а також перелічувалися злочинні дії, за які передбачалося покарання за законами надзвичайного часу (*зрада, залишення поля бою,*

неявка до війська тощо) [4].

Надалі у 1710 р. в розділ II Конституції Пилипа Орлика було зафіксовано норми про непорушність цілісності держави та її кордонів у разі необхідності їх збройного захисту. У розділі IV також передбачалося право гетьмана запроваджувати відповідні надзвичайні заходи: *“Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Ясновельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радою Генеральної Старишини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень”* [5].

У Російській імперії системна робота в цьому напрямі розпочалася у XIX ст. Передумови для запровадження надзвичайного і воєнного стану та відповідної нормативно-правової бази переважно формувалися у зв'язку з поширенням соціально-економічних та суспільно-політичних антагонізмів і дестабілізацією громадського порядку, що набувала форм непокори владі, масових заворушень, терактів проти державних службовців вищого рангу, а також дій, спрямованих на зміну існуючого державного та суспільного устрою.

За цих умов у серпні 1861 р. російським імператором Олександром II було затверджене Положення *“Про правила на випадок оголошення будь-яких місцевостей Західних губерній на воєнному стані”* [6]. У серпні 1861 р. до цього акту було внесено доповнення, згідно з якими Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторам були делеговані відповідні надзвичайні права [7].

Зокрема, цим посадовцям і тимчасовим військовим губернаторам делегувалося право на власний розсуд, без попередньої санкції вищої влади, лише ставлячи її до відома, оголошувати воєнний стан у підвладних губерніях. Вони також наділялися повноваженнями усувати з посад чиновників усіх відомств, звільняти та віддавати до суду усіх без винятку чинів земської та міської поліції. У місцевостях, оголошених на воєнному стані, призначався спеціальний “військовий начальник”, якому делегувалися повноваження щодо запровадження репресивних та інших режимних заходів, у т.ч. тримання мешканців регіону у повній покірності, перешкоджання підбурюванню або виявам неповаги до уряду та місцевої влади; видалення у примусовому порядку іноземців, які не мали легітимного права на проживання й інших підозрілих осіб; притягнення до кримінальної відповідальності громадян, які сприяли переховуванню цих осіб. Змінювалася підсудність і цивільних осіб – у разі запровадження особливого правового режиму розгляд усіх справ про скоєні ними злочини й інші правопорушення переходив до юрисдикції військових судів.

У місцевостях, де запроваджувався воєнний стан, також заборонялися масові зібрання (за винятковим релігійних процесій); оголошувався особливий режим пересування, що у загальних рисах нагадував комендантську годину: місцева поліція та військові патрулі отримували право зупиняти та перевіряти всіх підозрілих осіб, затримувати їх у разі необхідності та передавати військовій владі. У разі спротиву санкціонувалося застосування зброї без відповідальності за це; лавки, шинки, кав'ярні та інші аналогічні заклади мусили припиняти свою роботу у встановлений час [8].

Слід звернути увагу, що на той час органи влади російської імперії переважно застосовували режим воєнного стану, навіть у разі виникнення внутрішніх заворушень.

У вересні 1861 р. також було видано акт російського імператора про застосування військових підрозділів для *“екзекуційного зайняття міст, містечок та селищ у західних губерніях”* спеціальними *“командами”* для приборкання безладів [9]. У цьому документі містилося й певне застереження, що застосування сили дозволялося лише тоді, коли були вичерпані усі інші можливості для мирного врегулювання конфлікту та умиротворення бунтівників *(за допомогою авторитетних громадян і священників)*.

Упродовж наступних років вищою владою російської імперії неодноразово запроваджувався воєнний стан у місцевостях, де виникали заворушення, спричинені соціально-економічними і політичними факторами. Зокрема, реагуючи на національно-визвольний рух проти панування російської імперії, в якому брали участь поляки й українці, 15 січня 1863 р., такий режим був оголошений у місцевостях, що межували з землями колишньої Речі Посполитої [10]. У квітні 1877 р. у зв'язку з російсько-турецькою війною військовий стан був запроваджений у Бессарабській, Таврійській, Херсонській губерніях та в Криму [11].

Згідно з *“Положенням про польове управління військами на воєнний час”* головнокомандувачу армії повністю підпорядковувалися губернії та регіони, оголошені на воєнному стані. Генерал-губернаторам надавалося право висилати в адміністративному порядку всіх осіб, подальше перебування яких у підпорядкованих їм місцевостях визнавалося шкідливим; затримувати на свій розсуд всіх осіб, незважаючи на їх звання і посадовий стан; призупиняти або забороняти видання журналів і газет, визнаних шкідливими [12].

В цілому, характерною рисою 1860–1870-х рр. було те, що застосування надзвичайних заходів майже повністю залежало від місцевих генерал-губернаторів і не мало чіткої правової регламентації. Ще однією особливістю військово-політичної і правозастосовної практики того часу було те, що імператор запроваджував воєнний стан на територіях, суміжних з театром бойових дій, як запобіжний захід, не очікуючи спалахів заворушень чи дезорганізація життя.

Лише у серпні 1881 р. з огляду на наростання нестабільності, спричиненої убивством Олександра II, новим імператором Олександром III було видано єдиний правовий акт – *“Положення про заходи для збереження державної безпеки і громадського спокою”*, який врегульовував питання запровадження особливих правових режимів [13]. Ухвалений як тимчасовий, цей документ залишався чинним до 1917 р.

Згідно із вказаним правовим актом у будь-якій місцевості за ініціативою міністра внутрішніх справ, схваленою комітетом міністрів і узгодженою з імператором, міг бути оголошений воєнний або винятковий стан – у формі *“посиленої”* або *“надзвичайної”* охорони. Слід зауважити, що у разі оголошення найбільш суворого з них – стану надзвичайної охорони *(до шести місяців)* генерал-губернатори отримували надширокі повноваження – на кшталт тих, що мали командувачі армій у воєнний час. *(Ці посадові особи мали право видавати приписи про тимчасову заборону масових зібрань, обмеження роботи підприємств, закладів торгівлі, виселення з режимних місцевостей в адміністративному порядку осіб, визнаних нелояльними до влади; запроваджувати спрощене судочинство стосовно цивільних осіб, визнаних нелояльними до влади; організовувати спеціальні військово-поліцейські команди для*

дотримання режимних заходів; одноосібно визначати перелік злочинних дій, які передавалися на розгляд органів військової юстиції; застосовувати репресії в адміністративному порядку, зокрема, тимчасове позбавлення волі; усувати з посад чиновників, а також закривати певні періодичні видання на час дії надзвичайного стану). Вказаним Положенням також визначався порядок адміністративного вислання осіб, перебування яких у певній місцевості визнавалося небажаним. Їх репресували (на строк до п'яти років) за рішенням позасудового органу – Особливої наради, що спеціально створювалася при міністрі внутрішніх справ.

Водночас, слід зауважити, що вперше питання режиму воєнного стану були врегульовані у червні 1892 р. указом російського імператора, яким вводилися в дію “Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані”. Цим актом, зокрема, визначався порядок запровадження і скасування воєнного стану у районі театру воєнних дій або на суміжних територіях. Цей правовий режим оголошувався з початком мобілізації за рішенням імператора або після її проведення – головнокомандувачем або командувачами армій у межах підпорядкованих їм районів. У разі його оголошення передбачалося суттєве розширення повноважень військової влади (*встановлення особливого порядку в'їзду та виїзду, примусове видалення певних категорій громадян з режимних місцевостей; право вилучення та використання майна громадян для потреб армії; заборона зібрань, призупинення виходу певних видань, обмеження функціонування навчальних і торгівельних закладів; спрощення судочинства з передачею до юрисдикції військових судів справ цивільних осіб за скоєння злочинів, визнаних особливо небезпечними в умовах воєнного стану*). Ще суворішими були правила для місцевостей, де розташовувалися стратегічно важливі оборонні об'єкти [14].

Принагідно підкреслимо, що низка положень акту про воєнний стан 1892 року запозичувалися законодавством радянської доби і залишаються актуальними в сучасних умовах.

Як свідчить аналіз, маючи законодавство про надзвичайний стан, влада Російської імперії, тим не менш, вдавалася до запровадження воєнного стану. Зокрема, у 1905–1906 рр. з метою придушення революційних заворушень воєнний стан оголошувався у Катеринославській, Херсонській, Харківській та інших губерніях, що дало привід кваліфікувати цей режим, запроваджений у мирний час, як “фіктивний воєнний стан” [15]. З початком першої світової війни у липні 1914 р. воєнний стан був оголошений на театрі бойових дій, а також на прилеглих до нього Українських землях (*Холмській, Волинській, Подільській, Бессарабській, Київській, Херсонській, Таврійській губерніях; Золотоніському, Переяславському і Кременчуцькому повітах Полтавської губернії; Остерському повіті Чернігівської губернії і Катеринославському повіті Катеринославської губернії*) [16].

У добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на теренах України, у надзвичайно складних державно-правових, військово-політичних та суспільно-економічних умовах українська держава перебувала у перманентному стані надзвичайного характеру. З огляду на це було прийнято низку нормативних актів, спрямованих на подолання надзвичайної ситуації. Зокрема, у розділі VII “Про тимчасове припинення громадянських свобод” Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. передбачалося, що “у випадку державної konieczності

громадянські свободи можуть бути частю обмежені, частю припинені. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори” [17].

Держава більшовицького типу, що з’явилася на теренах України завдяки воєнному втручання російських більшовиків, внаслідок дефіциту зовнішньої та внутрішньої легітимності сама ставила себе у надзвичайне становище, а більшовицька верхівка перманентно перебувала у стані протистояння із власним суспільством. Це диктувало необхідність формування надзвичайних правових інструментів “захисту завоювань революції”. Ще не маючи законодавчих актів, які б регламентували воєнний стан, радянська влада упродовж 1918–1920 рр. запроваджувала цей режим на важливих стратегічних об’єктах декретами Ради праці та оборони (РПО) і Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Зокрема, в листопаді 1918 р. воєнний стан був оголошений спочатку на залізниці, а у травні 1920 р. – на водних шляхах сполучення [18].

Такі розрізнені кроки не могли врегулювати усі аспекти, пов’язані з діяльністю державного апарату в умовах воєнного стану. Тому в листопаді 1920 р. ВЦВК і РПО РСФРР видали декрет “Про місцевості, оголошені на воєнному стані” [19].

Цим документом визначалися компетенція виконавців, а також підстави для запровадження воєнного стану, до яких було віднесено і внутрішні та зовнішні “контрреволюційні” виступи. Надзвичайними повноваженнями у таких випадках наділялися державні органи влади: ВЦВК, РНК, РПО, які мали реалізовувати їх через Наркомат внутрішніх справ (НКВС). У виняткових випадках останньому надавалося право оголошувати воєнний стан з негайним доведенням до відома радянського уряду – Ради Народних Комісарів (РНК). Органи місцевої влади – губернські виконавчі комітети мали подібні повноваження з наступним узгодженням з НКВС і РНК.

Загальне керівництво запровадженням воєнного стану в окремих місцевостях покладалося на наркома внутрішніх справ, якому надавалося право *видавати обов’язкові для виконання й узгоджені з наркомом воєнних справ, постанови та інструкції; встановлювати конкретну зону, звідки належало евакуювати цивільне населення; призначати “уповноважених” з винятковими правами для реалізації заходів, спричинених запровадженням воєнного стану; порушувати перед органами, які оголосили воєнний стан, питання про його скасування та припинення дії розпоряджень місцевої влади, ухвалених в умовах надзвичайного режиму.*

Командувачу військами у місцевості, оголошеній на воєнному стані, надавалося право *видавати накази з охорони міста, губернії, окремих підприємств, складів озброєння і боєприпасів; здійснювати заходи з посилення охорони радіо, телеграфу, телефону та відділень банку, а також інших стратегічних об’єктів – залізниці, мостів, переправ тощо. Керівництво цивільної адміністрації отримувало право запроваджувати трудову повинність; вилучати “предмети і матеріали, необхідні для задоволення невідкладних потреб”; забороняти в’їзд-виїзд з певної місцевості або перебування у цій місцевості групам або окремим особам, які “за класовою ознакою можуть створювати загрозу революції або справі оборони держави.* Вище керівництво та контроль за ситуацією у місцевостях, оголошених на воєнному стані, залишалося за Президією ВЦВК або Революційного комітету.

У вказаному порядку на українських землях (у Волинській, Подільській, Київській

та Одеській губерніях) воєнний стан був запроваджений у жовтні-листопаді 1921 р. у зв'язку з поширенням повстанського руху та походом армії Української Народної Республіки на Правобережну Україну.

Надалі, у березні 1923 р. декретом ВЦВК і РНК РРФСР були скасовані нормативно-правові акти, якими регламентувалося запровадження особливих правових режимів, та затверджено нове “Положення про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку”. При цьому, автори документа, як і законодавці російської імперії, оперували термінами “винятковий” і “воєнний” стан, а також надавали право оголошення цього стану лише центральній владі. По аналогії з актом російської імперії 1892 року про режим воєнного стану в окремих місцевостях, вказаним документом більшовиків *заборонявся в'їзд і виїзд окремим особам і категоріям населення; дозволялося здійснювати реквізицію майна; заборонялося ввезення і вивезення тих чи інших предметів; встановлювалася трудова повинність; призупинялася діяльність підприємств, громадських і приватних установ, а також дія правил про функціонування спілок, об'єднань, товариств, зборів, з'їздів та видання преси* [20].

У квітні 1925 р., вперше після створення Радянського Союзу, постановою ЦВК та РНК СРСР було затверджено нове положення “Про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку”, яке залишалося чинним до листопада 1962 року. У цьому акті, як і в попередніх, регламентувалися питання особливих правових режимів – виняткового і воєнного стану. Воєнний стан також запроваджувався постановою вищого органу державної влади СРСР (Президією ВЦВК) у двох випадках: якщо заходи виняткового стану виявилися недостатніми для охорони чи відновлення революційного порядку; коли певна місцевість ставала театром воєнних дій (ТВД) або набувала для воєнних цілей особливого значення. Право оголошення воєнного та виняткового стану поза ТВД також надавалося союзним республікам, а у виняткових випадках – ЦВК автономних республік, крайовим, обласним і губернським виконкомам з наступним поданням через президію ЦВК союзної республіки на затвердження цього рішення Президією ВЦВК. Тобто, особливістю вказаного акта було делегування союзним республікам та місцевим органами влади права оголошення виняткового і воєнного стану [21].

Конституція СРСР 1936 р. не містила жодних згадок щодо права Верховної Ради оголошувати воєнний стан. Лише у 1938 р. до ст. 49 Основного закону були внесені зміни щодо повноважень Президії Верховної Ради СРСР в частині *оголошення в окремих місцевостях або на всій території СРСР воєнного стану в інтересах оборони СРСР або забезпечення громадського порядку і державної безпеки*. У такий спосіб цей правовий режим вперше в радянській історії отримав конституційне закріплення. Водночас, слід зауважити, що після приєднання західноукраїнських областей до складу УРСР восени 1939 р. радянська влада у порушення вказаних конституційних норм запровадила на цій території репресивно-обмежувальні заходи, у т.ч. надзвичайне судочинство, без оголошення воєнного стану [22]. З початком нацистської агресії цей особливий правовий режим був запроваджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. “Про воєнний стан” на всій території Української РСР. При цьому, функції органів державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавалися

військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад – вищому командуванню військових з'єднань. Військовій владі надавалося право *притягати громадян до трудової повинності, запроваджувати воєнно-квартирну повинність, нормоване постачання, здійснювати реквізицію транспорту, регулювати робочий час, обмежувати в'їзд та виїзд, виселяти в адміністративному порядку тощо.*

Воєнний стан був скасований в Радянському Союзі, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії і західних областей Білорусії, у вересні 1945 р. У західних регіонах України вказаний правовий режим був скасований лише в липні 1946 року, хоча і надалі (до середини 1950-х років) справи цивільних осіб, звинувачених у “антирадянських” злочинах, там продовжували розглядати військові трибунали, а не суди загальної юрисдикції.

Подальші зміни до законодавства в частині правових режимів відбулися в грудні 1988 р., коли Верховна Рада СРСР ухвалила закон “Про зміни та доповнення до Конституції СРСР” [23]. Згідно з цим законом Президії ВР СРСР було надано право, окрім оголошення воєнного стану, також оголошувати надзвичайний стан. Надалі, у квітні 1990 р. був ухвалений закон СРСР “Про правовий режим надзвичайного стану” [24], який неодноразово застосовувався в колишньому Радянському Союзі, у т.ч. 1991 року під час сумнозвісного “ГКЧП”. Втім, це питання потребує окремого розгляду.

Після проголошення незалежності в Україні було ухвалено низку законодавчих актів, спрямованих на врегулювання особливих правових режимів. Зокрема, у червні 1992 року було прийнято закон з питань надзвичайного стану, у якому до підстав його оголошення було віднесено “...блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та управління, місцевого чи регіонального самоврядування; спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; посягання на територіальну цілісність держави, що загрожує зміною її кордонів” [25]. У березні 2000 р. був ухвалений новий Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”, який багато в чому дублював попередній, але містив і нові положення, що нині мають особливе звучання. Так, до підстав оголошення надзвичайного стану в Україні або в *окремих її місцевостях*, було віднесено спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і *масового переходу державного кордону [іноземними нелегалами, збройними і злочинними угрупованнями тощо – авт.] з території суміжних держав.*

У контексті гібридної війни проти України слід зауважити, що у ст. 1 Закону “Про оборону України”, прийнятому ще 6 грудня 1991 р., було надане визначення поняття “збройна агресія”, а саме: “*під збройною агресією розуміється застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України*”. При цьому збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: “*вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація чи анексія частини території України; ...засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України*”. Цим же Законом було визначено, що

особливий період – це період, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій [26].

Водночас, законодавче врегулювання режиму воєнного стану відбулося лише у квітні 2000 р. Після анексії Російською Федерацією Автономної республіки Крим і м. Севастополя, а також окупації окремих районів Донецької і Луганської областей ця проблема значно актуалізувалася. Як наслідок, в лютому 2015 р. РНБО України ухвалило рішення “Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України” і незабаром – у березні того ж року Президент України ввів його в дію, запропонувавши Верховній Раді невідкладно внести відповідні зміни до чинного Закону з урахуванням досвіду проведення антитерористичної операції. Однією з новацій законодавчих змін було надання права Президенту України створювати тимчасові державні органи – воєнні адміністрації на територіях, де введено воєнний стан. Також слід звернути увагу, що згідно з чинним законодавством воєнний стан може запроваджуватися на території всієї держави або в окремих місцевостях України, а підставами для оголошення воєнного стану можуть бути збройна агресія, загроза нападу, небезпека державному суверенітету і територіальній цілісності України. Тобто, слушними видаються оцінки, що з початком так званої гібридної війни проти України виникли й відповідні правові підстави для оголошення режиму воєнного стану на окупованих територіях.

Підсумуємо розгляд історико-правових аспектів еволюції особливих правових режимів на Українських землях у XIX – XX столітті такими **основними висновками**:

1) на теренах України періоду правління російської імперії, національно-визвольних змагань 1917–1920 років і радянського періоду, незалежно від зміни суспільно-політичних формацій, запроваджувалися особливі правові режими **виняткового** (у формі “*посиленої*” або “*надзвичайної*” охорони), **надзвичайного** і **воєнного стану**. З одержанням Україною державного суверенітету було законодавчо врегульовано можливість запровадження режимів надзвичайного і воєнного стану;

2) аналіз розглянутих нормативних актів різних суспільно-політичних формацій засвідчив наявність низки **особливостей правового регулювання** з питань запровадження особливих режимів, зокрема:

– особливі правові режими на теренах України у XIX – на початку XX століття переважно врегульовувалися спеціальними актами, а їх конституційно-правове регулювання було запроваджене наприкінці 30-х років XX століття;

– в актах часів російської імперії і радянської доби застосовувались подібні підходи щодо підстав, порядку запровадження та обмежувальних заходів, а режим воєнного стану часто застосовувався для врегулювання внутрішніх проблем, а не лише під час збройних конфліктів;

– пошук оптимальної моделі надзвичайного і воєнного стану еволюціонував від спроб децентралізації до чіткого субординаційного компонування всіх гілок влади та адекватного визначення їх компетенцій;

– протягом XIX – XX століття спостерігалася загальна тенденція щодо передачі права запроваджувати режим надзвичайного і воєнного стану від посадових осіб

військової або місцевої влади до виключно вищих державних органів;

– особливістю законотворчої ініціативи і практики оголошення воєнного (виняткового або надзвичайного) стану у другій половині XIX – на початку XX століття було виразне прагнення оперативно вживати заходів запобіжного характеру, не чекаючи на несприятливий розвиток подій;

– оголошення особливого правового режиму передбачало обов’язкове запровадження низки спеціальних та обмежувальних заходів, у т.ч. посилення повноважень військового командування та органів державної влади, тимчасове обмеження свободи слова, прав і свобод громадян, законних інтересів юридичних осіб, політичних, громадських та інших організацій;

– винятковий, надзвичайний і воєнний стан на Українських землях неодноразово запроваджувався у XIX – XX столітті, а за часів російської імперії та радянського періоду активно застосовувались репресивно-каральні заходи, у т.ч. без оголошення надзвичайного чи воєнного стану;

3) історичний досвід запровадження особливих правових режимів, насамперед воєнного стану, актуалізується в сучасних умовах гібридної війни та окупації частини території України і потребує подальшого комплексного дослідження.

Використані джерела:

1. Гессен В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – СПб. : Изд. юридического книжного склада “Право”, 1908. – 411 с.
2. Артамонов Д. Н. Институт военного положения по советскому праву / Д. Н. Артамонов. – М. : ВЮА, 1952. – 176 с.; Александров О. Г. Чрезвычайное законодательство в России во второй половине XIX – начале XX в. Чрезвычайное законодательство : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Г. Александров. – Н. Новгород, 2000. – 161 с.; Громов М. А. Чрезвычайные правовые режимы в системе административно-правовых режимов / М. А. Громов // Российский следователь. – 2008. – № 1. – С. 42-53; Григорьев В. Н. Правовой режим чрезвычайного положения / В. Н. Григорьев // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 87-91; Гуцин В. В. Чрезвычайное положение: административно-правовой аспект: пособие / В. В. Гуцин. – М. : ВНИИ МВД России, 1996. – 76 с.; Домрин А. Н. Институты чрезвычайного положения в зарубежных странах / А. Н. Домрин // Международная жизнь. – 1993. – № 5-6. – С. 12-15; Дьяченко И. Л. Конституционный режим военного положения в России (по реализации права на индивидуальную и коллективную самооборону) : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / И. Л. Дьяченко. – Ростов-на-Дону, 2000. – 200 с.; Зиборов О. В. Институт военного положения по российскому праву (историко-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / О. В. Зиборов. – М., 2002. – 222 с.; Лоскутов С. М. “Исключительные положения” в Российской империи в конце XIX-начале XX в. / С. М. Лоскутов // История государства и права. – М. : ИГ “Юрист”, 2013. – № 22; Пчелинцев С. В. Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов : монография / С. В. Пчелинцев. – М. : Норма, 2006. – 480 с.; Рушайло В. Б. Специальные административно-правовые режимы в Российской Федерации : дисс. ... докт. юрид. наук. / В. Б. Рушайло. – М., 2004. – 347 с.; Никонов Д. А. Советское чрезвычайное военное законодательство (1920–1941 гг.) : монография [текст] / Д. А. Никонов ; под ред. Б. П. Белозерова. – СПб. : СПб ВИ ВВ МВД России, 2006. – 206 с. та ін.
3. Басов А. В. Административно-правовой режим надзвичайного стану: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А. В. Басов. – Х., 2006. – 201 с.; Кузнichenko С. О. Надзвичайне законодавство в закордонних країнах / С. О. Кузнichenko // Вісник НУВС. – 2002. – № 20. – С. 125-129; Кузнichenko С. О. Закон України “Про правовий режим надзвичайного стану”: науково-практичний коментар / С. О. Кузнichenko, А. В. Басов. – Харків: ТОВ “ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС”, 2006. – 380 с.; Братель О. Г. Надзвичайні ситуації в історичному аспекті / О. Г. Братель // Вісн. ун-ту внутр. справ. – № 10. – 2000. – С. 72-76; Колінько Я. А. Надзвичайний стан як особливий державно-правовий режим: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Я. А. Колінько. – Х., 2011. – 216 с.; Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: дис... канд. юрид. наук:

- 12.00.02 / А. Є. Стрекалов. – Х., 2010. – 204 с.; *Холод Ю. А.* Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю. А. Холод // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. – № 4(1). – С. 99-106; *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. / пер. с англ. В. Козловского. – М. : “Независимая газета”, 1993. – 423 с.; *Ярмиш О. Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.; Історія держави і права України : підручник. – У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Т. 1. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. – 648 с.; Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2005. – 427 с. та ін.
4. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 35-263; *Філінюк І. Г.* Військове судочинство доби Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Нац. ун-т “Одеська юридична академія”. – Одеса : Юрид. л-ра 2009. – Вип. 49. – С. 132-138.
  5. Повний україномовний текст Конституції П. Орлика. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
  6. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение второе. 1861. Отъ № 37191-37826. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 225–226.
  7. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение первое. 1861. Отъ № 36490-37190. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 251–252.
  8. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение второе. 1861. Отъ № 37191-37826. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 225–226.
  9. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVI. Отделение первое. 1861. Отъ № 36490-37190. Санктпетербургъ. – Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1863. – С. 266–275.
  10. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ XXXVIII. Отделение второе. 1866. Отъ № 39117-40024. Санктпетербургъ. – Въ Типографія II Отделенія Е.Н.В. Канцелярії. 1866. – С. 67.
  11. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ LII. Отделение второе. 1877. Отъ № 56794-57528. Санктпетербургъ. – 1879. – С. 371.
  12. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. Томъ LIV. Отделение первое. 1879 по 18 февраля. 1880 года. Отъ № 59185-59838. – Санктпетербургъ. – 1881. – С. 298–299.
  13. Полное собрание Законовъ Россійской имперіи. Собрание третіе. Томъ I. Со дня возшествія на престоль Государя Императора Александра Алексадровича по 31 декабрю 1881 года. Отъ № 1–585 и Дополненія. – Санктпетербургъ. – 1885. – С. 261–266.
  14. Свод Законовъ Россійской Имперіи [в 5 кн., 16 тт.] / под редакцией и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского. – Том второй. Свод губернскихъ учреждений. – СПб., 1912. – 757 с. – С. 170, 172.
  15. *Пчелинцев С. В.* Правовое регулирование военного положения в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. спец. 20.02.03 “Военное право. Военные проблемы международного права” / С. В. Пчелинцев. – М., 1998. – С. 16.
  16. Центральний державний Центральный державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 864, спр. 279, арк. 14–15) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyna.php
  17. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>
  18. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 86. – Ст. 895. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1943. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://istmat.info/node/41690>
  19. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1920 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1943. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://istmat.info/node/41690>
  20. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР М. 1944. – № 70. – Ст. 564 <http://istmat.info/node/46793>

21. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР. – 1925. – №25. – Ст. 166-167.
22. Беланюк М. В. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Беланюк. – К., 2016. – 20 с.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_1.12.1988_%E2%84%96_9853-XI
24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zaki.ru/pagesnew.php?id=1736>
25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2501-12>
26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

Вронская Т. В., Пилипчук В. Г. Трансформация особых правовых режимов на украинских землях в XIX – XX веке.

В статье на основе всестороннего анализа широкого спектра источников и научной литературы освещены актуальные проблемы формирования и развития правовых основ особых правовых режимов – исключительного (в форме “усиленной” или “чрезвычайной” охраны), чрезвычайного и военного положения на украинских землях. Проанализированы особенности, основания и порядок объявления указанных правовых режимов, компетенция органов власти и военного командования, а также характер ограничительных мероприятий в условиях различных общественно-политических формаций времен российской империи, национально-освободительного движения 1917–1920 годов, а также после провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: историко-правовые аспекты, особые правовые режимы, чрезвычайное положение, военное положение.

Vronska T., Pylypchuk V. Transformation of the special legal structures on Ukrainian lands in 19-20 century.

The article highlights actual problems of formation and development of legal principles for introducing specific legal regimes – exclusive (in the form of “enhanced” or “extraordinary” protection), emergency and martial law on the Ukrainian territory based on a comprehensive analysis of a wide range of sources and scientific literature. Author analyzes features, grounds and procedure for announcement of these legal regimes, the competence of the authorities and military commanders and the nature of restrictive measures under different socio-political formations during the period of Russian Empire, the national liberation movement in 1917–1920, Soviet period, and upon the proclamation of Ukraine’s independence.

Keywords: historical and legal aspects, special legal regimes, state of emergency, martial law.

УДК 342.2 “19”

Деркачова Н. О.
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАЦЯХ М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА

У статті розкрито і проаналізовано погляди видатного вченого, історика права М. Ф. Владимирського-Буданова, на становлення і розвиток держави і права на території України за часів Давньої Русі.

Ключові слова: Владимирський-Буданов М. Ф., держава, Давня Русь, історія права, слов'янське право, литовсько-руське право, територія, нація.

Одним із важливих напрямків сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності та спадщини видатних вчених. Без цього неможливі з'ясування, аналіз, висвітлення основних тенденцій і проблем в науці на різних етапах її розвитку та їхнє вирішення, встановлення тягlosti й спадковості наукових традицій, створення всебічної картини розвитку історичних знань.

Звертання дослідників до наукового доробку вчених другої половини XIX – початку XX ст. обумовлене значним інтересом, який він має для з'ясування окремих важливих питань минулого. Внеском у розвиток української історії права стала поява перших досліджень у галузі історії українського права таких всесвітньо відомих вчених-правників, як О. Ф. Кістяківський, К. О. Неволін, Г. М. Данилович, М. Д. Іванішев. До таких вчених відноситься і Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов, який широко використовував історико-порівняльний метод, зосереджуючи свою увагу як на слов'янському так і зарубіжних країнах законодавству. Характерним для його досліджень було те, що він у своїх розробках приділяв увагу ще не з'ясованим питанням в юридичній науці. При цьому Михайло Флегонтович передусім звертався до виявлення методологічних принципів дослідження і вивчення права.

До вагомих досліджень цього напрямку віднесено наукові праці О. І. Левицького, М. П. Дашкевича, О. Ф. Скаун, Т. І. Боднарук, С. І. Михальченка, І. О. Ворончук, О. І. Баранович, В. Д. Отаманський, Ю. М. Шемета, О. М. Ковальчук, О. В. Єгорова, С. Г. Борисенко, Н. С. Прозорова та інші. Зацікавлення науковим доробком М. Ф. Владимирського-Буданова виникло фактично разом із його першими працями і в подальшому ті чи інші аспекти ставали предметом обговорення багатьох дослідників. При цьому розвідки сучасників здебільшого торкалися наукових поглядів та робіт вченого, а от біографічні нариси з'явилися вже після його смерті.

Метою статі є дослідження процесу становлення М. Ф. Владимирського-Буданова як ученого, його життєвий шлях, наукова діяльність, спадщина та викладацька праця.

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович – видатний історик права Давньої Русі та юрист, доктор російської історії, ординарний професор кафедри історії руського права юридичного факультету Університету Святого Володимира, археограф, статський радник. Його самостійна наукова творчість розпочалася у 60-ті роки XIX сторіччя, коли в Україні активно почав розповсюджуватися позитивізм. Ця філософська система справила безумовний вплив на погляди вченого. Визначальну роль на обрання життєвого шляху та формування світогляду Михайла Флегонтовича справило його походження та навчання у закладах духовної освіти різних рівнів. А особливо Київська Духовна Академія, де він пережив кризу, яка вплинула на його подальшу долю. Його було виключено з Академії за участь в русі за реорганізацію навчального процесу, тому надалі жодної участі в адміністративному та політичному житті М. Ф. Владимирський-Буданов не брав, зосередившись повністю на науці [1, с. 22].

Але стоячі в стороні від метушні політичної діяльності, він, звичайно, не міг не аналізувати, оцінюючи політичні процеси, які відбувалися в ті часи. Вчений залишався прибічником поступових ліберальних реформ, він був впевнений, що намагання змінити все і відразу ні до чого гарного не приведе. Він розвинув елементи соціологічного підходу, які були власне там, де вони виявлялися найповніше, а саме: взаємозв'язки права з наукою, релігією, економікою держави, політикою і загальним

розвитком освіти. У своїх дослідженнях вчений визначав загальні закономірності розвитку права і характерні його особливості для кожного народу з урахуванням соціально-економічних умов.

Важливою характерною рисою методології Владимирського-Буданова була його прихильність позитивістської теорії еволюції, заснованої, в свою чергу, на органічній теорії суспільства [2, с. 16]. Вчений зосередився на вивченні соціальних інституцій народів, що зрештою привело його до досліджень історії права. Він шукав першооснову права, причини, що зумовлюють хід його розвитку в широкому комплексі соціальних явищ, при цьому вчений вказував на необхідність вивчати право кожного народу.

Владимирський-Буданов зробив беззаперечний внесок у розвиток історико-правової науки. Його творчий доробок складає близько шістдесят друкованих праць, майже чверть з яких становлять рецензії та критичні відгуки. Наукова спадщина професора М. Ф. Владимирського-Буданова не дуже велика, але ті роботи, які вийшли з під пера вченого, здобули йому славу авторитету в області історії права [3, с. 123].

Так, в 1870 році вчений почав читати загальний курс з історії права по історії права в Ярославському Демидовському юридичному ліцеї. В Ярославлі почав видання “Хрестоматії з руського права”, керуючись думками зробити доступними для студентів необхідні джерела. Даний збірник стародавніх пам’яток права, з самого першого видання був переважно призначений для навчальної цілі, а саме як посібник для самостійної (практичної) діяльності студентів з історії права (він витримала шість видань) [4, с. 18].

“Хрестоматія з руського права” стала по суті настільним підручником всіх студентів, які вивчали курс історії права, а джерелознавча проблематика – невідомою частиною дидактики цього курсу. Потрібно відмітити, що ставлення до курсу з історії права в дореволюційних університетах було вельми серйозне. Дисципліна викладалася на протязі двох років, включаючи детальне вивчення правових пам’яток, джерел та розглядалося в якості потужного культурно-правового фундаменту професійної правосвідомості майбутнього юриста.

“Огляд історії руського права”, справедливо вважається найкращим університетським курсом з цього предмета (витримало вісім перевидань) [5, с. 64]. Цей посібник повинен був допомагати при вивченні науки, але фактично він далеко перейшов за рамки учбового видання, так як надав повне і в той же час в багатьох частинах повністю самостійне висвітлення процесу розвитку права. Не звертаючи уваги на учбовий характер видання, в ньому були висвітлені повністю нові для того часу великі історико-правові проблеми: про походження звичайного права, західно-руського права, тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, про політичну роль княжої дружини, розвиток віче.

Учбовий характер підручників визначає основні концепції розроблені Михайлом Флегонтовичем. В цих джерелах багато рубрик і підрозділів присвячених таким явищам як питання виникнення права, створення держав, верховенство влади, основи єдинодержавності, вплив монгольського державного права на право слов’янське, питання історії кримінального, цивільного, сімейного права.

Концепція М. Ф. Владимирського-Буданова дозволяє відтворити державні утворення певного періоду розвитку української державності. Ця концепція – і на

сьогоднішній день не лише джерело знань про ті чи інші державно-правові факти і проблеми на українських землях, але і одна з небагатьох вірогідних версій цілісного історико-правового розвитку зазначених територій [11, с. 22].

Історія права, на думку вченого, це історія життя народу. Хоча, Михайло Флегонтович не повністю ідентифікував історію права і громадянську історію, але зазначав, що історії загальній надається можливість процесу боротьби між історичними силами. Коли ж одна з сил переможе іншу, то ця сила, визнається законною і стає предметом історії права [6, с. 342].

Владимирський-Буданов видав багато джерел по історії права та історії Західної та південно-Західної Русі, розробив багато досліджень у сфері історії та історії права литовсько-руської держави. Залишаються актуальними і його характеристики різних типів землеволодіння в українських землях, дослідження історії міст, історії права інших слов'янських народів: чехів, поляків, хорватів, сербів. Важливими є праці, присвячені історії освіти та освітніх установ.

Взагалі всі його наукові праці можна розділити на три групи:

- 1) праці по історії литовсько-руського та слов'янського права;
- 2) робота по історії права народної освіти;
- 3) роботи з історії руського права.

В своєму вченні щодо методів права М. Ф. Владимирський-Буданов підтримує традицію класичного ідеалізму і теорію спиритуалістичної еволюції характерних для слов'янофілів. Для уникнення крайнощів історичної школи вчений застосовує історично-порівняльний метод, при цьому вказуючи, що при вивченні національного права головна ціль історико-порівняльного дослідження полягає у висновках не лише схожого, але і відмінностей, які і складають національну особливість [6, с. 237]. Віднесення відмінностей виключно на рахунок національних особливостей без згадувань про відмінності в умовах внутрішньої середи явно свідчать про те, що історично-порівняльний метод сприйнятий поза зв'язком його з загальним вченням позитивної методології.

Взагалі Владимирський-Буданов вважається фундатором нової школи історико-юридичної науки. Вчений проголосив тези про існування загальної національної свідомості, що на думку Михайла Флегонтовича і є проявом національної єдності. Національна єдність, за Владимирським-Будановим містила "початки майбутньої державної єдності" [1, с. 14].

Вчений зазначав, що поняття історії права виходить з трьох окремих ознак, які входять в нього, а саме: право, як сукупність обов'язкових норм, які визначають відношення державні та приватні; історія, як прогресивний рух явищ від форм простих до більш складних і досконалих; нація, як частина людського роду.

На думку вченого історія права є наука, яка пов'язана з прогресивним розвитком юридичних норм в житті народу.

Важливою частиною його діяльності була і археографічна-видавнича діяльність, зокрема, під час перебування М. Ф. Владимирського-Буданова на посаді головного редактора Тимчасової комісії. Вчений очолював комісію протягом 34 років. За цей проміжок часу було вдосконалено роботу комісії, розширено тематику досліджень та набуття нею нових рис, виникнення нових форм публікацій. Більше уваги приділялося дослідженням у галузі спеціальних історичних дисциплін, зміцніли наукові зв'язки

установи та її особовий склад [7, с. 18]. Михайло Флегонтович також спробував домогтися утвердження статусу її як цілком самостійної наукової установи із наданням відповідного фінансового забезпечення та проведенням адміністративних реформ. Вчений висловив низку пропозицій щодо покращення організації діяльності архівів та розробив власну методику опису джерел [8, с. 27].

Отже, аналізуючи наукові праці Владимирського-Буданова та його послідовників, можна зробити висновок, що не дивлячись на значний хронологічний проміжок їх створення (1860–1920-і роки), основні методологічні установки залишалися незмінними. Тобто це доводить, що еволюція розвитку поглядів щодо історії права відбувалася всередині філософської системи (позитивізм), всередині метода пошуку (порівняльно-історичного). Лише пізніше в 1920 роки під ідеєю революційних подій відбувся вихід за межі позитивістської методології.

Михайло Флегонтович створив оригінальну концепцію права, яка стала ідейним та науковим джерелом для подальшого вивчення та дослідження українського права [9, с. 5]. Праці вченого, написані понад століття тому, не втратили свого значення і сьогодні можуть використовуватися при розробці багатьох проблем середньовічної та нової історії українських земель.

М. Ф. Владимирському-Буданову належить визначна роль у постановці та вирішенні багатьох важливих питань українського минулого. Роботи видатного вченого сприяли приверненню уваги наукової громадськості до окремих етапів історії України. М. Ф. Владимирський-Буданов розробив велику кількість важливих та малодосліджених питань та здійснив визначний внесок у розвиток історії держави та права.

Використані джерела:

1. *Бондарук Т. І.* Наукова концепція західноруського права у працях учених Київського університету / Т. І. Бондарук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія Юридичні науки. – Вип. 39. – 2000. – С. 17-23.
2. *Бондарук Т. І.* Основоположники київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович / Т. І. Бондарук. – К., 1993. – 25 с.
3. *Владимирський-Буданов М. Ф.* Хрестоматия по истории русского права / М. Ф. Владимирський-Буданов. – К. : Тип. Оглоблина, 1915. – Вып. 2. – 587 с.
4. *Краковский К.* Предисловие / К. Краковский // Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону. – 1995. – С. 33.
5. *Владимирський-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирський-Буданов. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1908. – 695 с.
6. *Владимирський-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирський-Буданов. – Ростов-на-Дону, Изд-во “Феникс”, 1995. – 640 с.
7. *Владимирський-Буданов М. Ф.* История императорского университета св. Владимира. / М. Ф. Владимирський-Буданов. – К., 1884. – 467 с.
8. *Скакун О. Ф.* М. Ф. Владимирський-Буданов як історик права и України / О. Ф. Скакун // Проблеми правознавства. – К., 1984. – Вип. 27. – С. 25-29.
9. *Краковский К.* Предисловие / К. Краковский // Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 33.

Деркачова Н. А. Правовые исследования в трудах М. Ф. Владимирского-Буданова.

В статье раскрыты и проанализированы взгляды выдающегося ученого, историка права М. Ф. Владимирского-Буданова на становление и развитие государства и права на территории Украины во времена Давней Руси.

Ключевые слова: Владимирский-Буданов М. Ф., государство, Давняя Русь, история права, славянское право, литовско-русское право, территория, нация.

Derkachova N. Legal research in the writings of M. F. Vladimirovsky-Budanov.

The article analyzes and shows the formation and development of the eminent scientist, historian law M. F. Vladimirovsky-Budanov on the establishment and development of the state and law in the territory of Ukraine in the times of Ancient Russ.

Keywords: M. F. Vladimirovsky-Budanov, legal history, the state, Ancient Russ, Slavic law, Lithuanian-Rus, the territory, nation.

УДК 342.57

Guban R.,
Head of Department of Law, PhD, Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University

Semendiai A.,
Master Student of Faculty of Foreign Languages,
National Pedagogical Dragomanov University

INCLUSION OF WEST-UKRAINIAN LANDS INTO THE USSR IN 1939 (HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH)

This article describes an including of Western Ukrainian lands to the USSR, and particulars of the control establishing over these territories. Documents which settled an accession of these territories were analyzed. The administrative divisions of these territories are viewed.

Keywords: administrative divisions, the Western Ukrainian lands, the border of the USSR, the Ukrainian SSR.

1939 was the beginning of a new epoch not only for the Ukrainian but also for the whole Europe. Events that led to World War II happened exactly at this time. The Soviet-German non-aggression pact was signed in August 23, 1939, specifying, that Western Ukrainian lands (which extended up to the San river) were included "in case of territorial and political changes" to the "sphere of influence" of the USSR [1, p. 16]. Thus, the Soviet Union together with Germany had to participate in the division of Poland, despite the fact that the treaty, which was signed "for all time" in Riga between the USSR and Poland in March 18, 1921, both sides announced about a rejection of any mutual territorial demands [2, p. 73]. Moreover, the Soviet Union broke the non-aggression pact, signed with Poland in July 25, 1932 [2, p. 73]. "Pravda" newspaper was reported in August 30 that in view of the worsening of the situation in the Eastern Europe and the possibility of all sorts of surprises, Soviet military commanders decided to reinforce the strength of its garrison at the western borders [3, p. 151]. And as soon as September 10, 1939 German Ambassador Count Schulenburg had the official meeting with V. Molotov, who asked that the Germans would attack primarily, and then the Soviet government would declare about its help to the Ukrainian and Belarus who were under the threat of Germany. In September 17, 1939 at 2 AM J. Stalin in the presence of K. Voroshilov and V. Molotov made a statement to V. Schulenburg that the Red Army pass the border with Poland at the dawn.. But an hour later

the Polish Ambassador V. Grzybowski was invited to the People's Commissariat for Foreign Affairs, whom the text of the note, prepared with the participation of both Soviet and German sides, was declared. J. Stalin personally participated in the process of writing and editing of the note, and V. Schulenburg from the side of Germany [4, p. 15].

In the note, read by the Deputy Commissar V. Potemkin, it was stated that the Polish-German war has revealed the internal failure of the Polish state. Within a short time Poland has lost its industrial and cultural centers as a result of military operations. Warsaw, as the capital of the state, existed no more (here it should be noted that defenders of Warsaw surrendered only on September 28, 1939 [2, p. 73]), the Polish government "collapsed and showed no signs of life". Due to the note of the authors, it means that the Polish state and its government ceased to exist. The Soviet government can not be indifferent to that consanguineous Ukrainian and Belarusian nations, living in Poland, were abandoned and stayed defenseless. Therefore, the Soviet government had to offer the Red Army military officers to give the order to cross the border and take lives and property of the population of Western Ukraine and Western Belarus under their protection. The note furtherly stated that "while the Soviet government intends to take steps to liberate the Polish people from unhappy war, where they was drawn by unreasonable supervisors, and to allow the Polish people to have a peaceful life".

The Polish ambassador refused to accept the note and strongly protested the assessment of the Polish state and military situation as a justification for the invasion of Poland. In particular, he said that none of the arguments presented by the Soviet side to justify the transformation of the Polish-Soviet agreements in blank paper, does not hold water. V. Grzybowski pointed that he had a reliable information about the head of the state and government who are situated on the territory of Poland. The sovereignty of the state is existing until the soldiers of the regular army are fighting the enemy. The fact that the note refers to the situation of national minorities is absurd. By their actions all minorities demonstrate full solidarity with Poland in the fight against Germany. The ambassador V. Potemkin said: "In our conversations you have pointed many times about Slavic solidarity. At the moment, not only Ukrainian people and Belarusian nation are fighting alongside us against Germany, but also Czech and Slovak legions. Where has your Slavic solidarity gone? He cited the example from Russian history: Napoleon entered Moscow, but while there were the army of Kutuzov Russia was thought to exist" [4, p. 16].

Despite the arguments of V. Grzybowski, Polish-Soviet border was crossed by the Red Army on September 17, 1939. Almost without resistance, the army came in Rivno, Dubno, Ternopil, Colomia on September 17, 1939, in Sarny, Lutsk, Stanislaw in September 18 and 19, in Lviv on September 20-22 [5, p. 66].

The Soviet-German treaty of friendship and border was signed on September 28, 1939 in Moscow. The USSR reached the territory of Western Ukraine and Western Belarus (200 thousands of square kilometers and a population of 13.2 million, and Germany got ethnic Polish lands with dimensions of 190 thousands of square kilometers and population of 22.1 million [1, p. 16]). Volyn, Ternopil, Stanislawsky and most of the Lviv Province became part of the USSR [5, p. 69]. Soviet border with Germany amounted 1952 kilometers, which is 506 kilometers larger than with Poland (from Marinovo village, which is the southern point of the Soviet border with Latvia, to Kazachuvka village which is the northern point of the Soviet-Romanian border) [6, p. 54].

By the right observes of V. Kucher, having given to Germany such native Ukrainian lands as Nadsianina, Peremyshlianshchyna, Kholmshchyna (almost 15 thousand of square km.), J. Stalin challenged the assertion that the Soviet Union had entered the war against Poland to protect the Ukrainian and Belarusian [4, p. 19]. According to A. Lipkan, J. Stalin gave these territories, with the population of 1.2 million people, to Germany in exchange for Lithuania [5, p. 71].

On September 17, 1939 Ukrainian Front Command received a memo prepared by the Kremlin, which, particularly, announced the need of convening of the National Assembly, which had to decide on the entry of Ukrainian regions of the USSR. On October 1, 1939 a detailed decision of the Political Bureau of the CPSU (b), which set out a detailed script, time, location and duration of the People's Assembly of Western Ukraine was adopted.[1, p. 48]. The First Secretary of the CPSU (b) M. Khrushchev was instructed by the Politburo to prepare a Declaration for adoption by the deputies of the National Assembly on behalf of the province's population. On October 6, 1939 Ukrainian Military Front Council has set the election day for People's Assembly of Western Ukraine (it was October 22), and the day of convocation (26 October 1939). It also approved "Regulations on elections to the Ukrainian People's Assembly of Western Ukraine" [1, p. 49]. Regulations allowed to include to the lists of voters not only residents of Western Ukraine, but those who lived there temporarily. It made possible to be a member of the electoral process (it means to elect and be elected) all who had sent by the CC CP(b) U to work in Western Ukraine, it means people who were citizens of another state at that time. In addition, by the points of W. Kovaliuk, only one candidate had to be listed to the ballot, and the whole process of nomination and registration of candidates took only 4 days. Moreover, candidates of MPs were selected in advance by the authorities [7, p. 13].

It is difficult to say how many deputies were citizens of the Soviet Union, not because, according to S. Kondratiuk, lists of elected deputies in the archives have not discovered yet. However, relating to the researcher, at least 98 deputies who testified in the questionnaires that they belonged to the All-Union Communist Party of Bilshovyks were citizens of the Soviet Union. According to newspaper reports, all heads of regional and district temporary directorates, sent from the East, were nominated deputy. In general, according to S. Kondratiuk over 10 thousands of visiting agitators participated in the preparation of the elections. In addition, on October 3, 1939 all members of military councils and chiefs of political directorates of Ukrainian Front obtained the order of the Political Department Chief of the Red Army L. Mehlis, under which the political bodies of military units undertook to assist in holding meetings and protests. As a result the 6th Army sent 3,120 people to conduct the agitation and 12th Army gave 2876 people.[1, p. 54]. CC CP (b) U immediately created houses of propaganda and agitation in Lviv and other cities of Western Ukraine. The scale of propaganda campaign the following information can support: in Lviv 9 protests was hold on October, 10, 40 strikes was hold on October 16, and more than 20 at the next day. It used all available means of propaganda: moving loudspeakers, phonographs, military art groups. By their participation concerts, dances and games were organized [1, p. 54].

In addition, everything possible was done to prevent the nomination and registration as potential candidates that who have caused a suspicion in disloyalty, and recent party activists. So when the merchants of Rivne city and peasants of Novoselytsia village of Dyatkivsk district (volost) of Lviv region offered their nominations, they were unacceptable

to the government, and they simply was not registered. And elected against the authorities in Kamianka village (Ternopil region), the candidate did not get to the city. Obviously, as S. Kondratiuk suggested, he was executed by the People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) [1, p. 56]. In general, the list of registered candidates was as following: 98 members of the All-Union Communist Party (b) (i.e. citizens of the USSR), 81 former members of CPWU only 51 representatives of other, no longer existing parties, the rest 1265 people were non-party [1, p. 56]. So it was not surprising that the population of Western Ukraine in protest refused to participate in elections. However, this behavior did not remain unpunished by the Soviet authorities. For example, residents of the Lanchyn village (Stanislav province), who refused to vote en masse, were repressed [1, p. 58]. In addition, each of the 1,495 constituencies were registered only one candidate, which made elections uncontested. Moreover, S. Kondratiuk draws an attention to the manipulation of votes during counting and pressure on voters by the repression of the unwanted. There were even cases of physical coercion for the delivery of voters on election day. There were also tragicomic situation. Yes, the election commission secretary of Orelets village (Sniatynsk county, Stanislav region) I. Pavlyuk recalls that an hour before the end of the voting the attached party worker Diachenko (with easterners) came to him and asked how many voters did not vote. Having found that there were 66, he asked that number of ballots. Hoping that he would go with them to those who had not come to the polling station, Pavliuk gave him a specified amounts. Diachenko has issued them and thrown into the urn, explaining that if there was a good result, he would not be transferred from the candidate to the member of All-Union Communist Party (b) [1, p. 60].

As a result of 1484 elected members there were virtually none of the former activists of Ukrainian, Polish and Jewish political parties, elected to the National Assembly. Moreover, the preserved documents of the National Assembly showed that none of the deputies wrote their speeches. N. Bazhan, for example, prepared speeches of Didiuk, Velchynska, Tomashevych, Terpyliak, Kih, Shkalubyna [1, p. 62].

Evaluating the process of reunification of the two Ukrainian lands, a direct participant of these events, O. Dovzhenko wrote in his diary that "the Ukrainian people.

To evaluate what the election results could be in the case of complying with all democratic norms, as S. Kondratiuk says, it is almost impossible now [1, p. 60]. However, V. Makarchuk suggests that changing the international legal status of Western Ukraine and Western Belarus de jure occurred not because debellation, although international law of the time provided such kind of the opportunity. The change was the result of the will of local people, carried out during the plebiscite in the form of People's Assembly of Western Ukraine and Western Belarus. A prosecution of the alleged illegitimate nature of these plebiscites should be rejected as unfounded [9, p. 24]. The researcher insists that in assessing the results of the Western Ukraine plebiscite main attention should be paid not on breaches of certain procedural requirements but the actual will of the population [9, p. 25]. Then he continues: "In general, there is no doubt that on October 1939 the majority of the local population (it is not only Ukrainian and Belarusian people, but, at least partially, of the Jews and Poles) sought reunification with Soviet Ukraine, perhaps, without realizing all subsequent consequences of that decision. From his point of view, recognition of the legitimacy of the results and decisions of the People's Assembly of Western Ukraine and Western Belarus means the recognizing of the legal validity of decisions of Supreme Soviet

of the USSR and appropriate Union Republics about the inclusion of regions where the referendum was held. [9, p. 25]. On October 27, 1939 the National Assembly, after Professor K. Studynskiy had opened it, adopted the Declaration on the establishment of Soviet power in Western Ukraine [10, p. 31]. It declared: "Expressing the unanimous will of the released people of Western Ukraine, following the example of the peoples of the Soviet Union, the Ukrainian People's Assembly proclaimed the establishment of Soviet power throughout the Western Ukraine." At the same day, the People's Assembly of Western Ukraine adopted the Declaration on the reunification of Western Ukraine SSR: "To ask the Parliament to accept Western Union Soviet Ukraine in the Union of Soviet Socialist Republics, to include West Ukraine to the Ukrainian Soviet Socialist Republic and in such way to unite Ukrainian people into one state, to put an end to centenary disassociation of Ukrainian people "[1, p. 63]. And on November 1, 1939 at the session of the Supreme Soviet they unanimously passed a law on the inclusion of Western Ukraine to the Soviet Union and its reunion with the Ukrainian Soviet Socialist Republic. And on November 14, 1939 an extraordinary third session of the Supreme Soviet adopted a law on the inclusion of Western Ukraine into the USSR [1, p. 65].

As a result, the question of the border between the USSR and Belarus on the newly joined lands arose. By the decree of November 1, 1939 Soviet Supreme Council ordered the Supreme Councils of Belarus and the USSR to prepare a project of the separation of western regions and districts between the USSR and Belarus [11, p. 309]. Ukrainian people first sent to the Central Committee of the CC All-Union CP(b) their proposals. According to this document Brest, Pruzhany, Pinsk, Stalin, Kobrin, Luninets and most part of the Bilovezka Forest had to move away to Ukraine. On November 19, 1939 the issue was considered at a meeting of the CC CP (b) U, which has decided to draw a boundary line on the former Minsk and Grodno provinces with Volyn [11, p. 313]. Before the final decision about the border J. Stalin had met with leaders of republics. The controversy ensued between the aforementioned and J. Stalin decided it. As Mr. Ponomarenko recalled, Stalin marked that the Belarusian side offered more true. And then he asked M. Khrushchev, whether he insisted on its proposals in connection with the fact that the USSR was less of the forest? M. Khrushchev confirmed this. Then J. Stalin marked on a map that part of the forest, which the USSR highlighted [12, p. 156]. On December 4, 1939 the it was approved the decree of the Presidium of the Soviet Supreme Council on the separation areas between the USSR and BSSR [12, p. 314]. At the same day it was also adopted the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the organization of Volyn, Drogobych, Lviv, Rivne, Stanislav, Tarnopilia regions in the Ukrainian SSR".

References:

1. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. К. Кондратюк ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 188 с.
2. Руккас А. О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень - жовтень 1939 року) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. О. Руккас ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 203 арк. – С. 73.
3. Трофимович Л. В., Трофимович В. В. Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938–1939 рр. / Л. В. Трофимович, В. В. Трофимович. – Рівне : Волинські обереги, 2013. – 284 с.

4. *Кучер В.* Радянсько-польська війна (вересень – жовтень 1939 р.): новий погляд на проблему / В. Кучер // 60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 жовтня 2004 р. / укл. І. І. Дробот, П. М. Чернега, Л. Л. Макаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 9-26.
5. *Ліпкан А. Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук: 20.02.2 / А. Г. Ліпкан ; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 221 с.
6. *Казакова О. М.* Впровадження нацистського “нового порядку” на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. М. Казакова ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 262 с.
7. *Ковалюк В. Р.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковалюк Вадим Романович ; Ужгородський ун-т. – Ужгород, 1994. – 22 с.
8. *Довженко О.* Україна в огні. Кіноповість, щоденник. / О. Довженко. – К. : Наукова думка, 1990. – 414 с.
9. *Макарчук В. С.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Макарчук ; НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 35 с.
10. *Вісин В. В.* Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Вісин ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1997. – 166 с.
11. *Хомич С. Н.* Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo. – / С. Н. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.
12. *Пономаренко П. К.* События моей жизни. Страницы воспоминаний. – Неман. –1992. – № 3. – С. 148-172.

Губань Р., Семендяй А. Входження Західно-Українських земель до складу УРСР в 1939 р. (історико-правове дослідження).

В статті описуються передумови входження Західно-Українських земель до складу УРСР та особливості встановлення контролю над цими територіями. Аналізуються документи, якими було врегульоване приєднання цих територій. Розглядається адміністративно-територіальний устрій цих територій.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, Західно-Українські землі, кордон, СРСР, УРСР.

Губань Р., Семендяй А. Вхождение Западно-Украинских земель в состав УССР в 1939 г. (историко-правовое исследование).

В статье описываются предпосылки вхождения Западно-Украинских земель в состав УССР и особенности установления контроля над этими территориями. Анализируются документы, которыми было урегулировано присоединения этих территорий. Рассматривается административно-территориальное устройство этих территорий.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, Западно-Украинские земли, граница, СССР, УССР.

УДК 340.12:342.01.32(477)

Sabadosh T.
*PhD in Law, Senior lecturer at
Theory and History of State and Law Department
National Pedagogical Dragomanov University*

THE VALUE OF A. VOLOSHYN'S STATE-LEGAL VIEWS IN CONDITIONS OF MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE

In this article the basic principles of the statehood activity of A. Voloshyn as a part of a state and lawmaking traditions of Ukraine are researched. This article is also about the influence of leader views in defining the national identity of the population of Transcarpathia and Ukraine on the whole. It highlights actual daily questions related to strengthening of statehood in terms of upholding the independence, sovereignty and territorial integrity of the Ukrainian state.

Keywords: *A. Voloshyn, state, justice, unity of the nation, civil society, territorial integrity.*

Transcarpathia region stood out by the features of the national struggle for the unity of Ukrainian lands and their independence in the first half of the twentieth century, and the activities of political and public figures were aimed not only at the policy of slogans, journalistic propaganda, political reforms, but also on the practical implementation of the state ideals, accompanied by deeds. The distribution of the national idea, which in its internal dimension aims to promote the revival of national culture and strengthening of Ukrainian statehood, certainly requires an appeal to ideals and beliefs figures which have made a significant contribution to the state of Ukraine. This Voloshyn's activity is definitely one of those examples that should be the basis for raising national and patriotic feelings of the modern generation.

A retrospective view of events in Transcarpathia in the first half of the twentieth century allows to see their fateful role in the consolidation of Ukrainian society in general. The study of political and legal experience of the obtaining Ukrainian statehood, the history of the struggle for national unity and remains is still relevant today, considering the needs of the population in the awareness of belonging to a single Ukrainian nation. However, the formation and development of Ukrainian legal thought in Transcarpathia at different historical stages has its own characteristics associated with being Western lands in the different states. Public and legal ideology that was being formed in such difficult historical circumstances, was the first in the revival and development of Ukrainian statehood by the government of Carpathian Ukraine, headed by A. Voloshyn. Therefore the historical and legal analysis of Voloshyn's governmental policy and legal opinion today has a particular importance.

Therefore, the purpose of the article is to study and develop ways to use the experience of previous generations of state, including Voloshyn as a statesman, which is necessary for the formation of a clear national strategy for further development.

During the twentieth century, Ukrainian state has repeatedly become hostage to unfavorable foreign to his circumstances. Not an exception and the situation in early 1939, when the Ukrainian diaspora prewar life in Europe and worldwide stir events in Transcarpathia, marked by short-lived existence of Carpathian Ukraine and heroic struggle of Voloshyn for its independence.

The current state processes in Ukraine based on the pillars of state of all previous historical stages. Therefore, knowledge and understanding of these processes, their characteristics and patterns allows comprehensively to analyze the current period and to explore the differences and similarities of the state formation.

Therefore, the determining factor is the position of Voloshyn that internal and external political situation in the country doesn't affect the implementation of provisions protecting the rights, freedoms and interests set forth by applicable law and guaranteed by the state.

The issue of national security along with the positioning of the Carpathian Ukraine as a subject of international cooperation and of the international community were constantly rising by A. Voloshyn and were focused on the support and recognition of the declaration of the independence internationally.

A. Voloshyn believed that each individual state, in addition to its internal functions, should perform external too, as it allows the use of all available resources and increases the strategic potential. Proof of this is the work of Voloshyn as prime minister of autonomy since 1938 and its subsequent representation of Transcarpathia as the President of newly proclaimed Carpathian Ukraine.

As O. Bohyv has noted, Voloshyn and his government trying to preserve the integrity of the Czechoslovak federation, led Transcarpathians hopefully promising them the entry of the land to the Cathedral Ukraine. Voloshyn in difficult political circumstances acted carefully and tolerantly in the interests of Transcarpathian population, gradually reducing its national inferiority complex, within the secondary foreign states [1, p. 67].

Thus, in armed attacks and given the fact that the aggressive plans of other countries in the Carpathian Ukraine have been condemned internationally and not subjected to interference from other subjects of international law, the political leaders of the land, led by Voloshyn and tried to conduct the diplomatic dialogue aimed at preserving the proclaimed independence. However, as the number of researchers claimed, the negotiations with Hungary, Germany and Romania had been unsuccessful and hadn't given any reason for Voloshyn to hope for a peaceful solution to the situation.

In the struggle of the more developed and influential countries on the inclusion of Transcarpathian land in their composition, the establishment of diplomatic relations and international cooperation was difficult and at the same time extremely important. As it was repeatedly noted by Voloshyn in his "Recollection", the sociopolitical situation in the region "was dependent from the international environment" [2].

It should be noted that the issue of the establishing of diplomatic relations that would promote consolidation of independence, and territorial integrity of Ukraine as an independent, separate state is highly relevant today.

In particular, in March 2014 during the building of the Hungarian Foreign Ministry in Budapest were held meetings by the Hungarian nationalist party in order to get the autonomy of Transcarpathia and subsequent separation from Ukraine. Considering the military and political situation in our country, we believe that such actions can be considered as the incitement to separatism by representatives of some political forces in Hungary, and the initiative to grant autonomy to Transcarpathia confirms the similarity of the situation with historical events in Transcarpathia in 1938–1939.

As was noted by P. Biletsky "In Transcarpathia rusyn and hungarian movements were activated by professing the idea of separating the region from Ukraine. Using the weakness

of the state and with the support of Russia and Hungarian nationalists in the European Parliament, some members of the local rusynism full of the ideas of the entering of Transcarpathia to the "Great Hungary" had increasingly fanned the flames of separatism. It came to that in the so-called DNR was created Rusyn-Hungarian battalion, which is fighting against the Ukrainian ..." [3].

Although the declaration of certain Hungarian political leaders such slogans found no state support, and the official Hungarian position remains unchanged, currently in Ukraine there is a need to approach of Voloshyn's ideas, which will promote national unity and the desire of the people to preserve the independence and sovereignty of Ukraine.

We emphasize that the unfavorable international situation and aggression on the part of countries that are at the time believed that the land of Transcarpathia should be included in their composition, have become an obstacle to the establishment and development of newly proclaimed state, however, the President of Carpathian Ukraine Voloshyn continued to do everything possible to preserve the gained independence and building the land. In our view, such efforts of the statesman showed the whole world the willingness and desire of the Transcarpathians to form the united state to the next reunion of all Ukrainian lands.

Therefore, the development of the Ukrainian state and law in today's conditions should be also based on constitutional and legal opinion, ideological and legal heritage of Voloshyn, which were formed and implemented in the first half of the twentieth century.

The right thought of Y. Malyk is about the fact that one of the most important foreign policy goals after proclaiming of the independence of Ukraine was also joining the European international organizations. The policy of integration into European structures – the Council of Europe, European Union, NATO and other intergovernmental organizations, which are the basis of the political architecture of Europe, was clearly identified with the first stages of the foreign policy of a sovereign state. The process of Ukraine's integration into European political, legal, military and economic space in the past, and now there are some difficulties, slowing internal and external complications transition [4, p. 323].

Modern social and political-legal realities in the country necessitate analysis of national historical experience of establishing international relations and comparing it with the practice prevailing in the leading democratic countries. The introduction of advanced foreign experience to determine the conditions of cooperation at the international level on the basis of national interests, in our opinion is one of the most important tasks facing the Ukrainian government and society towards establishing of the interaction with the international community.

At the same time, the integration of Ukraine into the world space largely depends on the level of economic development.

As experts in this field, Ukraine has the main types of resources for the functioning of an independent economy and can compete in an open market environment. The transition to the market of the economic system fundamentally changed the development of the productive forces of the country and its individual regions. However, reforming of the Ukraine's economy requires a special approach to its knowledge, the study of the causes and consequences of social and economic processes which had been taking place in Ukrainian society for centuries. The peculiarity is in the specificity of the Ukrainian region in the natural territorial and in state and political terms. To the cognition of the current state of the Ukraine's economy should be considered historical and political processes that significantly

affect the further development of the country in the transition to an open economy [5, p. 356].

That is why, in our view, this experience is very important nowadays, including economic transformation that took place on the initiative of Voloshyn in Carpathian Ukraine in 1938 related to the separation of land that were agrarian and industrialized.

Analysis of archival documents allows us to define Voloshyn's economic policies as an example of progressive and decisive action by his government to tackle the crisis of the economic situation at the time, solving economic problems of land reforming of the economic sector and the concentration of public and government efforts to revive the national economy.

As then, so today the availability of natural resources, a large number of working-age population, the potential of the agricultural sector and favorable geopolitical position, opens opportunities for foreign investments and investments that provided rational use of state and society and it can deprive Ukraine from the needs of the financial assistance, imports of the products, goods, services and therefore it can guarantee the economic independence of the country.

As the strategic goal of independent Ukraine was set as the European integration, however, the establishment of democracy, the rights of the state and development of civil society, it is expedient to appeal to the principles embodied Voloshyn him in the creation of various public entities that have been used to achieve this goal because they clearly demonstrate the importance of activating the political participation of the population in making certain legislative acts and decisions of national importance.

Thus, we can conclude that the development of the Ukrainian state and law under the conditions present in the first place should be based on Voloshyn's constitutional and legal opinion and ideological heritage, which were formed and partially implemented in the first half of the twentieth century. In particular, the domestic jurisprudence requires nowadays appeal to the state-of ideas and state Voloshyn in an efficient legislative support of the state apparatus, increasing the level of influence and control the activities of associations of public authorities, the adoption of regulations to regulate the major areas of social life on the European model.

References:

1. *Богів О. Я.* Урядова діяльність Августина Волошина (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) / О. Я. Богів // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. – 2009. – Вип. 22. – С. 57-68.
2. *Волошин А.* Спомини: Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців проти мадярського шовінізму / А. Волошин. – Филадельфія : Карпатський голос, 1959. – 56 с.
3. *Білецький П.* Сепаратизм на Закарпатті: чутки чи реальність? [Електронний ресурс] / П. Білецький // Щоденна газета “Високий замок”. – Режим доступу: <http://groza-news.com.ua/?p=1254>
4. *Малик Я. Й.* Україна у міжнародних відносинах ХХ століття: навч. посібник / Я. Й. Малик. – Львів: Світ, 2004. – 468 с.
5. *Філіпенко А. С.* Міжнародні економічні відносини: теорія: підручник для студ. екон. спец. вищих навч. закл. / А. С. Філіпенко – К. : Либідь, 2008. – 408 с., рис., табл.

Сабадош Т. І. Значення державно-правових поглядів А. Волошина в умовах військово-політичної ситуації в Україні.

У статті досліджуються основні засади державницької діяльності А. Волошина як частини державотворчих та правотворчих традицій української держави. Розглядається вплив поглядів діяча на визначення національної ідентичності населення Закарпаття та України в цілому. Висвітлюються актуальні на сьогодні питання утвердження державності в умовах відстоювання незалежності, суверенності та територіальної цілісності Української держави.

Ключові слова: А. Волошин, державність, правосвідомість, єдність нації, громадянське суспільство, територіальна цілісність.

Сабадош Т. И. Значение государственного-правовых взглядов А. Волошина в условиях военно-политической ситуации в Украине.

В статье исследуются основные принципы государственной деятельности А. Волошина как части государственных и правотворческих традиций украинского государства. Рассматривается влияние взглядов деятеля на определение национальной идентичности населения Закарпаття и Украины в целом. Освещаются актуальные на сегодня вопросы утверждения государственности в условиях отстаивания независимости, суверенности и территориальной целостности Украинского государства.

Ключевые слова: А. Волошин, государственность, правосознание, единство нации, гражданское общество, территориальная целостность.

УДК 343.35.08 (477) (091)185/191

Ярошенко М. О.
старший викладач кафедри правознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Шевчук З. Ю.
студентка 4 курсу спеціальності “Правознавство”
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ЕВОЛЮЦІЯ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Статтю присвячено аналізу еволюції антикорупційного законодавства у вимірі соціально-політичної реальності в період незалежної України. Розкрито основні нормативно-правові акти, що визначають протидію корупції в Україні. Простежено головні суперечності щодо відповідальності за корупційні правопорушення. Висловлено пропозиції стосовно покращення законодавства з протидії корупції в Україні.

Ключові слова: корупція, нормативно-правові документи, адміністративні правопорушення, кримінальна відповідальність, протидія корупції.

Корупція є складним соціальним явищем, яке негативно впливає на всі сфери розвитку держави, загрожує реалізації принципів верховенства права та соціальної справедливості, визнаних у Конституції України базовими правами людини, перешкоджає розвитку демократії. Найбільшу шкоду ця проблема завдає відносинам між громадянами та державою, представленою уповноваженими органами. Протидія корупції є ефективним засобом зростання авторитету державної влади та суспільної

моралі, особливо в умовах після Революції гідності. Розв'язання проблеми корупції неможливе без урахування історії розвитку антикорупційного законодавства України, врахування його позитивних і негативних сторін.

Проблеми правового регулювання запобігання та протидії корупції стали предметом вивчення в роботах О. Бусол, Н. Задираки та К. Берднікової, Д. Йосифовича, М. Мельника, Є. Невмержицького, Ф. Шульженка. Проте вказані наукові праці переважно застосовують застарілі правові антикорупційні концепції, тому ці роботи становлять передусім теоретичну й фактологічну цінність. Певний інтерес становлять дослідження антикорупційного законодавства пострадянських країн, зокрема Російської Федерації [2]. Однак, комплексна наукова робота з поставленої проблеми відсутня, що посилює актуальність даної розвідки.

Мета статті – проведення аналізу еволюції українського антикорупційного законодавства, визначення характерних рис, притаманних протидії корупції в Україні, накреслення основних спільних і відмінних рис українських нормативно-правових антикорупційних актів.

Впродовж історії незалежної України проблема корупційних правопорушень неодноразово знаходила відображення в різних юридичних документах, які періодично змінювали один одного. Поява нових законодавчих положень, співставлення цих документів вимагають окремого наукового аналізу.

Нормативно-правову базу запобігання й протидії корупції становлять окремі положення Конституції України, законів і постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, відомчих нормативних актів. Разом з тим, при формуванні антикорупційного законодавства України була порушена логіка, яка передбачала реалізацію схеми “Концепція – стратегія – закон – програма – підзаконні акти”. Проте, у зв'язку з тим, що окремі нормативні акти приймалися в різний час і за відсутності єдиної науково обґрунтованої концепції протидії корупції, вона не була реалізована [1].

У перші роки незалежності основними документами, що регламентували протидію корупції, залишались радянські – Кримінальний кодекс та Кодекс про адміністративні правопорушення, які діяли з певними змінами та доповненнями. Це передусім статті 290 та 291 Кримінального кодексу, ухваленого ще 1960 р. У новій Верховній Раді України другого скликання в 1994 р. утворюється Комісія з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією [4, с. 274].

3 грудня 1994 р. розпочинається новий етап антикорупційної політики. Саме тоді Верховною Радою України було ухвалено за основу проект Закону України “Про боротьбу з корупцією” [8]. Остаточного його ухвалено в жовтні 1995 р., а з 16 листопада він набув чинності. Він подає визначення корупції та адміністративну процедуру відповідальності за неї. Так, у ст. 7 Закону було встановлено, що вчинення особою, уповноваженою на виконання функцій держави, корупційного діяння, якщо воно не містить складу злочину, тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу [8].

Черговим кроком стало ухвалення 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України (ККУ), який набув чинності з 1 вересня 2001 р. Розділ XVII “Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг” регламентує відповідальність за корупційні правопорушення. У

початковій редакції ККУ зберігалась норма про конфіскацію майна, матеріальне покарання вимірюється штрафами до 750 мінімальних розмірів оплати праці. Максимальне кримінальне покарання за хабарництво встановлено арештом терміном на 10 років. Новелою кодексу стала наявність статті “Провокація підкупу” [12].

Учасниками (суб’єктами) корупції стали й окремі суб’єкти господарювання (юридичні особи). Разом з тим, зберігається побутова корупція у взаємодії громадян України та чиновників. До суб’єктів правопорушень додалися і мігранти – негромадяни України.

Крім того, у 2003 році Україна приєдналася до Антикорупційної мережі для Східної Європи і Центральної Азії (ACN). Це передбачало розробку нового законодавства, з більшим його акцентом на попередження корупції з метою визначення системних недоліків, які створюють сприятливе для корупції середовище [14].

Значний крок вперед у протидії корупції було зроблено в роки президентства В. Ющенка. Саме тоді українське законодавство щодо протидії корупції змінюється в загальносвітовому руслі. У вересні 2006 р. до Верховної Ради України було подано ряд антикорупційних правових актів, зокрема “Конвенцію Організації Об’єднаних Націй проти корупції” (UNCAC), Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією і Додатковий протокол до Конвенції. Також до Верховної Ради України було подано проекти законів України “Про засади запобігання та протидії корупції”, “Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень” та “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення”. Однак на їх ухвалення Верховній Раді знадобилось майже три роки – до 11 червня 2009 року [6, с. 9-10]. Перший із законів визначає основні засади запобігання та протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупційних правопорушень шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Закон України “Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень” встановлює відповідальність юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень, а також визначає порядок притягнення їх до відповідальності. Третій закон – “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення” – передбачав зміни щодо притягнення до кримінальної відповідальності за заявою юридичної особи, корупційні адміністративні правопорушення, злочини у сфері службової діяльності в юридичних особах приватного права та професійної діяльності, пов’язаної з наданням публічних послуг. Проте, ці закони не було введено в дію, і 21 грудня 2010 р. їх визнано такими, що втратили чинність, і вони залишились лише юридичними пам’ятками України.

До того ж, лише з 1 січня 2010 р. Україна приєдналась до Конвенції ООН проти корупції, а з 1 березня 2010 р. – до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією. Отже, попри обіцянки українських урядів часів Президента В. Ющенка, реального спротиву корупції фактично не існувало.

Третій етап вдосконалення антикорупційного законодавства розпочався в грудні 2010 р., коли Президент В. Янукович подав до Верховної Ради України проект Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції”. Зрештою, 7 квітня 2011 р. на

його базі було ухвалено закони України “Про засади запобігання і протидії корупції” і “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення”. Обидва закони набули чинності 1 липня 2011 р.

Головною ознакою другого і третього етапів стало те, що законодавчі норми базувались на світових антикорупційних засадах – положеннях Конвенції ООН проти корупції, Кримінальної та Цивільної конвенцій про боротьбу з корупцією, 20 керівних принципах боротьби з корупцією. При ухваленні цих законів було враховано рекомендації Групи держав проти корупції (GRECO), а також рекомендації, визначені в рамках реалізації Стамбульського плану дій щодо боротьби з корупцією Антикорупційної мережі для країн Східної Європи й Центральної Азії Організації економічного співробітництва та розвитку [4, с. 275].

Ще однією важливою рисою нового антикорупційного законодавства стала заміна виключно репресивних методів роботи на адаптовану у світі превентивну роботу із залученням інститутів громадянського суспільства, а лише потім передбачалось застосування репресивної складової відповідальності за корупцію. Проте, враховуючи положення міжнародних документів щодо криміналізації корупції, українське законодавство визначає існування системи адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення.

Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції” визначає підстави, механізм та види заходів примусового характеру, які застосовуються до правопорушника [7]. У законі 2011 р. було змінено принципи протидії корупції.

Черговим кроком на шляху до подолання корупції стало ухвалення Верховною Радою України 14 травня 2013 р. Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики”, що набрав чинності 9 червня 2013 р. [11].

З часу ухвалення Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції” масштабні та системні зміни до нього вносилися вперше, що зумовлювало необхідність детального їх аналізу задля формування єдиного розуміння та правозастосування із самого початку їх реалізації.

Основними серед цих змін були такі:

- 1) удосконалення понятійного апарату (стаття 1);
- 2) зміна кола суб’єктів відповідальності за корупційні правопорушення (стаття 4);
- 3) скорочення переліку спеціально уповноважених суб’єктів у сфері протидії корупції (стаття 5);
- 4) конкретизація антикорупційних обмежень (статті 6-10);
- 5) удосконалення механізму проведення спеціальної перевірки (стаття 11) [11].

Четвертий етап розвитку антикорупційного законодавства України розпочався після перемоги Революції гідності 2013–2014 рр., сформувавши в суспільстві високі запити на запобігання корупції як чинника успішного розвитку держави. Уже 30 вересня 2014 р. подано на розгляд проект Закону України “Про запобігання корупції” № 5113, який був ухвалений 14 жовтня за № 1700-VII. Проте, він набув чинності лише 24 квітня 2015 р. Закон визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення

наслідків корупційних правопорушень [5]. Одними із суб'єктів, на яких поширюються дія цього Закону, є посадові особи юридичних осіб публічного права (підпункт "а" пункту 2 частини першої ст. 3). Ці особи для цілей Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Закон встановив обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища (ст. 22), щодо одержання подарунків (ст. 23), щодо спільної роботи близьких осіб (ст. 27) [5]. Однією з новел Закону стала норма про те, що особи, які надають допомогу в запобіганні та протидії корупції, перебувають під захистом держави.

Важливими нормативними документами, які окреслили антикорупційну стратегію, стали закони України "Про Національне антикорупційне бюро України" та "Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки", теж ухвалені 14 жовтня 2014 р.

Аналізуючи всі антикорупційні нормативно-правові акти, варто відзначити, що всі вони мають спільний підхід щодо відповідальності за корупційні злочини. Однак ці принципи дещо змінювались впродовж розвитку антикорупційного законодавства, як і поняття та особливості трактування окремих правопорушень.

Приміром, законодавство трактує корупційне правопорушення через визначення терміну "корупція". З одного боку, це дає можливість встановити наявність складу злочину, а саме корупційних дій. З другого боку, у вимірі адміністративного права корупційне правопорушення – це умисне діяння, яке містить ознаки використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе або інших осіб; відповідно, обіцянка чи пропозиція або надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 4 Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції", або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей, що вчинене суб'єктом, зазначеним у тій же статті, за яке законом передбачено адміністративну відповідальність.

Водночас світова практика визначає адміністративну відповідальність як неефективний і недієвий спосіб протидії корупції. У розвинутих країнах світу з невисоким рівнем корупції сам факт корупційного правопорушення незалежно від його ступеню є достатньо вагомим для застосування інституту кримінальної відповідальності із запровадженням протокольної форми провадження.

Натомість українська правова система значну роль приділяє інституту адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, тобто відповідальність за діяльність з нижчим ступенем суспільної небезпеки. Однією з причин цього є те, що населення сприймає корупцію як один із засобів досягнення результату або прояву "культурно-гостинної поведінки" [4, с. 276].

З огляду на це – запровадження лише кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення перетворить більшість громадян України на злочинців. Це вимагає зваженості у підходах до покарання осіб, що вчиняють корупційні дії.

Співіснування адміністративної та кримінальної відповідальності за однотипні порушення закону можливе лише за наявності чітко визначеного механізму розмежування обох видів відповідальності.

Водночас застосування інституту адміністративної відповідальності в системі заходів запобігання та протидії корупції є дієвим механізмом. Проте, необхідно чітко вивчити та обґрунтувати риси окремих складів злочину та класифікувати наявних у чинному законодавстві адміністративних, корупційних правопорушень.

Таким чином, для протидії корупції створено достатньо міцну законодавчу базу, в основі якої лежить використання світового та вітчизняного досвіду. Однак потрібно удосконалити антикорупційне законодавство щодо вимог часу, суспільних запитів відповідно до Конституції України. виправивши окремі положення законодавства та посиливши відповідальність за корупційні правопорушення, можна сподіватись на зменшення рівня корумпованості чиновників різних рівнів.

Загалом, попри визнання важливості проблеми подолання корупції, в Україні залишається невирішеною проблема із створенням структури координації та моніторингу діяльності органів державної влади в сфері протидії корупції.

Разом з тим слід констатувати, що наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. відбулось значне посилення державної політики в питаннях протидії корупції. З огляду на це - перспективною науковою проблемою є вивчення проблем формування антикорупційної стратегії України. Також на окреме дослідження заслуговує аналіз міжнародного антикорупційного законодавства та його вплив на вітчизняні нормативно-правові акти.

Використані джерела:

1. *Бернадський П. Й.* Система антикорупційного законодавства України / П. Й. Бернадський: [Електронний ресурс] / П. Й. Бернадський. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/19_DSN_2010/Economics/69941.doc.htm.
2. *Бондаренко А. В.* Еволюція антикоррупционного законодательства в России (социально-философский анализ) / А. В. Бондаренко, М. Ю. Лукиянов // ЕвразЮЖ. – 2012. – № 3(46): [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_jcontentplus&view=article&id=6756:2014-12-05-05-58-04&catid=262:2012-02-07-11-41-44&Itemid=196
3. *Бусол О. Ю.* Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період: монографія / О. Ю. Бусол. – К.: Ін Юре, 2014. – 564 с.
4. *Задирака Н. Ю.* Шляхи становлення антикорупційного законодавства в Україні / Н. Ю. Задирака, К. В. Берднікова // Форум права. – № 2. – С. 274-277: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12znjzvu.pdf>.
5. Закон України “Про запобігання корупції” від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
6. Закон України “Про засади запобігання та протидії корупції” від 11 червня 2009 року № 1506-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1506-17>
7. Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції” від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>.
8. Закон України “Про боротьбу з корупцією” від 5 квітня 1995р. за № 356/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – 22 серпня. – № 34. – Ст. 266.
9. Закон України “Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень” від 11 червня 2009 року за № 1507-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1507-17>
10. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення” від 11 червня 2009 року за № 1508-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1508-17>
11. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики” від 14 травня 2013 р. за № 224-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/224-18>

12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
14. Корупція – корозія влади : Соц. сутність. Тенденції та наслідки. Заходи протидії / М. І. Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 397 с.
15. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. / Є. В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.
16. Оціночний звіт по Україні. Затверджено GRECO на 32-му пленарному засіданні, 19-23 березня 2007 року: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.coe.int/GRECO.
17. Шульженко Ф. П. Корупція в Україні: як реально зменшити її масштаби / Ф. П. Шульженко // Право України. – 2009. – № 11. – С. 107-110.

Ярошенко М. А., Шевчук З. Ю. Эволюция антикоррупционного законодательства в Украине в период независимости.

Статья посвящена анализу эволюции антикоррупционного законодательства через призму социально-политической реальности в период независимой Украины. Раскрыты основные нормативно-правовые акты, определяющие противодействие коррупции в Украине. Прослежены главные противоречия между уголовным и административным принципами ответственности за коррупционные правонарушения. Высказаны предложения относительно улучшения законодательства по противодействию коррупции в Украине.

Ключевые слова: коррупция, нормативно-правовые документы, административные правонарушения, уголовная ответственность, противодействие коррупции.

Yaroshenko M., Shevchuk Z. Evolution of Anti-Corruption Legislation in modern Ukraine.

The article deals with the analysis of anti-corruption law through socio-political reality in Ukraine. The basic normative legal documents determined counteraction a corruption in Ukraine are shown. The main contradictions between criminal and administrative principles of liability for corruption are found out. Proposals as for improvement of counteraction a corruption in Ukraine are made.

Keywords: corruption, normative legal documents, administrative offences, criminal liability, counteraction for corruption.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34.08:159.942

Білозьоров Є. В.

**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ**

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ У СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються емоційні стани у сфері здійснення юридичної діяльності. Досліджено різні прояви правових емоцій у процесі реалізації повноважень юриста, а також розглянуто види та функції правових почуттів. Значну увагу приділено взаємозв'язку рівня вираженості емоційності та психологічних особливостей саморегуляції юристів у сфері здійснення юридичної діяльності.

Ключові слова: емоційні стани, емоційність, правові емоції, правові почуття, юридична діяльність.

Однією з найбільш актуальних науково-практичних проблем сучасності є розкриття потенційних можливостей емоційної сфери юриста. Одним із головних напрямів сучасної науки стало вивчення неоднозначності впливу емоцій на доцільність поведінки та продуктивність діяльності юриста. У повсякденному житті суб'єкти правових відносин постійно зустрічаються з необхідністю керування психологічними станами та пошуку найбільш ефективних способів емоційної регуляції. Не є винятком і діяльність юриста, для якого вельми важливим є удосконалення процесу емоційної саморегуляції, що забезпечує гармонійність функціонування різних властивостей особистості.

Відомий філософ і правознавець І. О. Ільїн визначає емоційність із позицій природно-правового підходу як природне почуття права, особливий духовний настрій у якому людина стверджує власну духовність [1, с. 86]. Під поняттям «правова емоційність» розуміють ставлення особи, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [2, с. 677]. В юридичній науці під правовими емоціями розуміють всі ті емоції, які відчуває людина, сприймаючи явища дійсності під кутом зору права, правового регулювання, закріплених за нею прав, свобод, обов'язків, юридичної відповідальності за правопорушення [3, с. 7].

Для того, щоб детальніше охарактеризувати правові емоції, необхідно розглянути це поняття крізь призму психології та юридичної науки.

У психологічній науці емоції являють собою різні форми відображення реального світу. На відміну від пізнавальних процесів, що відбивають навколишню дійсність, емоції визначають об'єктивну реальність у переживаннях. У них виражається суб'єктивне відношення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності. Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші – засмучують або викликають відразу, треті – залишають байдужою. Таким чином, відображення в мозку людини її реальних переживань, тобто відношення суб'єкта потреб до значимих для нього об'єктів, прийнято називати емоціями [4, с. 575].

Прагнення знайти першопричину емоційних станів зумовило появу різних точок зору, які знайшли відображення у відповідних психологічних теоріях. Це особливо помітно у працях О. П. Саннікової, яка під емоційністю розуміє інтегральне, структурне утворення особистості, що характеризується поєднанням показників різного рівня (динамічного, змістового, імперативного). Емоційний вигляд кожної людини характеризується особливостями поєднання чотирьох основних модальностей: радисть, гнів, страх, печаль. Відтак, емоційність становить стійку позаситуаційну схильність людини до переживання емоцій визначеної якості. При цьому домінування однієї чи декількох модальностей складає тип емоційності [5, с. 64]. Таким чином, дослідницею підкреслювалася наявність зв'язків емоційності з цілою низкою властивостей особистості.

У свою чергу С. Л. Рубінштейн розглядає сутність емоцій через ставлення людини до дійсності. На переконання вченого, емоції – це ставлення людини до світу, до того, що вона відчуває і переживає стосовно навколишньої дійсності, які і складають емоційну сферу людини. Загалом емоції містять у собі декілька ознак, які, на погляд автора, з одного боку виражають стан суб'єкта та його ставлення до об'єкта, а з іншого – характеризуються полярністю, тобто мають позитивний чи негативний

знак (модальність) [4, с. 558].

Досліджуючи питання природи емоційних переживань, їх місця та функції у діяльності, О. М. Леонтьєв приходить до висновку, що емоції виконують роль внутрішніх сигналів і стимулів. Вони є внутрішніми у тому розумінні, що самі по собі не несуть інформації про зовнішні об'єкти, про їхні зв'язки та відношення, ситуації, в яких проходить діяльність суб'єкта, а, перш за все, виражають ставлення між мотивами діяльності та її предметом. Інакше кажучи, емоції, виконуючи важливу функцію мотивації діяльності, самі по собі не можуть бути зведені до мотивів. Емоції зазвичай виникають тоді, коли предмет і явища задовольняють чи не задовольняють потреби особистості [6, с. 174].

Виділяють емоції прості й складні, активні (стенічні) й пасивні (астенічні), позитивні й негативні та ін. Емоції залежать від багатьох чинників, серед яких індивідуальні особливості людини; фактор часу, залежно від якого емоційна реакція може набувати характеру афекту, що розвивається або викликає відповідний настрій; якісні особливості, потреби тощо. Людині властиві такі види емоцій як: морально-політичні, інтелектуальні, естетичні, правові та інші [7, с. 214-215].

На відміну від тих пізнавальних процесів, що раціонально відбивають навколишню дійсність, емоції відображають безпосереднє відношення людини до оточуючого світу у переживаннях, саме тому, емоції, з одного боку виражають стан суб'єкта та його ставлення до об'єкта, а з іншого – характеризуються полярністю, тобто мають модальність – позитивне чи негативне значення (С. Л. Рубінштейн). Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші – засмучують або викликають відразу, треті – залишають байдужою. Зміст, якість, змінюваність емоцій людини визначає її емоційність як властивість психіки, що становить стійку позаситуаційну схильність людини до переживання емоцій визначеної якості і характеризується особливостями поєднання чотирьох основних модальностей: радості, гніву, страху, печалі. При цьому домінування однієї чи декількох модальностей складає тип емоційності.

Ще в античній філософії Аристотель серед емоцій виокремлював любов і ненависть, бажання й відразу, надію і розпач, боязкість і сміливість, радість і сум. Представники давньогрецької філософської школи стоїцизму стверджували, що емоції, маючи у своїй основі два блага й два зла, слід поділяти на чотири основні пристрасті: бажання й радість, сум і страх. Б. Спіноза вважав, що існує стільки видів задоволення, невдоволення й бажання, скільки є видів тих об'єктів, зі сторони яких ми їх спостерігаємо. Р. Декарт визнавав шість головних пристрастей: подив, любов, ненависть, бажання, радість і сум. За І. Кантом, емоції прийнято поділяти на стенічні та астенічні. Стенічні емоції – це емоції, переживання яких посилює життєдіяльність людини, що виявляється в підвищеному збудженому стані, радісному хвилюванні, підвищеній бадьорості (радість, злість, гнів). Астенічні емоції – це негативні емоційні переживання пригніченості, суму, пасивної боязливості (туга, тривога) [8, с. 53].

Емоції людини впливають на всі сфери людського життя, у тому числі і на правову. Основні емоційні стани у сфері дії права проявляються у формах афекту, емпатії, настрою, натхнення, стресів, фрустрації та інших, що характеризують ставлення людини до прав та обов'язків, законодавства (реально існуючого та бажаного), правосуддя, законності, покарання тощо. Світоглядні позиції людини в

правовій сфері визначаються чіткістю цих емоцій, відповідності їх змісту та якості існуючого права. Правові емоції мають своїм джерелом: по-перше, багатоканальну правову інформацію, що пов'язана з діючим чи уявним правом, а також із правовим минулим і майбутнім; по-друге, осмислення власного правового досвіду. Це зумовлює суперечливість процесу формування правових емоцій, тому що інформація, яка надходить із різних джерел, знаходиться у процесі взаємовпливу між собою і значною мірою залежить від рівня культури громадян, їх освіченості, життєвого досвіду, професії, оточення тощо.

Стосовно юридичної діяльності, то актуальності набувають проблеми емоційного ставлення юриста до правового життя суспільства. На думку С. Д. Гусарева, до загальних характеристик юридичної діяльності належать: здійснення цієї діяльності у різних сферах суспільного життя; відповідність потребам та інтересам розвитку суспільства; наявність внутрішньої структури; зовнішньої форми прояву. Особливими властивостями, які дозволяють виділити юридичну діяльність із загального кола правової діяльності є її професійність та юрицизм [9, с. 112].

У сфері юридичної діяльності працюють професіонали, які володіють спеціалізованими правовими знаннями, відповідними навичками роботи, виконують кваліфіковано юридично значущі дії, що визначають зміст їх роботи.

Для того, щоб точніше з'ясувати природу емоцій юриста, побачити їх відмінність від інших психологічних явищ, потрібно визначити емоційно-правові межі впливу на юридичну діяльність, передусім внутрішні. Мистецтво керування правовими емоціями ґрунтується на таких засадах як емоційно-правова оптимальність та ефективність юридичної діяльності. Уміння юриста уявно поставити себе на місце іншої людини і розглянути правову ситуацію з її позиції, перейнятися її почуттями дає змогу зняти напругу, звести до мінімуму негативні емоції.

Необхідно зазначити, що на кожен вияв емоцій суб'єкта права існує відповідна правова реакція у сфері здійснення юридичної діяльності. При цьому висока емоційна культура юриста дає змогу збалансувати різні несподівані дії у межах права і досягти таким чином емоційно-правової рівноваги. Цей підхід має емоційно-психологічний вимір, стабілізує юридичну діяльність, спрямовує її у відповідне правове русло.

Окреме місце в структурі юридичної діяльності займає діалог учасників правових відносин. Емоційний діалог суб'єктів правового процесу направлений на вирішення правової суперечки. Забезпечення емоційного діалогу учасників юридичної справи не лише створює фундамент для конструктивного спілкування, а й виробляє в юриста вміння переконувати й інші сторони правової суперечки, що часто йому і доводиться робити. Фактично правова істина, як правило, пізнається в емоційному діалозі. Якщо він відбувається на високому професійному рівні, то підвищується цінність юридичної праці, авторитет фахівця права.

Окрему роль в юридичній діяльності відіграє вміння юриста щодо недопущення та розв'язання емоційно-правових конфліктів. Різновекторність інтересів учасників суспільних відносин є основою для відтворення прояву суперечок у масиві суспільних відносин. За таких умов питання щодо визначення правового (юридичного) конфлікту зводиться до встановлення ознаки, що додатково відрізняє його від інших суперечок в соціумі. Таким критерієм є специфічний правовий характер суспільного «протистояння» інтересів, яке лежить в основі виникнення юридичного конфлікту.

Тобто таке протиріччя опосередковується феноменами правової сфери, наприклад колізійністю правового регулювання певних суспільних відносин тощо [10, с. 211].

Вміння контролювання та розв'язання емоційно-правових конфліктів слугує врегулюванню передусім юридичних суперечок, застерігає від емоційних крайнощів, формуючи у юриста емоційну витривалість, допомагаючи уникнути емоційної катастрофи «вибухових» дій, стресу, неконтрольованості в поведінці. Основна роль у контролі за власними емоціями юриста полягає не стільки у знятті напруги чи у ліквідації самого конфлікту, скільки у зведенні до мінімуму небезпеки від його розвитку. Це може здійснити юрист високої професійної майстерності та емоційної культури в сфері здійснення юридичної діяльності.

Особливу увагу у процесі реалізації юридичної діяльності займає виховання правової емпатії – емоційне ставлення юриста на переживання іншої людини., що є суб'єктом правових відносин. Зрозуміло, що низька емпатійність – це синонім бездушності, черствості, байдужості. Проте надто висока емпатійність може стати причиною певних психологічних ускладнень, посилити залежність юриста від психічного стану і настрою оточуючих, що може вплинути на подальший розвиток юридичного процесу. Юрист повинен приділити значну увагу на формування оптимальної емпатійності, яка повинна сприяти у вирішенні юридичного конфлікту, а не перешкоджати виконанню професійних обов'язків.

Отже, особливістю юридичної діяльності є висока емоційна напруженість у процесі вирішення конкретної юридичної справи. Численні емоціогенні чинники носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Ситуації емоційного перенавантаження, пов'язані з високим рівнем афективної напруженості, дезорганізують юридичну діяльність, яка належить до складних, творчих видів соціальної діяльності. Повторювання правових ситуацій та виникнення професійних стресів приводить до виснаження нервової системи юристів, емоційних зривів, нервово-психічних захворювань. У зв'язку з цим у своїй повсякденній праці юрист постійно стикається з необхідністю керування емоційними станами, що викликає проблему пошуку найбільш ефективних способів емоційної регуляції й саморегуляції правника в напружених ситуаціях професійної діяльності.

Особливе місце серед емоцій займають почуття. Почуття – це специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів та явищ, які вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб. Це продукт суспільного розвитку людини, що виникає лише за наявності певного рівня інтелекту та відображає відношення до предметів і явищ вищих потреб, мотивів діяльності як особистості. Почуття направлені на здійснення саморегуляції людини, впливають на її взаємодію із суспільством, пов'язані з емоціями, не існують поза емоційними проявами, але мають суспільний зміст. Почуття поділяються на нижчі (пов'язані переважно з біологічними процесами, із задоволенням чи незадоволенням природних потреб людини) і вищі (виникають у зв'язку із задоволенням чи незадоволенням суспільних потреб): моральні, інтелектуальні, практичні, естетичні та правові.

Правові почуття – це стійкі емоційні ставлення особи, групи, суспільства до явищ правової дійсності, які відображають значення чинного, минулого і бажаного права відповідно до їх потреб і мотивів діяльності. Становлення правових почуттів тісно

пов'язане з розвитком свідомості та ускладненням правових зв'язків під впливом правової соціалізації та виховання, мають чіткий предметний характер. Вони виділяють з навколишньої дійсності ті правові явища, які для людини мають стійку мотиваційну значущість. Почуття формуються на основі узагальнення емоційного досвіду, відіграють провідну роль в емоційній сфері людини, впливають на динаміку і зміст ситуативних переживань та спонукають до здійснення певних вчинків у сфері права.

У процесі розвитку людини утворюється і поступово змінюється ієрархічна система правових почуттів: одні стають провідними, інші – залишаються потенційними, не реалізованими на певному етапі життєдіяльності. Зміст домінуючих почуттів є однією з характеристик спрямованості особистості.

У правових почуттях виявляється відношення особи до права – позитивне чи негативне ставлення суб'єкта права до правової дійсності (в цьому проявляється індивідуальність правових почуттів). Окремою властивістю правових почуттів є те, що правовий об'єкт, на які вони спрямовані, сприймаються або не сприймаються особою, наприклад, почуття законності, обов'язку, юридичної відповідальності тощо. Формування цих почуттів здійснюється внаслідок узагальнення конкретних переживань особи, які виникають під впливом регулятивної дії права на розвиток суспільних відносин. Правові почуття ґрунтуються на відповідному психофізіологічному, емоційному сприйнятті людиною правової дійсності, що її оточує в повсякденному житті. Вони виникають як результат оцінювання прав, свобод та обов'язків на основі принципу справедливості та гуманності як необхідної умови природної рівноваги людини у суспільстві.

Правові почуття – це складні соціально-психологічні явища правового характеру, які поділяється за:

1) суб'єктами: індивідуальні (сукупність правових почуттів конкретного індивіда); групові (виражають ставлення до права, правових явищ, відображають загальні інтереси та потреби соціальних груп, їх співвідношення з інтересами всього суспільства); суспільні (формують ставлення до права всього суспільства);

2) глибиною відображення правові почуття поділяються на професійні та непрофесійні. Професійні правові почуття поділяються: наукові (доктринальні) – виражають систематизоване, теоретичне освоєння права вченими-правознавцями; практичні – формуються на підставі здійснення юридичної практики суддями, юрисконсультами, адвокатами, прокурорами та іншими практикуючими юристами, яким належить провідна роль у реалізації юридичних норм. Непрофесійні правові почуття поділяються: компетентні – правова обізнаність службових осіб у межах власної компетенції, якою вони офіційно наділені; повсякденні – являють собою побутові, часом поверхневі судження про правовий статус особи та особливості його реалізації у повсякденній трудовій, сімейній та інших сферах суспільного життя;

3) сферою соціальної направленості правові почуття поділяються на позитивні та деформовані. Позитивні правові почуття – це внутрішнє ставлення особи до права як соціального регулятора суспільних відносин, що втілює ідеї гуманізму, свободи та справедливості. Деформовані правові почуття – це спотворене ставлення особи до соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, критичне або зневажливе ставлення до правових принципів та норм.

Функції правових почуттів проявляються в їх впливі на правосвідомість як особливу сферу свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оціночного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок та ціннісних орієнтацій, що регулюють діяльність людини в юридично значущих ситуаціях. До основних функцій правових почуттів належать – пізнавальна, оцінювальна та регулятивна. Усі інші функції постають похідними від них і практично охоплюються ними, зокрема – світоглядна, інформаційна, виховна та ін.

Пізнавальна функція правових почуттів виявляється у тому, що вони виступають засобом, інструментом усвідомлення явищ правової дійсності. Через правові почуття здійснюється як повсякденний, так і професійний та науковий аналіз закономірностей правового життя суспільства, пізнається істинність самого права й способів правового регулювання, формуються практичні знання про право. Процес пізнавальної діяльності у сфері права здійснюється у почуттєвих формах вираження та осмислення окремих правових явищ і права в цілому, й одночасно дозволяє суб'єктам формулювати своє оцінювальне ставлення до чинного законодавства та практики його реалізації.

Оцінювальна функція правових почуттів здійснюється паралельно із пізнавальною і полягає у тому, що з позиції правової психології дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим. Оцінювальна діяльність надає закінчений характер пізнанню права, спрямовує юридичні знання на вирішення конкретних завдань відповідно до усвідомлених інтересів. Результатом оцінки правового явища є формування ціннісно-орієнтаційного ставлення у сфері права, що дозволяє цю функцію правових почуттів визначати як ціннісно-орієнтаційну.

Регулятивна функція правових почуттів полягає в усвідомленні, визначенні та реалізації суб'єктом у конкретних діях своєї діяльній позиції стосовно вимог діючого права. Ця функція здійснюється під визначальним впливом цінних орієнтацій, які синтезують у собі усі джерела правової активності та мають специфічні механізми реалізації їх втілення через правомірну поведінку.

Незаперечним фактом є те, що останнім часом набуває популярності та значимості думка про важливу роль емоцій (почуттів) у праві та необхідності їх врахування в правовій діяльності. Водночас сучасний стан розробки цієї проблематики не в повній мірі відповідає потребам юридичної теорії та практики. Більшість літературних джерел містять лише фрагментарно-оглядову інформацію про особливості правових емоцій (почуттів). Чітко не вироблено дефініцію правових емоцій (почуттів), не до кінця з'ясовано та розкрито такі важливі аспекти їх юридичної природи як передумови, причини виникнення, ознаки та внутрішня будова тощо. Недостатньо уваги приділено виокремленню та дослідженню критеріїв класифікації правових емоцій (почуттів). Окрім того, конкретні види правових емоцій (почуттів) вивчаються сучасними науковцями у контексті висвітлення інших правових явищ (правова свідомість, правова культура тощо).

Використані джерела:

1. Окара А. Н. Правосознание – центральная категория философии права И. А. Ильина / А. Н. Окара // Государство и право. – 1999. – № 4. – С. 84-93.
2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – 3-тє вид. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.

3. Сокурєнко В. Г. Правове почуття / В. Г. Сокурєнко // Вісник Львівського університету. – 1994. – Вип. 31. – С. 7-10.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2009. – 713 с.
5. Санникова О. П. Феноменология личности / О. П. Санникова // Избранные психологические труды. – Одесса : СМІЛ, 2003. – С. 63-69.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Сливка С. С. Юридична деонтологія : підруч. / С. С. Сливка. – 3-тє вид. – К. : Атіка, 2010. – 296 с.
8. Аршава І. Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика : [монографія] / І. Ф. Аршава. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. – 336 с.
9. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : [монографія] / С. Д. Гусарєв. – К. : Знання, 2005. – 375 с.
10. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві : антрополого-комунікативний підхід до аналізу : [монографія] / С. В. Бобровник. – Київ : Юрид. думка, 2011. – 383 с.

Билозєров Е. В. Эмоциональные состояния в сфере осуществления юридической деятельности.

В статье рассматриваются эмоциональные состояния в сфере осуществления юридической деятельности. Исследованы различные проявления правовых эмоций в процессе реализации полномочий юриста, а также рассмотрены виды и функции правовых чувств. Значительное внимание уделено взаимосвязи уровня выраженности эмоциональности и психологических особенностей саморегуляции юристов в сфере осуществления юридической деятельности.

Ключевые слова: эмоциональные состояния, эмоциональность, правовые эмоции, правовые чувства, юридическая деятельность.

Belozerov E. Emotional state in the area of legal activity.

The article examines emotional states in the area of legal activity. Different legal expressions of emotions in the process of powers realization of the lawyer, the types and functions of the legal sense are examined. Special attention to the relationship of the severity of emotional and psychological characteristics of self-regulation of lawyers in the area of legal activity is paid.

Keywords: emotional states, emotional, legal emotions, legal sense, legal activities.

УДК 34.021-044.247(477:4)

Кархут О. Я.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Статтю присвячено розкриттю сутності принципу верховенства права, як основоположної засади у формуванні конституційного ладу держави у контексті європейської інтеграції. Досліджено європейські погляди на принцип верховенства права, як на один із найважливіших європейських принципів. Враховуючи набання європейського досвіду, під верховенством права запропоновано розуміти правовий принцип, що сформувався під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів. Він покликаний забезпечувати захист визначених прав, основних свобод та законних інтересів людини і

громадянина в суспільстві у взаємовідносинах з органами державної влади, рівність усіх суб'єктів права перед законом.

Ключові слова: *верховенство права, правова держава, євроінтеграція, публічна влада, закон, справедливість.*

Одним з основоположних принципів правової, демократичної держави є принцип верховенства права, він лежить в основі її розбудови, а саме у напрямку підвищення соціальних цінностей, забезпечення економічної стабільності, можливості реалізації основних прав і свобод людини і громадянина. Принцип верховенства права настільки важливий та необхідний в державі, що знаходить своє відображення в Конституції України, а саме в статті 8. Хоча дана норма прямо не розкриває його змісту, але безпосередньо вказує на те, що саме верховенство права як заперечення свавільної влади є ще одним конституційним принципом легітимності публічної влади.

Взагалі дослідження верховенства права, його змісту та суті в процесі сучасного правового реформування є досить актуальним. Проблематиці верховенства права останнім часом науковці почали приділяти пильний інтерес. Зокрема у цьому напрямку плідно працювали В. Зайчук, Т. Багрій, С. Головатий, М. Костицький, Л. Парашук, О. Савченко, В. Кампо, В. Сіренко, Ю. Тодика, В. Шаповал та ін. Значний внесок у дослідження такого явища як принцип верховенства права внесли П. Рабінович, який проаналізував тлумачення принципу верховенства права запропоноване Конституційним Судом України; М. Козюбра дослідив принцип верховенства права в теорії та практиці сучасної України загалом і в конституційній юрисдикції; принцип верховенства права в контексті державного управління проаналізував С. Шевчук верховенство права як конституційний принцип правосуддя розглядала М. Патеї-Братасюк; колективну монографію “Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії” підготували науковці Інституту держави та права ім. В. Корецького [1].

Враховуючи наукові надбання у дослідженні принципу верховенства права, все ж вважаємо, що означена проблематика не повністю вивчена і потребує додаткового опрацювання та отримання нових результатів. Уявляємо доцільним і маємо за мету розглянути європейські погляди на принцип верховенства права, адже не існує серед вчених єдиної точки зору з приводу цього поняття.

На “подвійне” значення принципу верховенства права вперше звернув увагу відомий англійський правознавець А. Дайсі, у своїй праці “Вступ до науки конституційного права” [2], адже, саме в цій роботі принцип верховенства права отримав перше доктринальне тлумачення. А. Дайсі розрізняв три близькі за своєю суттю концепції: панування права, коли людина може бути притягнута до відповідальності лише у разі прямого порушення закону; верховенства права: кожна людина незалежно від свого матеріального становища, соціального статусу, посади рівна перед законом – це означає, що до людини незалежно від її посади та умов застосовується загальний закон; панування духу законності: зміст Конституції відповідає принципу верховенства права.

А. Дайсі, здійснюючи характеристику “політичних інститутів Англії” та запроваджуючи поняття “the rule of law”, зазначав, що однією з головних ознак “політичних інститутів Англії” було “панування rule, або верховенство (supremacy) права (law)”. Він стверджував, що під поняттям “supremacy of law” (“верховенство

права”) слід розуміти “гарантію, надану англійською конституцією правам особи” [2]. У своїх дослідженнях Дайсі використовував одразу три слова-синоніми, для того, щоб довести, що англійські “політичні інститути” мають свої особливості, адже, як він зазначав їм було характерне, “rule, prédominance or supremacy of law”, українською мовою це – “панування, домінування або верховенство права” [3].

Таким, чином аналізуючи думку англійського вченого А. Дайсі, можемо зауважити, що він намагався розкрити нам свою концепцію з різних позицій, хоча зазначені слова панування, домінування, верховенство і є синонімами, але вони несуть певну специфічну характеристику, і доповнюють один одного, отже, він хотів звернути увагу на те, що саме англійські “політичні інститути” наділені такою особливістю. Також, на основі концепції А. Дайсі сутність принципу верховенства права, можна виразити в таких положеннях: 1) це забезпечення прав та основоположних свобод людини; 2) це презумпція невинуватості; 3) це юридична рівність усіх осіб незалежно від соціального, майнового статусу, релігійних уподобань та ін. 4) це судовий механізм реалізації та захисту прав людини.

Отже, верховенство права – це сукупність найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих в процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку своєї особистості, для того, щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства.

Слідом за основоположником концепції верховенства права А. Дайсі, заговорили про послаблення позицій верховенства права на Заході, а також і про його повний занепад. “Формальна рівність перед законом, – писав один із послідовників А. Дайсі, англійський правознавець Ф. Хайєк, – суперечить, а насправді є несумісною з будь-якою діяльністю влади, спрямованої на забезпечення матеріальної чи реальної рівності різних людей, будь-яка політика, спрямована безпосередньо на реальне досягнення ідеалу справедливості в розподілі, має вести до руйнування верховенства права” [4, с. 87-88]. Виходячи з концепції А. Дайсі, рівність перед законом є одним із аспектів принципу верховенства права, та однією з умов його існування. У словосполученні верховенство права, право є природнім, і пронизане справедливістю та містить норми моралі, воно не створене державою. Отже право настільки природне, наскільки права людини, які не встановлюються, а визнаються та гарантуються Конституцією України. Людина стоїть в центрі всіх суспільних відносин, її права та інтереси, становлять соціальну цінність в державі, тому всі як державні так і публічні інститути покликані забезпечувати належне дотримання основних прав та інтересів людини, та їхню безпосередню реалізацію. Так, замислюючись про це, варто сказати, що між верховенством права та соціальною державою не усунено суперечностей й донині. Формальна рівність перед законом, саме та, яка нормативно закріплена у правових актах, а щодо реальності, то нажаль, вона далека від ідеалу і не завжди відповідає нормативно-правовим приписам.

Позиція більшості вчених полягає в тому, що “розвиток доктринальних уявлень про зміст принципу верховенства права необхідно розглядати у тісному взаємозв’язку з особливостями розвитку національних правових систем”, а також з урахуванням євроінтеграційних та глобалізаційних аспектів “розуміння концепції та принципу верховенства права”. Саме у такий спосіб і формується “сучасне розуміння принципу верховенства права у європейській юридичній думці” [5, с. 47, 51, 53].

Так, сучасне доктринальне розуміння принципу верховенства права знаходить своє відображення у працях відомих західних вчених, таких як Ж. Раз, М. Фромонт, Ю. Шварце, Р. Феллон та інші, які виділяють три основні підходи до тлумачення змісту принципу верховенства права: 1) формальне; 2) матеріально-правове; 3) функціональне.

1) Формальний підхід ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права в цілому та аналізі окремих критеріїв дотримання принципу верховенства права. Зокрема, до таких критеріїв у європейських країнах відносяться: формальна незалежність та безсторонність судової гілки влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність законів, які застосовуються тільки до окремих груп, класів осіб; відсутність зворотної сили законів; положення про судовий нагляд за діяльністю уряду [6].

2) Матеріально-правовий підхід керується моральними уявленнями про належну правову систему та вимірює верховенство права відповідно до того, наскільки вдало за отриманими оцінками певна система досягає цього ідеалу. Наприклад, відомий європейський дослідник Р. Феллон зазначає, що більшість сучасних концепцій верховенства права визначають три основні “цінності та цілі, яким має слугувати верховенство права: захист від анархії та війни усіх проти усіх; надання можливості людям планувати свою діяльність з розумною впевненістю, що вони можуть передбачити наперед наслідки різних дій (мається на увазі, в першу чергу дії органів публічної влади); гарантії від принаймні деяких видів само розсуду (свавілля) державних посадовців” [6].

3) Функціональний підхід щодо визначення верховенства права подібний до матеріально-правового (сутнісного) визначення, але зосереджується головним чином на тому, наскільки ефективно право та правова система в цілому виконують певні функції – наприклад, це заборона прийняття урядових рішень на власний розсуд та забезпечення передбачуваності юридичних рішень. Одним з прикладів такого підходу можна навести суспільство, в якому наявна невелика або відсутня можливість прийняти рішення на власний розсуд, має високий рівень верховенства права, в той час як суспільство, у якому більша частина рішень приймається на власний розсуд, має мінімальний рівень верховенства права [7].

Осмислення зазначених вище підходів щодо розуміння змісту, сутності та можливості застосування принципу верховенства права ґрунтується на таких передумовах: 1) роботи вітчизняних вчених, які присвячені дослідженню змісту принципу верховенства права з погляду теорії юридичного позитивізму, не в повній мірі розкривають його сутність. Намагання окремих учених з'ясувати зміст принципу верховенства права через етимологічний аналіз усталеного у вітчизняній практиці лексикологічного розуміння окремих складників цього поняття є неуспішним; 2) у конституційній правовій науці принцип верховенства права переважно вживається в контексті визначення, встановлення та реалізації прав і свобод людини. Незважаючи на такий підхід потребує уточнення, а також розмежування зміст принципу верховенства права і категорій, що належать до теоретико-правового інституту прав людини, а також міжнародно-правового інституту захисту прав людини [8, с. 34].

Розглянуті підходи мають право на існування та потребують подальшого розвитку, адже традиція застосування принципу верховенства є не досить вираженою та тривалою для впровадження його в юридичну практику. Необхідно зауважити, що

сучасне розуміння принципу верховенства права у західній юридичній науці втрачає риси абстрактної моделі, яка була характерна античним філософським визначенням. Почала вимальовуватися тенденція до деталізації тих принципів, через які ідея верховенства права має отримати конкретні практичні напрямки її реалізації.

Можемо зауважити, що верховенство права стало надбанням не тільки європейської цивілізації, адже імплементація його у вітчизняну систему відбувається й до сьогодні. У Декларації демократичних цінностей, підписаній представниками сімох найпотужніших світових демократій, воно згадується першим. “Ми віримо у верховенство права, – йдеться в ній, – яке поважає і захищає без страху й упередження права і свободи кожного громадянина та забезпечує основу умов, в яких людський дух має розвиватись вільно і різнобічно” [9, с. 9].

Свої погляди щодо тлумачення змісту принципу верховенства права висловлюють і наші вітчизняні вчені. Так, П. Рабінович відзначає: “під верховенством права слід розуміти всезагальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об’єднань, усіх людей” [10, с. 341]. М. Козюбра з приводу цього стверджує, що принцип верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних ґносеологічних позицій щодо права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов’язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривній зв’язці з правами людини [11, с. 18]. Що стосується третьої позиції, то з приводу цього висловлює свою думку і С. Головатий: “верховенство права – це ідея виключно природного права, доктрини природного права, тобто – ідея, яка виникла на визнанні одного факту: людина як істота природи з’являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права від неї відібрати. І ці права та свободи називаються основоположними, які є невідчужуваними” [12, с. 87].

Таким чином, як ми бачимо кожен автор по-різному розтлумачує принцип верховенства права, це говорить про те, що між науковцями точиться дискусія, яка робить проблему верховенства права актуальною, необхідною в подальшому дослідженні.

Принцип верховенства права закріплений в багатьох конституціях європейських країн, тому він має міжнародно-правовий характер, його стрімке поширення припадає на середину ХХ ст. Положення щодо дотримання принципу верховенства права знаходять своє відображення у міжнародних договорах, деклараціях, хартіях, статутах та інших документах міжнародних організацій. Принцип верховенства права на сьогоднішній день не обмежується межами національної правової системи. Він зазнав певних трансформацій та став стрімко застосовуватися європейськими організаціями, набув міжнародного характеру. Важливим моментом є й те, що принцип верховенства права отримав міжнародне визнання і є європейським принципом. Підтвердження тому можемо навести Статут Ради Європи, де в статті 3 зазначається, що “Кожний член Ради Європи обов’язково має визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією...”, але як ми бачимо вказане твердження не надає повноцінного тлумачення змісту принципу верховенства права, ми можемо тільки припускати, що мова йшла про нерозривність верховенства права із правами людини, забезпечення

їхньої реалізації та належного дотримання усіма органами влади, а також із тими основними принципами, які стали в основі створення Ради Європи. Приєднання України до Статуту Ради стало знаменною подією для держави, адже Україна згодом стала повноправним членом Ради Європи і тим самим зобов'язалась виконувати всі приписи, які зазначені в Статуті, а особливо визнати принцип верховенства права, що сприяло імплементації даного принципу в українському праві.

Узагальнюючи вищевикладене, та здійснивши аналіз категорії “принцип верховенства права” в сучасних європейських джерелах, вважаємо, що його слід розуміти в контексті правового принципу, сформованого під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів, що покликані забезпечувати захист визначених прав, основних свобод та законних інтересів людини і громадянина в суспільстві у взаємовідносинах з органами державної влади, рівність усіх суб'єктів права перед законом, верховенство закону в системі актів законодавства країни. Адже, саме врахування аспектів значення принципу верховенства права надасть можливість здійснити подальшу демократизацію правової системи України, реформування системи законодавства України, вдосконалення взаємовідносин з органами державної влади з метою забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина. Однією із головних ознак принципу верховенства права є його засадничий характер, так як він є фундаментальним принципом для побудови правової системи не тільки нашої держави, а й європейської правової системи.

Використані джерела:

1. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; [ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова)] / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / відп. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Конус-Ю, 2008. – 314 с.
2. *Dicey A.* Introduction to the Study of the Law of the Constitution / A. Dicey. – Indianapolis : Liberty Classics. – UNITED KINGDOM, 1982. – 435 p.
3. *Дайси А. В.* Основы государственного права Англии: Введение в изучение английской конституций / А. В. Дайси. – М., 1907. – С. 211.
4. *Hayek F.* The Road to Serfdom. / F. Hayek. – Chicago. – 1944. – P. 87-88.
5. *Пухтецька А. А.* Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : монографія / А. А. Пухтецька ; відп. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Вид-во “Юридична думка”, 2010. – 140 с.
6. *Richard H. Fallon, Jr.* “The Rule of Law” as a Concept in Constitutional Discourse, 97 Col. Rev. 1, 8-9. – 1997.
7. Rule of Law in Western Thought [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.web.worldbank.org.
8. *Пухтецька А. А.* Принцип Верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства / А. А. Пухтецька // Вісник національної академії наук України. – 2010. – № 3. – С. 33-43
9. Declaration of Demokratie values. Washington Post. 9 June 1984. A 14 // Таманага Браян. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія. – К., 2007.
10. *Рабінович П. М.* Верховенство права / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998. – С. 341-342.
11. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. І. Козюбра // Українське право : матеріали міжнародної конференції “Верховенство права: питання теорії та практики” – 2006. – № 1. – С. 15-23.
12. Головатий С. П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти / С. П. Головатий // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 85-90.

Кархут О. Я. Принцип верховенства права в контексте євроінтеграції.

Стаття посвячена раскрытию сущности принципа верховенства права, как основополагающей основы в формировании конституционного строя государства в контексте европейской интеграции. Исследованы европейские взгляды на принцип верховенства права, как на один из важнейших европейских принципов. Учитывая достижения европейского опыта, под верховенством права предложено понимать правовой принцип, сформировавшийся под влиянием глобализационных, международных и европейских интеграционных процессов. Он призван обеспечивать защиту определенных прав, свобод и законных интересов человека и гражданина в обществе во взаимоотношениях с органами государственной власти, равенство всех субъектов права перед законом.

Ключевые слова: верховенство права, правовое государство, евроинтеграция, публичная власть, закон, справедливость.

Karkhut O. Principle of the rule of law in the context of European integration.

The article is devoted to the essence of the rule of law as fundamental principles in the formation of the constitutional order of the state in the context of European integration. Analyzed European views on the rule of law as one of the most important European principles. Given the heritage of European experience under the rule of law prompted understand the legal principle that was formed under the influence of globalization, international and European integration processes. It aims to ensure the protection of certain rights, fundamental freedoms and legal interests of human and civil society in relations with the government, equality of rights before the law.

Keywords: rule of law, legal state, European integration, public authorities, law, justice.

УДК 34.01-027.21(092)

Костицький В. В.
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри теорії держави та права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЄВГЕНА ЕРЛІХА У РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Стаття присвячена проблемам пошуків праворозуміння як теоретико-методологічної основи розвитку права в умовах утвердження демократичних цінностей суспільного життя та формування нових цивілізаційних відносин, участі громадянського суспільства у правотворчій та практичній політико-правовій практиці, що обумовлює потребу у покликанні до теорії та практики державотворення творчості таких видатних вчених, як Євген Ерліх. Мова тут йде про його теорію “живого права” як одного із основних положень соціології права Євгена Ерліха.

Ключові слова: Євген Ерліх, соціологія права, “живе право”, вплив суспільства на правотворення, партнерство суспільства і держави.

В сьогоденнішньому світі правова наука шукає нові методологічні основи праворозуміння. Теоретична спадщина визначних вчених тут може служити певним дороговказом. Значна роль у пошуках оптимуму сучасного праворозуміння належить творчій спадщині видатного вченого Євгена Ерліха. Ключове місце, яке він відводив поняттю «живого» права, переконує нас, що так чи інакше його світогляд має системний характер, акумулює досягнення європейської науки XIX–XX століть та

формувався під потужним впливом відомої на той час у Німеччині “філософії життя” (В. Дільтей, Ф. Ніцше та ін. [1]), яке визнавало за поняттям життя значення “особливої первинної реальності” [2, с. 862]. Зрештою, саме завдяки творчій трансформації філософських настанов щодо цього поняття до сфери юриспруденції і виник один із центральних постулатів соціології права Є. Ерліха – постулат щодо примату «живого права» над правом державним.

Так само Є. Ерліх був досить добре ознайомлений з останніми для свого часу розробками психологічної школи права (Л. Кнапп, Л. Петражицький) та марксистської версії інтерпретації політекономічних і юридичних питань (К. Маркс, Ф. Енгельс та ін. [3]). У цьому контексті можна помітити, що його творчості властивий інтерес до категорій мотивів, інтересів, потреб індивідів та соціальних союзів тощо, а також – до аналізу правових інститутів у тісному зв’язку з економічною формою відповідних суспільних відносин, пріоритетність чого обстоювала якраз марксистська політекономія та соціологія.

Творчий пошук Є. Ерліха був просякнутий устремлінням сполучити наукові та мистецькі елементи. Адже, на думку вченого, “між наукою та мистецтвом не існує суперечностей. Уся справжня робота науки – робота творча, і нещасним є той науковий працівник, який не є творчою особистістю” [4, с. 465]. Духовна сприйнятливість, фантазія та уява були повною мірою притаманні духовному світові Є. Ерліха, так само, як і його устремління до оволодіння, опанування та використання у своєму науковому пошуку нових методів і технік [4, с. 466].

Загалом, саме унікальність ситуації, у якій розвивалася творчість Євгена Ерліха, характеризується розмаїттям периферійних правових явищ, що існували в тогочасній Буковині і навіть обіймали панівне місце в її правовій системі, що зумовило виникнення концепції “глобальної Буковини” (автор – німецький учений Г. Тойбнер), в якій обґрунтовується вагома роль системи комунікативних зв’язків поміж суспільними групами, самоорганізації їх через властиві їм структурні зв’язки, що має заступати правові системи, централізовано створені національними державами [5, с. 157].

Є. Ерліх бачить два шляхи впливу держави своїм правом на суспільство. Один шлях – це норми рішень, в яких держава пропонує своїм судам і іншим установам, яким чином вони повинні вирішувати справи. При цьому більшість норм рішень ґрунтується на праві юристів, державним правом норми є лише тоді, коли вони виникають незалежно від права юристів і призначаються для державних цілей.

Інший вид державного права – це норми-втручання або, як пізніше назвав їх Є. Ерліх, норми-управління. За цими нормами установи зобов’язані втручатися в суспільне життя незалежно від їхнього покликання [6, с. 296]. Актуальною зараз є думка Євгена Ерліха про те, що життя перетворилося б у пекло, якби воно регулювалося тільки правом, під яким вчений у цьому контексті розумів норми закону, що застарівають уже відразу після їх ухвалення, а проникнення “вічних цінностей” звичаїв, моралі та інших соціальних норм, у сферу права Є. Ерліх відносить не до стадії створення законодавства, а лише до стадії їх застосування.

Сьогодні цей висновок видається не тільки дискусійним, але й методологічно невірним. Автор цих рядків уже не раз висловлювався щодо врахування моральних вимог при підготовці проекту закону та моральності державного права – нормативних

правових актів. Адже кожна норма права – невичерпне джерело, яке містить правило поведінки або ціннісну норму, ідею, яка розрахована на невизначено безмежну (“m”) кількість застосувань невизначеною (“n”) кількістю суб’єктів права [7].

Тут доречно згадати особливість догматичного підходу до дослідження правових явищ в умовах радянської дійсності. Побудова всієї наукової роботи навколо тлумачення норми та пов’язаних з нею “переваг” соціалістичного способу життя, відсутність права на свободу наукової думки, неписане правило не допускати критики ухваленної державою норми у перші роки після набрання нею юридичної сили обумовили не тільки значне відставання радянської юридичної науки у системі розвитку пізнання права, але фактично означала опанування “мертвою” нормою значної частини досліджень, і навіть їх послідовного “омертвіння”, оскільки чимало таких робіт ставали забутими ще на півдорозі до друкарні, а потім приреченими на опилування на полицях бібліотек чи горищах.

Відзначимо, що одне із мало помічених вченими положень теорії Є. Ерліха у дійсності виявляється серед визначальних у його творчості. Адже йдеться не тільки про те, що суспільство є джерелом права. На переконання Є. Ерліха, держава творчо втручається в суспільне життя; вона не створює своє право методом копіювання відносин, що склались в суспільстві, а творить нові відносини для задоволення суспільних потреб; державна влада запозичить тільки те, що відповідає її інтересам. Це твердження Є. Ерліха співпадає із нашим попереднім висновком щодо вмілого пристосування сучасної держави до особливостей суспільного сприйняття її місця і ролі у громадянському суспільстві.

Сьогоднішні дослідження продовжують ці твердження Є. Ерліха. Їх автори виходять у цих питаннях із того, що саме держава обумовлена правом, що право є засобом закріплення влади, тобто легалізації держави [8].

Ми пригадуємо, що раніше висловлювали критичні зауваження на адресу Є. Ерліха за його гіперболізацію державної складової у санкції, яку він виводив з державного примусу, зазначаючи, що такий приму присутній як у державному праві, так і у праву юристів та суспільному праві. Цей видатний вчений часом вступає у протиріччя із власними твердженнями, заявляючи, що державні санкції по суті не мають значення у соціальному бутті, а зв’язок між правом та моральністю зникає у народній свідомості. Звичайно, вітаємо чергове повернення Є. Ерліха до виокремлення значення моралі у праворозумінні, але погодитись з тим, що моральна оцінка права народом зникає не можемо, оскільки вона, на нашу думку, присутня завжди. Саме відображення норми права у свідомості людини завжди поєднане з оцінкою значення цієї норми як морально критерію людської поведінки, справедливого чи несправедливого вирішення питання правової оцінки людської поведінки, та й сама правосвідомість є відношенням людини до існуючого чи бажаного права, а бажане право завжди містить моральний компонент.

Таке бачення суспільства Є. Ерліхом навряд чи є унікальним, але тим не менш стало каталізатором багатьох досліджень проблем право пізнання та праворозуміння. Визначивши основою суспільного розвитку право Є. Ерліх започаткував нове бачення змісту права як феноменального явища, створюваного самим суспільством, назвавши таке право “живим правом”. Саме це право лежить в основі правозастосування, прирікаючи “на смерть” норми державного права, якщо вони суперечать нормам

моралі, справедливому суспільному правопорядку.

Тут звернемо увагу на те, що процеси інтеграції та диференціації наукового знання в цей період не могли не позначитися і на розвиткові правознавчих досліджень, зокрема не могли не спричинитися й до суттєвого розширення предметного поля відповідних дослідницьких пошуків.

Адже існуючі засоби юридичної догматики, орієнтовані переважно на правову статистику, уже не спроможні задовольнити необхідність зміни правових орієнтирів на тлі підвищеної динаміки правових змін, коли постає завдання “осучаснення механізмів дії права та державних інститутів на основі використання творчості та креативності в юриспруденції” [9, с. 103], адже право має “йти в ногу з часом” [10, с. 28]. На основі аналізу наукових позицій багатьох дослідників спадщини Євгена Ерліха можна погодитися з висновком про неоднозначність існуючих наукових оцінок як наукової спадщини Є. Ерліха в цілому, так і окремих її складових частин. Водночас необхідність комплексного осмислення спадщини Є. Ерліха та її аналізу на тлі сучасного етапу розвитку правової науки обумовлює потребу враховувати при оцінці досліджень, присвячених проблема праворозуміння та доробку Євгена Ерліха сучасними вченими, передусім, теоретиками правознавства. Зокрема, йдеться про роботи С. Алексєєва, Р. Алексі, Г. Дж. Бермана, В. Бігуна, Р. Дворкіна, Д. Керімова, А. Козловського, М. Козюбри, С. Максимова, В. Нерсисянца, Ю. Оборотова, М. Ребіндер, В. Савчука, Г. Харта, Р. Циппеліуса, І. Честнова та ін.

Важливо уникнути бездумної апологетики наукового вчення Є. Ерліха та обстоювати у своєму дослідженні вимог та позицій наукової об’єктивності. На цій основі стає помітною глибока наукова специфічність, інтелектуальна окремішність, самотність і довершеність творчого доробку Є. Ерліха в галузі соціології права та праворозуміння, його багато в чому інноваційний, недогматичний та конструктивний характер як з погляду розвитку соціолого-правової науки, так і в сенсі розвитку загальнотеоретичної юриспруденції загалом.

Інтелектуальний клімат, в якому жив і творив Є. Ерліх, упродовж його життя також зазнавав суттєвих змін – від періоду розквіту атмосфери космополітизму та порівняно вільного висловлювання оригінальних наукових і політичних ідей у межах “Дунайської монархії”, як називали Австро-Угорщину, до часу загострення ксенофобії, націоналізму, шовінізму та антисемітизму під час Першої світової війни. Нагадаємо, що Ж. Карбоньє, вважаючи тогочасну Буковину прекрасним місцем для соціологічних спостережень, зауважував: “тут був ніби перехрестя різних національностей, звичаї яких, мало за торкнуті Австрійським цивільним кодексом, утворювали разом з тим таку мозаїку норм, яка сприяла плюралістичній гіпотезі” [11, с. 110].

У цьому контексті дуже влучною видається думка Р. Паунда: “Ерліх мав винятково сприятливе дослідницьке середовище й цим уміло скористався” [12, с. 106]. Це неабияк сприяло розвиткові плюралістичного у своїй ідейній основі науково-правового світогляду Є. Ерліха та поступовому складанню його оригінальної соціолого-правової концепції. Водночас, попри німецьке наукове та культурне середовище, в якому домінували загальноімперські інтереси, розмаїте в культурному та етнічному планах середовище все ж не могло не спонукати Є. Ерліха до поціновування певних суспільних цінностей: прагнення до осмислення правових

цінностей у єдності із життям народу, реальними суспільними відносинами; поваги до наукового та критичного мислення як неодмінної умови вільного наукового, творчого пошуку у правознавстві; визнання вирішального значення як у суспільному, так і в науковому житті громадянських прав і свобод, насамперед свободи думки і слова, свободи незаангажованого, позаідеологічного наукового пошуку; поєднання наукової діяльності з практичною роботою – викладача та організатора навчального процесу. Звідси – вилученість Є. Ерліха із загальнонаукового простору Буковини після включення краю до складу Румунії, а, по суті, свідомо, насильницька зовнішня ізоляція, відчуження видатного вченого за нових суспільно-історичних умов, його незатребуваність як фахівця європейського рівня новою, цього разу румунською, владою, різноманітні утиски його діяльності з боку шовіністично-агресивно налаштованої професури та відповідних кіл студентства Чернівецького університету після 1918 р. тощо [13, с. 447].

Розвиток соціології права перебував під впливом ідей демократизації суспільного життя як основи побудови ліберального суспільства, що знайшло своє відповідне відображення у творчому доробку передових умів епохи. Тут доречно проаналізувати праці одного з творців соціології, автора книг “Демократія в Америці” [14, с. 141] та “Старий порядок і революція” [13, с. 252], Алексіса де Токвіля. Як відзначив Р. Арон, авторитетний фахівець у галузі історії соціологічної думки, А. Токвіль розробив самобутню соціологічну парадигму розуміння соціальної реальності. Якщо О. Конт в основу своєї соціології поставив питання про еволюцію цивілізації та становлення позитивного суспільства, К. Маркс – аналіз піднесення та занепаду промислового капіталізму, Е. Дюркгейм – соціологічну характеристику поділу праці та форм суспільної солідарності, а М. Вебер – формування західного суспільства та значення в цьому історичному процесі протестантизму, то А. Токвіль розглянув становлення сучасного типу суспільства через призму демократії, як його сутнісної характеристики [16, с. 227]. До творчої плеяди вчених, що формували інтелектуальний та методологічний клімат соціологічного підходу до права, у якому працював Є. Ерліх, віднесемо і видатного англійського мислителя Герберта Спенсера, котрому дісталася чи не найбільша частка ненависті радянської науки.

Яке ж місце відведемо тут творчості Євгена Ерліха. Загалом соціолого-правовому напряму наукової думки був притаманний критично-конструктивний погляд на право як на “складну багатоаспектну систему, якій властиві статика і динаміка з її безперервною мінливістю” [17, с. 17]. Це дозволило яскравіше показати, що право не може бути зведене до свавілля влади чи ототожнене із законом, а обумовлюється об’єктивно існуючими суспільними відносинами. Від цієї посилки залишався тільки крок для того, щоб перейти до вивчення реально існуючого, “живого” права, що і було зроблене у працях Є. Ерліха та його прихильників і однодумців. Науковий інструментарій та стратегію дослідження у цьому напрямі і мала запропонувати саме соціологія права. На думку М. Ребіндера, знаного німецького дослідника життя і творчості Є. Ерліха, саме з Є. Ерліхом слід пов’язувати виникнення соціології права як нової наукової дисципліни, адже він був ключовою постаттю у цьому процесі [18, с. 450].

Вплив Євгена Ерліха на розвиток юридичної науки виявився таким значним, що це дало можливість привернути увагу до творчої спадщини українських вчених

взагалі. Дослідивши особливості розвитку української соціології права XIX–XX століть австрійський дослідник В. Мантль (навіть якщо дещо емоційно та перебільшено), назвав Україну країною, в якій “знаходиться осідок, а може навіть і батьківщина соціології права, маючи на увазі творчий доробок (Станіслава Дністрянського, Євген Ерліха та долучивши до них польського науковця Людвіга Гумпловича, який певний час перебував на українських теренах [19, с. 43]. Бачимо, що праці цих видатних вчених і сьогодні залишаються актуальним джерелом для пошуків відповідей на виклики, що постали перед державою та практикою правотворення.

Використані джерела:

1. *Братасюк М. Г.* Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 153; *Крахоткин Ф.* Учение о государстве и праве Ф. Ницше / Ф. Крахоткин. – М. : Спецкнига, 2008. – С. 148-174.
2. *Философский словарь* / авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. – К. : А.С.К., 2006. – С. 862.
3. *Ерліх Є.* Карл Маркс та суспільне питання // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 221-227.
4. *Эрлих О.* Основоположение социологии права / пер. с нем. М. В. Антонова ; под ред. В. Г. Графского, Ю. И. Гревцова. – СПб. : ООО “Университетский издательский консорциум”, 2011. – С. 128-130, 238, 243, 246-247, 466.
5. *Антонов М. В.* Ойген Эрлих: живое право против правового плюрализма? // Известия высших учебных заведений. – Правоведение. – 2013. – № 1. – С. 157.
6. *Erlich E.* Grundlegungder Soziologiedes Rechts / *Erlich E.* – S. 296.
7. *Костицький В. В.* Проблеми ренесансу в сучасній теорії права. – Малий і середній бізнес. – 2009, № 1-2. – С. 3-10; його ж: Теорія розподілу влади: громадянське суспільство і держава в епоху глобалізації. Доповідь / В. В. Костицький ; НАПрН України, Київський регіональний центр. – Л. : 2011. – 62 с. ; Захист суспільної моралі як функція сучасної держави : монографія. – Дрогобич : Коло, 2013. – С. 89.
8. *Костицький В. В.* Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади. – Юридичний вісник України № 36 за 10-16 вересня 2011 р. – К., 2011. – С. 6; Багатолике право. Теолого-соціологічне розуміння права та проблеми конституційного закріплення теорії розподілу влади. – Юридичний вісник України № 37 за 17-23 вересня 2011р. – К., 2011. – С. 6.
9. *Оборотов Ю.* Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права / Ю. Оборотов // Право України. – 2013. – № 9. – С. 103.
10. *Козюбра М.* Основні форми буття права та взаємовідносини між ними / М. Козюбра // Право України. – 2011. – № 8. – С. 28.
11. *Карбонье Ж.* Юридическая социология / Ж. Карбонье ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – С. 110.
12. *Бігун В. С.* Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис) / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. Міжнародний часопис. – Т. III. – № 1-2. – К.; Чернівці : Рута, 2005. – С. 106.
13. *Георгіца А., Меленко С.* Євген Ерліх – основоположник соціологічного праворозуміння / А. Георгіца, С. Меленко // Право України. – 2012. – № 9. – С. 447.
14. *Токвиль А.* Демократия в Америке / А. Токвиль ; пер. с франц. предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с. Див. також: Исаев А. Алексис Токвиль и Америка его времени. – М. : Наука, 1993. – 141 с.
15. *Токвиль А.* Старый порядок и революция / А. Токвиль. – М. : Московский философский фонд, 1997. – 252 с.
16. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Р. Арон ; общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М. : Издательская группа “Прогресс” – “Политика”, 1992. – С. 227-265.

17. Румянцева В. Г. Социологическая юриспруденция в творчестве Р. фон Иеринга, С. А. Муромцева, Е. Эрлиха, Р. Паунда : автореф. ... дисс. канд. юрид. наук. / В. Г. Румянцева. – СПб., 2002. – С. 17.
18. Георгіца А., Меленко С. Євген Ерліх – основоположник соціологічного праворозуміння / А. Георгіца, С. Меленко // Право України. – 2012. – № 9. – С. 450.
19. Мантль В. Україна в процесі європейської інтеграції / укладач Б. Котур ; вступ. Сл. М. Мальського ; редкол. : І. Вакарчук (голова) та ін. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 43.

Костицкий В. В. О значение теоретического наследия Евгения Эрлиха в развитии современного правопонимания.

Статья посвящена проблема поисков правопонимания как теоретико-методологической основы развития права в условиях утверждения демократических ценностей общественной жизни и формирования новых цивилизационных отношений, участия гражданского общества в правотворческой деятельности и практике правоприменения, что обуславливает потребность в возвращении к теоретическому наследию таких выдающихся ученых, как Евгений Эрлих. Имеется в виду прежде всего его теория “живого права” как одно из основных положений социологии права Евгения Эрлиха.

Ключевые слова: Евгений Эрлих, социология права, “живое право”, влияние общества на правотворчество, партнерство общества и государства.

Kostytsky V. About importance of the theoretical heritage Eugene Ehrlich in the development of modern legal consciousness.

The paper devoted to the problem of legal consciousness as theoretical and methodological foundations of law in democratic values of public life and the formation of new civilizational relations. Participation of civil society in laws creation and practical political and legal practice, hence the need to send back to the theory and practice of heritage of outstanding scholar Eugene Ehrlich. This is really about his theory of “human rights” as one of the key provisions of the sociology of law Eugene Ehrlich.

Keywords: Eugene Ehrlich, sociology of “Living Law”, the impact of society on lawcreation, partnership society and state.

УДК: 364.013(477:4):349.3

Пархоменко Н. М.
доктор юридичних наук, професор,
вчений секретар Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ВПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТИВ У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом Україна забезпечує поступове наближення права до стандартів та практики ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей. Уповноваженим суб'єктом у цій сфері є Міністерство соціальної політики України. Моніторинг щоквартальних звітів Мінсоцполітики свідчить, що з часу підписання Угоди низка завдань на сьогодні або не вирішена взагалі, або здійснено окремі заходи на шляху їх вирішення. Цілісне уявлення про результати імплементаційної роботи скласти проблематично. Крім здійснення передбачених Угодою заходів, для впровадження європейських стандартів у соціальній сфері та їх реалізації, завданнями держави має стати: мотивація і податкова політика, спрямована на чисельне збільшення середнього класу; забезпечення гарантій у кризових економічних ситуаціях; реформування пенсійної системи та ін.

Ключові слова: Угода про асоціацію, соціальна політика, стандарти, Мінсоцполітики, імплементація.

Реформування соціальної сфери з урахуванням євроінтеграційних прагнень України розпочалося ще у 1998 році у зв'язку із підписанням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. Наразі важливою складовою здійснення в Україні соціальної політики, в тому числі з'ясування її змісту, напрямів, форм, шляхів реалізації є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони.

Зокрема, у Главі 21 Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей, зазначається про посилення діалогу та співробітництва щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації (Стаття 419). Зазначене передбачає досягнення таких цілей: а) покращення якості людського життя; б) протистояння спільним викликам, зокрема глобалізації та демографічним змінам; с) збільшення кількості та покращення якості робочих місць з гідними умовами праці; d) сприяння розвитку соціальної та юридичної справедливості у контексті реформування ринку праці; e) сприяння створенню на ринку праці таких умов, які б поєднували гнучкість та захищеність; f) сприяння впровадженню активних заходів на ринку праці та підвищення ефективності служб зайнятості з метою задоволення потреб на ринку праці; g) стимулювання розвитку ринків праці, що сприяють залученню малозабезпечених осіб; h) зменшення обсягів неформальної економіки шляхом трансформації нелегальної зайнятості; i) покращення рівня забезпечення охорони здоров'я та безпечних умов праці; j) посилення рівня соціального захисту та модернізації систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності; k) скорочення бідності та посилення соціальної єдності; l) забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень; m) подолання дискримінації в усіх її формах та проявах; n) посилення можливостей соціальних партнерів та сприяння соціальному діалогу (Стаття 420).

Відповідно Україна забезпечує поступове наближення права до стандартів та практики ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей (Стаття 424).

Насамперед йдеться про приведення законодавства України у відповідність з цими принципами, які містяться у директивах ЄС, що по суті означає закріплення таких положень, які б унеможливили будь-яку дискримінацію (релігійну, національну, громадянства, гендерну, сексуальну, статеву та ін.) при прийомі на роботу, встановленні розміру заробітної плати, наданні пакету соціальних послуг і т. ін.

Окрім цього, ключове значення для здійснення соціальної політики в Україні має якісне та ефективне управління відповідною сферою суспільних відносин. Уповноваженим суб'єктом у сфері забезпечення реалізації Угоди про асоціацію є Міністерство соціальної політики України, яким було розроблено секторальний План обов'язкових заходів організаційного та нормотворчого змісту на трирічний імплементаційний період (до 2017 року). Очікуваний наслідок – впровадження європейських стандартів у соціальній сфері в Україні та їх реалізація.

Зокрема, зазначений План передбачає виконання положень III розділу “Юстиція, свобода та безпека” (статті 17 та 18) та глави 21 “Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей” (статті 419-425) Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [1].

Насамперед Мінсоцполітики було створено експертно-консультативну групу, яка щоквартально обговорює стан виконання передбачених заходів, а за потреби розробляє та вносить необхідні зміни до цього Плану, обумовлені особливостями соціально-економічного та політичного розвитку України.

Суб'єктами виконання положень Угоди визначено: Мінсоцполітики, Мінфін, МЗС, Мін'юст, МОЗ, Пенсійний фонд України та інші центральні органи виконавчої влади у співпраці з Генеральним директором Європейської Комісії “Зайнятість, соціальні питання та адаптація”, Генеральним директором Європейської Комісії “Юстиція”.

Згідно Плану на 2014 рік було передбачено [2]:

- підтримання діалогу з державами-членами ЄС з питання захисту прав трудових мігрантів – громадян України, а також щодо укладення міжнародних договорів з питань соціального забезпечення;

- стимулювання підвищення рівня зайнятості населення, створення та збереження робочих місць, зокрема для вимушено переміщених осіб, та зменшення напруги на ринку праці шляхом залучення клієнтів Державної служби зайнятості до активних програм сприяння зайнятості (2014–2017 роки);

- удосконалення трудових відносин з урахуванням міжнародних норм і стандартів, підвищення рівня заробітної плати в Україні;

- вивчення та підготовка пропозицій щодо подальшого використання кращого досвіду держав – членів ЄС стосовно усунення та унеможливлення проявів дискримінації за ознакою інвалідності.

У 2015 році було заплановано:

- аналіз права ЄС з питань надання соціальних послуг та підготовка у разі потреби відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо приведення законодавства України у відповідність із правом ЄС;

- розроблення Стратегії подолання бідності;

- розроблення, прийняття та впровадження нормативно-правових актів: про мінімальні вимоги щодо безпеки і захисту здоров'я у разі застосування працівниками знарядь праці під час роботи (здоров'я і безпека праці); про мінімальні вимоги для поліпшення безпеки та захисту здоров'я працівників у видобувних галузях, що використовують буріння (здоров'я і безпека праці);

На 2016 рік заплановано розроблення, прийняття та впровадження нормативно-правового акту про мінімальні вимоги до поліпшення безпеки та захисту здоров'я працівників видобувних підприємств з підземним і відкритим способами видобування (здоров'я і безпека праці).

У 2017 році передбачається розробка, прийняття та впровадження нормативно-правових актів: про мінімальні вимоги до безпеки та захисту здоров'я на тимчасових або таких, що змінюють своє місце, будівельних майданчиках (здоров'я і безпека праці); про мінімальні вимоги до безпеки та захисту здоров'я під час роботи з екранними пристроями (здоров'я і безпека праці).

Крім того, заплановано розроблення, прийняття та впровадження нормативно-правових актів з метою імплементації положень 13 Директив Європейського Парламенту та Ради з питань: охорони прав працівників у разі зміни власника підприємства, бізнесу чи їх частин; рамкової угоди про неповну зайнятість; доповнення заходів із сприяння покращенню безпеки та охорони праці працівників; колективного звільнення; реалізації принципів рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях доступу та постачання товарів та послуг; рамкової угоди щодо батьківської відпустки; запровадження принципу однакового підходу до чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення; реалізації принципу рівного відношення незалежно від расової чи етнічної належності; встановлення загальної системи рівного відношення у сфері зайнятості та професійної діяльності та ін.

Щодо завдань на 2014–2016 роки необхідно звернути увагу на загальний характер їх формулювання. Відповідно незрозумілою є форма отриманого в підсумку результату. Зокрема, моніторинг щоквартальних звітів експертно-консультативної групи Мінсоцполітики свідчить, що протягом зазначеного періоду діяльність уповноважених суб'єктів була зосереджена на “вивченні результатів дослідження щодо визначення відповідності діючого національного законодавства та стандартів з питань соціального забезпечення положенням та стандартам Європейського кодексу соціального забезпечення”.

У сфері нормотворення був розроблений проект Закону України “Про внесення зміни до статті 31 Закону України “Про зайнятість населення”; підготовлено пакет пропозицій, для включення їх до проекту Трудового кодексу України після прийняття його у першому читанні; Верховна Рада України прийняла Закон України “Про зовнішню трудову міграцію” від 05.11.2015 р. № 761-VIII; розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р було затверджено Стратегію подолання бідності.

Таким чином низка завдань на сьогодні або не вирішена взагалі, або здійснено окремі заходи на шляху їх вирішення. Цілісне уявлення про результати імплементаційної роботи із доступних для ознайомлення на сайті Мінсоцполітики щоквартальних звітів скласти проблематично. При цьому зазначається, що проблемні питання, що можуть становити перешкоди для виконання запланованих заходів, були відсутні.

З метою забезпечення належної організації реалізації завдань у сфері європейської інтеграції та виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Урядом України 13 серпня 2014 р. було створено Урядовий офіс з питань європейської інтеграції у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України. Відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Положення про Урядовий офіс на нього покладено завдання щодо:

- координації діяльності органів виконавчої влади з розроблення та здійснення заходів, спрямованих на виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, інших міжнародних договорів України з питань європейської інтеграції і домовленостей між Україною та ЄС;

- планування, проведення моніторингу та оцінки ефективності та результативності виконання завдань у сфері європейської інтеграції, у тому числі з виконання Угоди;

– координації діяльності органів виконавчої влади з розроблення проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, спрямованих на виконання Угоди, інших міжнародних договорів України з питань європейської інтеграції і домовленостей між Україною та ЄС;

– удосконалення системи та механізмів координації діяльності органів виконавчої влади у сфері європейської інтеграції.

Інформація про результати реалізації цих завдань на офіційному сайті офісу відсутня.

Крім зазначених заходів, для впровадження європейських стандартів у соціальній сфері та їх реалізації потрібен перехід від економіки споживання і перерозподілу існуючого до економіки виробництва. Як свідчить світовий досвід, зокрема грецький, отримання міжнародних кредитів для здійснення соціальних виплат у підсумку призводить до дефолту, а не зміцнення держави. Необхідно відмовитися від політики формування черги соціально вразливих верств населення за мінімальним пакетом соціальних послуг, відновлюючи роботу підприємств і установ, які пропонують роботу, отримання якої забезпечить соціальні потреби громадян і формування державного бюджету. В цьому аспекті важливим є як відродження великої промисловості, так і підтримка та стимулювання малого та середнього бізнесу.

З огляду на зазначене, досягнення Україною рівня соціального розвитку країн ЄС у найближчій перспективі видається проблематичним. Реальним наразі є досягнення мінімальних стандартів. При цьому необхідно підтримати О. О. Шутаєву та В. В. Побірченко в тому, що при введенні єдиних стандартів соціальної політики для країн Євросоюзу повинна йти мова не про прагнення до перегляду колишніх ціннісних принципів у політиці, а про новий баланс відповідальності, тобто не про скасування, а про істотні модифікації колишньої соціальної моделі. Основною стратегією в цьому напрямку повинен стати відхід від державного фінансування і надмірної державної опіки. Таким чином, здійснюється перетворення моделі соціальної держави або держави добробуту у напрямку формування моделі, яка передбачає оптимізацію співвідношення між рівнем соціального забезпечення і динамікою ринку праці в умовах глобалізації, а не збільшення витрат на соціальні проблеми і скорочення кількості безробітних.

Завданнями держави в цьому зв'язку має стати: мотивація і податкова політика, спрямована на чисельне збільшення середнього класу; забезпечення гарантій у кризових економічних ситуаціях; підтримка найбільш вразливих верств населення за рахунок державних дотацій, забезпечення стандартів у сфері зайнятості, рівних можливостей та попередження будь-якої дискримінації, реформування пенсійної системи, захисту трудових прав працівників, підвищення рівня безпеки та охорони здоров'я на виробництві, запровадження соціальної відповідальності бізнесу і держави.

Використані джерела:

1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=171608&cat_id=168553
2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=168670&cat_id=168553

Пархоменко Н. М. Внедрение европейских стандартов в социальной сфере в Украине и их реализация.

В соответствии с Соглашением между Украиной и Европейским Союзом Украина обеспечивает постепенное сближение права к стандартам и практике ЕС в сфере занятости, социальной политике и равных возможностях. Уполномоченным субъектом в этой сфере является Министерство социальной политики Украины. Мониторинг ежеквартальных отчетов Минсоцполитики свидетельствует, что с момента заключения Договора ряд заданий не решены вообще или сделаны отдельные мероприятия на пути их решения. Целостное представление о результатах имплементационной работы составить проблематично. Кроме проведения предусмотренных Соглашением мероприятий, для внедрения европейских стандартов в социальной сфере и их реализации заданиями государства должны быть: мотивация и налоговая политика, направленная на количественное увеличение среднего класса, обеспечение гарантий в кризисных экономических ситуациях, реформирование пенсионной системы и т.д.

Ключевые слова: Соглашение об ассоциации, социальная политика, стандарты, Минсоцполитики, имплементация.

Parkhomenko N. Implementation of European standards in the social sphere in Ukraine and their implementation.

The legal basis for reforming social policy in Ukraine is the association agreement between Ukraine and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States. According Ukraine provides a gradual approximation of the rights to the standards and practices of the EU in the field of employment, social policy and equal opportunities.

Authorized by the subject in the field of the implementation of the Association Agreement are the Ministry of social policy.

Quarterly monitoring reports expert advisory group Ministry shows that within a specified period a number of tasks for today or not solved at all, or carried out separate measures on the way to resolve them. Holistic understanding of the results of implementation available for review on the website of the Ministry of social policy quarterly reports to compose is problematic. In addition to the implementation of the measures stipulated in the Agreement for the implementation of European standards in the social sphere and their implementation required a shift from consumption and redistribution of the existing economy.

The tasks of the State in this regard should be: motivation and tax policy aimed at the numerical increase of the middle class; guarantees in critical economic situations; support for the most vulnerable populations due to government subsidies, the provision of standards in the field of employment, equal opportunities and preventing any discrimination, reform of the pension system, protection of labor rights of workers, increasing the level of safety and health on manufacture, introduction of social responsibility of business and the State.

Keywords: The Association Agreement, social policy, standards, Ministry of social policy, implementation.

УДК 340.114

Стеценко С. Г.

**доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник директора
Інституту кримінально-виконавчої служби**

БІОЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ, ЗНАЧЕННЯ

У статті досліджуються питання виникнення, розвитку та значення біоюриспруденції як нового напрямку у правовій науці. Акцентується увага на перших наукових дослідженнях у цій сфері, розкриваються принципи та дається авторське визначення поняття біоюриспруденції.

Особлива уваги приділяється важливості біоюриспруденції та необхідності її подальшого розвитку як новітнього науково-правового утворення.

Ключові слова: біоюриспруденція, принципи, поняття біоюриспруденції, права людини, життя, право на життя, біосоціальна цінність, охорона життя, захист життя.

В сучасній Україні все більше і більше на перший план виходять такі фундаментальні цінності, як людина, її життя, права і свободи. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває такий порівняно новий напрям в правовій науці як біоюриспруденція.

Набір прав людини залежить від того, до якої системи цінностей і пріоритетів належить суспільство. Проте є універсальні цінності. Це, перш за все, право на життя. З таким баченням складно не погодитись, адже незалежно від форми держави, її економічних показників, добробуту громадян та рівня їх правової культури, право на життя в контексті його поваги, дотримання та гарантування є важливими чинником сприйняття як держави, так і суспільства.

Вперше юридично право на життя було закріплене в Декларації незалежності США 1776 р., коли було проголошено рівність всіх людей, право на життя, свободу, особисте щастя. Надалі, враховуючи різні національні особливості, це право набуло статус норми права практично у всіх провідних країнах світу. На початку 90-х років минулого століття, коли процеси демократизації колишніх радянських республік характеризувалися суттєвим посиленням, коли зміни в суспільстві зачепили багато сторін життя, коли права особи стали пріоритетними, право на життя могло бути визначене, як “природна, невід’ємна і гарантована нормами міжнародного і внутрішнього законодавства можливість захисту недоторканності життя і свободи розпоряджатися ним” [1, с. 8-9].

Закріпленням саме цього права відкривається перелік основних прав і свобод, гарантованих Європейською Конвенцією про захист прав і основних свобод 1950 року, прийнятою Радою Європи. Вступ України до цієї міжнародної організації і приєднання, що мало місце услід за цим, до Конвенції, передбачають необхідність дотримання положень, що містяться в даному документі.

Термін “біоюриспруденція” в науковий обіг вперше увів польський дослідник Роман Токарчик, професор Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склядовської. У 2008 році світ побачила його монографія “Біоюриспруденція. Засади права для XXI століття” [2, с. 109]. У самому широкому розумінні походження поняття біоюриспруденції пов’язане із грецьким словом “bios” – життя та латинським “juris prudentia” – знання про право.

Ключові ідеї, які покладені польським професором в основу біоюриспруденції (вони увійшли також і у нову книгу автора 2012 року – “Права народження, життя і смерті. Підстави біоюриспруденції”):

1) життя, особливо життя людини, визначає найглибший сенс предмета юриспруденції та предмета права;

2) сучасний розвиток біологічних наук (біотехнологій), які використовуються в біомедицині, полягає значною мірою в штучному втручанні в природні (натуральні) процеси життя;

3) тенденції розвитку біотехнології, біотехніки і біомедицини вказують на поступове розширення сфери їх штучного втручання в природні процеси життя;

4) наслідки штучного втручання в природні процеси життя піддаються різним оцінкам, насамперед оцінкам релігійним, моральним та юридичним;

5) з різноманітних оцінок штучного втручання в природні процеси життя впливає переконання, що не все те, що є технічно можливим, повинно бути морально припустимим;

6) на відміну від спекулятивності деяких напрямів традиційної біології, техніки і медицини, сучасна біотехнологія, біотехніка і біомедицина мають цілком практичний характер;

7) важко переоцінити і навіть передбачити всі дуже серйозні наслідки штучного втручання в природні процеси життя [3, с. 467].

Взагалі поява даного явища у якості нового напрямку правової науки датується кінцем XX – початком XXI століттям. На поширення біоюриспруденції суттєво вплинули наукові праці М. Вейса, Х. Вольської-Ліпець, Р. Токарчика (Польща), В. Крусса, М. Малєїної, М. Матузова, Г. Романовського, В. Сальнікова (Росія), М. Кашинцевої, О. Мережка, В. Плавича, П. Рабіновича, Р. Стефанчука (Україна).

Як прояв світоглядної підтримки в Україні концепції біоюриспруденції Р. Токарчика варто визнати появу публікацій О. Мережка та В. Плавича. Перший із них вказує, що біоюриспруденція є найбільш яскравим прикладом нового етапу стрімкого розвитку філософії та теорії права. Цей напрям можна із цілковитою підставою вважати теорією постмодерна, біоцентричною концепцією права, оскільки її центральним елементом, який визначає загальний образ права, є життя [4, с. 135]. Своєю чергою, В. Плавич у монографії, присвяченій проблемам сучасного праворозуміння, у заключній її частині розмістив розділ із назвою “Біоюриспруденція – новий оригінальний напрям науки права в XXI столітті”, де, зокрема, висловився з цілковитою підтримкою ідеї біоюриспруденції та зазначив, що виникнення біоюриспруденції підтвердило тезу про те, що справжні наукові відкриття і прориви можуть мати місце лише на перехресті наук. Крім того, автор висловив цікаву думку з приводу того, що біоюриспруденція спрощує і роз’яснює непотрібно ускладнену, в практиці застосування позитивного права, проблематику викладу права. Спрощує, оскільки найглибший сенс права полягає в охороні життя і підвищенні його якості [5, с. 205, 209].

Значною мірою розвиток біоюриспруденції стимулювався завдяки проведенням наукових досліджень, присвячених теоретико-правовим та галузевим юридичним аспектам регулювання:

- виникнення, сутності, наповнення та припинення права на життя;
- антропологічних характеристик сучасного праводержавознавства;
- людської гідності та права на достойне життя;
- трансплантації органів і тканин людини;
- клонування, сурогатного материнства та інших маніпуляцій з генетичним матеріалом;
- евтаназії та формулювання наукових підходів до наявності / відсутності права на смерть;
- особистих немайнових прав, що забезпечують фізичне і психологічне благополуччя людини тощо.

В контексті загальної характеристики біоюриспруденції важливо сформулювати

її принципи, ключові ідеї, котрі лежатимуть в основі розвитку даного напрямку правової науки. Ними можуть бути наступні:

- а) сприйняття життя людини як найважливішої цінності;
- б) розвиток нових біомедичних технологій з урахуванням перш за все захисту прав, свобод та законних інтересів людини;
- в) суспільно контрольовані процеси наукового та біомедичного втручання в процеси виникнення, відтворення, збереження та припинення життя;
- г) повага до людської гідності та всіляке намагання забезпечити реалізацію права людини на достойне життя;
- д) відповідальність перед майбутніми поколіннями за забезпечення здорового потомства та придатного для життя навколишнього середовища;
- е) розумне поєднання та взаємозбагачення результатів соціальних та біологічних наук, які торкаються життя людини, його виникнення, розвитку та забезпечення;
- є) пріоритетність для держави соціальної складової її політики та сприяння реалізації права людини на охорону здоров'я.

Спираючись на вищезазначене, можна дати таке визначення біоюриспруденції.

Біоюриспруденція – це новітнє науково-правове утворення, в основі якого лежить сприйняття життя людини у якості найвищої біосоціальної цінності, метою якого є забезпечення та захист правовими засобами життя людини у зв'язку з інтенсивним розвитком біології та медицини.

Факторів, котрі свідчать про важливість та велике значення біоюриспруденції, досить багато, зазначимо лише основні:

- життя людини – найвища біосоціальна цінність – безпосередній об'єкт біоюриспруденції. Констатуємо, що життя людини є поза конкуренцією у ієрархії біосоціальних цінностей. Це пов'язано із розумінням важливості біологічної складової (фізична можливість жити, існувати, бути) та соціальної складової життя людини (наявність можливостей для участі у суспільних відносинах, виникнення прав та обов'язків, реалізація себе як члена суспільства тощо);

- потреба всебічної охорони та захисту життя людини за допомогою правових засобів. В цьому контексті заслуговує на цілковиту підтримку позиція провідного вітчизняного теоретика права П. Рабіновича, автора потребової концепції праворозуміння, котрий стверджує, що “право – це об'єктивно зумовлені біологічними та соціальними факторами конкретні й реальні можливості задоволення потреб (інтересів) суб'єктів соціуму, справедливо збалансовані з можливостями задоволення потреб (інтересів) інших суб'єктів та й усього суспільства” [6, с. 137]. Зазначена позиція цілком може бути сприйнята і у сенсі розвитку біоюриспруденції, оскільки тут задоволення потреб окремих людей (скажімо, у клонуванні, трансплантації органів, доступу до програм генетичного консультування) дійсно має бути збалансоване можливостями задоволення потреб інших людей та суспільства у цілому;

- інтенсивний розвиток нових біомедичних технологій як інструмента поліпшеного існування людини та каталізатора суспільних викликів. На перший погляд, такі напрями сучасної біомедицини як генетика, сурогатне материнство, клонування, трансплантація органів і тканин несуть із своїм розвитком лише позитив, адже дозволяють покращити якість життя, збільшити її тривалість, зменшити вірогідність негативних проявів. Проте, при більш детальному аналізі інтенсивного

розвитку нових біомедичних технологій, постає низка проблем морального-етичного, правового та загальносоціального характеру. Приміром клонування, попри те, що надає можливість створення нових живих істот (в тому числі людей), є фактором загрози для людської гідності, потенційно небезпечним феноменом з точки зору непередбачуваності можливих наслідків. Чи трансплантація органів і тканин людини, зважаючи на її очевидну користь у вигляді можливості дати людині шанс на життя при невиліковній хворобі, демонструє тенденції до криміналізації, проблемний характер вилучення трансплантатів із тіла померлої людини тощо;

• відставання права як регулятора суспільних відносин від здобутків біології і медицини та необхідність його подолання. Ідеальною моделлю правового регулювання є така, за якої суспільство (держава) попередньо напрацьовують нормативно-правові акти, положення яких регулюватимуть суспільні відносини, що виникатимуть у нових напрямках біології та медицини. Мета такого підходу полягає у намаганні розвивати подібні напрями у передбачуваному, вигідному для суспільства напрямі. Та зазвичай так буває не завжди. Адже нерідко доволі складно прогнозувати результати тих відкриттів, які характеризуватимуть наукові пошуки у галузі біології та медицини. Тому справедливою слід визнати позицію авторського колективу під керівництвом В. П. Сальнікова, котрий вважає, що “широке застосування біотехнологій супроводжується на сьогодні недостатністю, а іноді повною відсутністю спеціального правового регулювання у цій сфері діяльності. При тому, багато досягнень біомедицини у силу своєї крайньої затребуваності починають застосовуватись, так і не отримавши справжнього регулювання з боку права. Ця обставина тягне за собою серйозні порушення прав та інтересів людей. Одночасно із цим відсутність законодавчої бази призводить до гальмування розвитку інших перспективних технологій” [7, с. 3].

На сьогоднішній день варто вказати наявність в Україні досить значної кількості наукових досліджень, присвячених різноманітним проявам правового регулювання біомедичної діяльності. Це певною мірою збагачує “фактологічний матеріал” біоюриспруденції, проте, як правило, дані проблеми розглядаються у рамках наукової спеціальності (галузі права), в рамках якої здійснюються дослідження. Саме тому одним із важливих теоретико-методологічних завдань сучасної української правової науки є намагання здійснити обґрунтування сутності біоюриспруденції, показати її складові, певною мірою узагальнити розрізнені напрями юридичного забезпечення біомедичних технологій, де основним системотворчим елементом повинна стати цінність людського життя.

Використані джерела:

1. *Кальченко Н. В.* Права человека и гражданина на жизнь и его гарантии в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история гос-ва и права; история политических и правовых учений” / Н. В. Кальченко. – СПб., 1995. – С. 8-9
2. *Tokarczyk R. A.* Biojurisprudencja: podstawy prawa dla XXI wieku / R. A. Tokarczyk. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2008. – 109 s.
3. *Tokarczyk Roman.* Prawa narodzin, życia i śmierci. Podstawy biojurysprudencji / Tokarczyk Roman. – Warszawa : Wolters Kluwer Polska, 2012. – 467 s.
4. *Мережко О.* Біоюриспруденція – новий напрям в сучасній науці права / О. Мережко // Юридичний журнал. – 2008. – № 1(67). – С. 135.

5. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз : монографія / В. П. Плавич. – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 205, 209.
6. Рабінович П. Європейська конвенція з прав людини: філософсько-антропологічні та гносеологічні засади її застосування страсбурзьким судом / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 10. – С. 137.
7. Сальников В. П. Биомедицинские технологии и право в третьем тысячелетии. Научное издание / В. П. Сальников, О. Э. Старовойтова, А. Е. Никитина, Э. В. Кузнецов ; под ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. – Фонд “Университет”, 2003. – С. 3.

Стеценко С. Г. Биоюриспруденция: понятие, принципы, значение.

В статье исследуются вопросы возникновения, развития и значения биоюриспруденции как нового направления в правовой науке. Акцентируется внимание на первых научных исследованиях в этой сфере, раскрываются принципы, и дается авторское определение понятия биоюриспруденции. Особое внимание уделяется важности биоюриспруденции и необходимости ее дальнейшего развития в качестве новейшего научно-правового образования.

Ключевые слова: биоюриспруденция, принципы, понятие биоюриспруденции, права человека, жизнь, право на жизнь, биосоциальная ценность, охрана жизни, защита жизни.

Stetsenko S. Biojurisprudence : the concept, principles, importance.

The article explores questions of the origin, development and significance of biojurisprudence as a new direction in legal science. The article focuses on the first research in this area, the principles, and the author gives the definition of biojurisprudence. Special attention is given to the importance of biojurisprudence and the need for its further development as the directions of legal science.

Keywords: biojurisprudence, the principles, the concept of biojurisprudence, human rights, life, right to life, biosocial value, the protection of life.

УДК- 342,1-054.7:056.317*(КІ)105

Токарчук О. В.
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник декана факультету політології та права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ У ЗАРУБІЖЖІ

У статті досліджується взаємодія держави та права на основі поглядів провідних українських правників у еміграції. Теоретичне осмислення взаємовпливів цих двох інститутів слугуватиме запорукою успішних державно-правових перетворень. Звертається увага на значення звичаєвого права в історії української держави.

Ключові слова: держава, право, звичай, С. Дністрянський, Р. Лащенко, В. Старосольський, С. Шелухін, А. Яковлів.

Держава і право по різному впливають один на одного, в чому, власне, і полягає їх взаємозв'язок. Держава покликана творити, вносити зміни й доповнювати, упорядковувати, застосовувати відповідні заходи щодо охорони від порушень, реалізовувати право. Юридичні норми регулюють суспільні відносини й повинні бути спрямовані на належний гармонійний розвиток, функціонування суспільства, враховуючи його потреби. Соціальна необхідність має бути усвідомлена державою і

проявлена в справедливих законах. Таким чином, творення права відбувається за участі держави. Як писав Е. Кант, загальне благо і призначення держави у досконалому праві. В контексті вищезазначеного цікавим видається правовий доробок представників української еміграції – С. Дністрянского, Р. Лашенка, В. Старосольського, С. Шелухіна, А. Яковліва.

Право є нормою суспільного життя, а політика – метод здійснення керівництва ним. Право і політика тісно пов'язані між собою. Політика можлива лише там, де є правові норми, де їх треба далі розвивати. З іншого боку право є наслідком політичних змагань. На думку С. Дністрянского, первинним є право, оскільки повинні вже існувати правові норми суспільного життя, якщо політик при застосуванні їх прагне до нової, кращої мети [2, с. 5].

В. Старосольський зазначав, що для юриста держава існує лише в якості правового суб'єкта, для політика – як суб'єкт сили, при чому право та означені форми являються лише необхідним засобом для панування [6, с. 15].

Якщо розглядати державу з позиції соціології (Б. Кістяківський) – це суспільство, що знаходиться в безпосередніх взаємовідносинах між собою; може бути без зовнішньої державної форми, проте це буде суспільство. Для юриспруденції держава – правовий зв'язок, суб'єкт прав, обов'язків та влади [6, с. 16]. В. Старосольський, як спеціаліст у галузі соціології, розмірковував у якому відношенні стоїть соціальна дійсність до змісту правової системи; в якій мірі мають норми позитивного права шанси на здійснення, так як вони діють мотивуюче на громадську поведінку – таке пізнання надало б можливість заглянути поза суто зовнішні людські вчинки [6, с. 35].

Наука права повинна дати правникам загальну підставу, щоб засвоївши загальні норми суспільного порядку, вони знайшли провідний шлях, переймаючи керування суспільним життям у всіх його галузях [2, с. 6].

Так, В. Старосольський погоджується, що юридична наука про державу перш за все цікавиться правовими нормами, що походять від держави. “Без пізнання правової держави не може бути її повного пізнання, – підкреслював вчений, – ... юриспруденція повинна пізнати ті правні норми, що улаштовують буття та діяння держави і дати картину держави, що відповідала б цим нормам. Її розуміння самої істоти держави не мусить відповідати дійсності в природному розумінні; воно мусить відповідати тільки змістові правних норм” [6, с. 18].

Юридична наука повинна брати до уваги історію правових систем різних народів, що мають цінність для сучасного устрою цивілізованих держав світу та для правових приписів усіх галузей права. Так, С. Дністрянский вважав, що історія правової культури від зародження і до сучасності дасть змогу правникам, політикам прийти до загальних філософських висновків про суть права [2, с. 7]. З його погляду, для людини, ізольованої від світу, не потрібно права. Вчений стверджував – право з'являється саме там де існують суспільні зв'язки [2, с. 9].

В. Старосольський, розмірковуючи про методологічні проблеми в концепції “права розуму” та “суспільного договору”, писав про сумнівність проголошеного теорією “права розуму” існування “природного стану” людства до укладення суспільного договору. Вчений задавався питанням чи був створений колись договір, як продиктований розумом перехід від стану дикості до суспільного зв'язку. Він підтримував думку, що там де немає держави людство живе не як кількість

ізолюваних одиниць, а всюди зорганізованими гуртами, родинами, родами. Тобто держава та пов'язане з нею право не виключні форми суспільних зв'язків [6, с. 7].

Відповідно до концепції нації С. Дністрянського, український народ після княжої доби втратив свободу, а після Переяславського договору вів визвольну боротьбу на Запоріжжі. Вважав, що в той час не зовсім проявився психологічний чинник, згідно з яким народ чи нація пов'язані в єдиний спільний зв'язок, тобто був український народ як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок на протигагу державі [2, с. 25].

Варто зазначити твердження С. Шелухіна, котрий проаналізував джерела права часів близьких до “Руської Правди”, – український народ до прийняття “Руської Правди” мав високу ступінь правової культури, яка творилася національно; матеріальні умови його життя незмінно вимагали існування норм права для “маєткових інтересів”, пов'язаних з природою краю, з військовою організацією населення, торгівлею, міжнародними відносинами, перебуванням населення в походах, полоні, зі смертю господаря маєтку та батька родини, з сирітством та малолітством дітей. Правова охорона вищезазначених інтересів, як вказує С. Шелухін, не могла оминати контролю, звітності й відповідальності за порушення інтересів, тому утворився правовий звичай, яким установлювалися витворені практикою певні норми упорядкування [8, с. 6].

Сучасна юридична наука вважає, що основними сферами впливу держави на право є правотворчість і правореалізація. Історичний досвід показує, що держава бере активну участь у правотворчості, однак абсолютизувати її роль в цьому процесі не варто [1].

Держава в буквальному сенсі не творить, не створює право, вона юридично оформляє і закріплює лише те, що вже дозріло в суспільстві у вигляді об'єктивних потреб, громадських правових і моральних ідеалів та інших загальнозначущих чинників. Проте держава надає праву важливі властивості – формальну визначеність, загальнообов'язковість [1].

А. Яковлів детально проаналізував Кодекс “Права по которым судится Малороссийский народ” 1743 р. Кодекс не дістав офіційної санкції, але 15-річна праця українських правників не була марною. Учений відзначав повноту та ясність викладу норм закону та абстрактних правових дефініцій, досконалу юридичну термінологію. Вважав, що кодекс був значно досконалішим порівняно з тодішніми правовими збірками. Він набув значного поширення в Україні, по ньому, за словами А. Яковліва, вивчали українське право, покоління українських правників використовували кодекс як авторитетний підручник-коментар до “Литовського Статуту” та Магдебурзького права [10, с. 34-35]. Учений охарактеризував джерела Кодексу 1743 р., а саме: “Литовський Статут”, як основне джерело кодексу, німецьке право (“Зерцало Саксонське”, “Приложенные особливо артикули права Магдебургскаго или Гражданскаго”, хелминське право, правова книга “Порядок” та ін.); відзначив наявність російських джерел. До українських джерел автор відносить гетьманське законодавство, Договори українських гетьманів з московськими царями, українське звичаєве право [10, с. 50]. Комісія по укладенню кодексу визнала за звичаєвим правом силу неписаного закону, котрим мають керуватися суди при вирішенні спорів у випадках, коли в писаному законі бракує відповідної норми. Зокрема судді, схиляючись до справедливості, повинні судити згідно совісті за прикладом

християнських прав (діяв судовий прецедент); у випадку недостатчі закону можна судити по добрих звичаях, щобули тривалий час у вжитку, котрі відповідали закону Божому, громадянським правам, чистій совісті, так як такі “добрі обыкновения” мають силу права [10, с. 50].

Про вплив німецького права на старовинний устрій українського життя (після унії Литви з Польщею), зокрема на перебудову міського життя, його організацію на цілком нових основах пише професор Р. Лашенко; найвиразнішим проявом німецького права в Польщі називає інститут вйтівства [4, с. 51]. Коли німецьке середньовічне право набуло свого розвитку в Польщі, вйті з одного боку став адміністратором, з іншого – суддею.

В першій половині XIII ст. німецький дворянин Ейке фон Репков уклав збірку саксонських законів, що застосовувалися в німецькому м. Магдебург; в основі законів містилися норми франкського права. Збірник містив в основному норми публічного права. Закони з Магдебурга були введені до Польщі, а звідти на територію України [4, с. 52].

Щодо хелминського права, то Р. Лашенко підтримує Б. Кістяківського, який стверджував, що воно було видозміною магдебурзького права. Припускають, що в м. Хелмін існував апеляційний трибунал, завдяки якому магдебурзьке право, що застосовувалося тут, шляхом судової практики видозмінилося [4, с. 52].

С. Дністрянський визначав три головні соціальні основи права: звичай, авторитет суспільного зв'язку, воля членів зв'язку. На його думку, для того, щоби суспільний зв'язок міг існувати потрібно щоб кожний окремий член суспільства відступив від особистої сфери інтересів на користь спільноти цілого зв'язку, а зв'язок підтверджував спільні інтереси всіх членів. Разом з тим, є потреба у вирівнюванні інтересів окремих представників суспільства з спільними інтересами зв'язку всієї спільноти. Така соціальна реляція інтересів є основою всього права; звичай – найважливіший суспільний прояв на тлі злагоджених суспільних відносин [2, с. 38].

В. Старосольський відзначає важливість норм права та звичаю, оскільки вони відкривають шлях до пізнання того, як в дійсності складалися відносини в державі. На його думку саме “фактичність” (дійсне діяння), а не нормативний зміст правил дають змогу побачити форму держави. Пізнання норм правам – це шлях до пізнання фактичного стану [6, с. 15, 34].

С. Шелухін підкреслював, що звичаєве право є завжди продуктом правосвідомості народу в зв'язку з матеріальними умовами його життя. Кожен народ унормовує свої взаємовідносини (там де виникають суперечності) згідно з власним розумінням їх. Вважав, що звичаєве право кожного народу є правом національним. Чужі впливи й рецепції вводяться в це право лише через національну психологію та пристосувань до практики, засвоюючись в певній переробці як творіння народної свідомості. Вчений підтримує професора Володимирського-Буданова, що “звичаєве право є природженим певному племені чи національності...”, відповідно й різниця в особливостях народів несе певний відбиток і в звичаєвому праві [7, с. 4].

Р. Лашенко констатував, що норми чужого права, нав'язані населенню українських міст повинні були викликати “революцію” в місцевих взаємовідносинах, бо норми, наприклад, німецького права не мали нічого спільного з нормами національного звичаєвого права. Так, з погляду вченого, до появи магдебурзького

права на українських територіях, між містом і його округою був постійний зв'язок, “земля і місто тягли один до одного, один одного доповнювали, один від одного залежали”. Землі складалися з менших громад, центром були міста (пригорода), що підпорядковувалися центральній громаді. Норми магдебурзького права цілком відривали місто від своєї округи; населення залишалося з виборною владою за німецьким зразком [4, с. 53].

Суспільні зв'язки створюють організацію, яка матиме своє управління – створюються відносини влади й підкорення цій владі. Усі суспільні зв'язки створюють свій внутрішній лад, авторитет, заснований на владі з одного боку, та підкоренні владі – з іншого. Таке співвідношення С. Дністрянський вважає природним і прямо необхідним, оскільки є потреба охорони слабших сильнішими [2, с. 40].

За визначенням В. Старосольського влада – це людина чи колектив людей, що володіє дорученою йому й визнаною можливістю наказувати й вимагати послуху своїм наказам; можливість і створення побіч себе волі, від якої виходить наказ, і волі, яка йому підкорюється [5, с. 15].

При об'єднанні людей в окремих суспільний зв'язок виникають безпосередні відносини між ними. Головним проявом тут стає заява волі одних, прийняття чи неприйняття такої заяви іншими.

Актуальними видаються слова С. Дністрянського про те, що громадські організації й товариства в межах власної автономії виконують дуже важливі завдання державної спільноти, перебравши організаційні форми, подібні до держави, відіграють вирішальну роль у долі суспільства [3, с. 28]. Чимало питань, які по суті належать до компетенції держави перейшло до самостійних спільнот в рамках держави.

В такому напрямку С. Дністрянський уявляв розвиток народної ідеї, коли сам народ організовує себе і витворює основи безпосереднього народного правління, своєї загальної народної волі. Така організація веде до народної єдності. Саме в цьому вчений-правник вбачав головне завдання нової держави “завершити в собі самій всі прояви організаційної народної праці, щоби звела їх до спільної мети” [3, с. 28].

Поставивши правду в основу нової держави – народ мусить стати сильним. Держава мусить мати перш за все внутрішню силу, зовнішня сила стане певним наслідком внутрішньої. Таким чином, аристотельська теорія набере нових форм, котрі готує історія. Основою тих форм, з погляду С. Дністрянського, є правовий порядок та правова організація [3, с. 22].

С. Шелухін вважає, що орієнтація на свою націю має стати основним керуючим принципом. “Ці принципи не зрадять... Їх і тільки повинен держатися кожен національний діяч, як кермуючого компасу для напрямку в його праці, в організації її, в своїй поведінці, поступуванні, взаємовідносинах, при утворенні союзів, договорів, зв'язків, єднань, при компромісах і т.д.” [9, с. 8].

Таким чином, між державою і правом існують складні та багатосторонні взаємозв'язки, які необхідно враховувати як при теоретичному осмисленні даних інститутів, так і в реальному процесі здійснення в країні демократичних перетворень, у тому числі в державно-правовій сфері. Без такого аналізу навряд чи можна побудувати в Україні повноцінне громадянське суспільство, забезпечити в ньому стабільність, порядок, законність.

Використані джерела:

1. Алексеев С. Теорія держави і права / С. Алексеев. – Режим доступу : <http://ibib.ltd.ua/sootnoshenie-gosudarstva-prava.html>
2. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Т. 1 : Наклад українського університету в Празі. – Друк державної друкарні в Празі, 1923. – 400 с.
3. Дністрянський С. Нова держава / С. Дністрянський. – Відень – Прага – Львів : Видавництво “Українського скитальця”, 1923. – 29 с.
4. Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – Ч. 2 : Польсько-Литовська доба. Випуск перший пам’ятники права. – Наклад українського правничого товариства в Ч.С.Р., 1924. – 79 с.
5. Старосольський В. Держава і політичне право / В. Старосольський. – Ч. 1. – Подєбради : Видання “Видавничого т-ва при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р.”, 1925. – 599 с.
6. Старосольський В. Методологічна проблема в науці про державу / В. Старосольський. – Наклад Українського Вільного Університету в Празі. – Прага : Державна друкарня в Празі, 1925. – 36 с.
7. Шелухін С. До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів / С. Шелухін. – Наклад Українського університету в Празі. – Прага : Державна друкарня в Празі, 1930. – 47 с.
8. Шелухін С. До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів з додатком до 1-го зшитку / С. Шелухін ; Наклад автора. – Прага, 1934. – 64 с.
9. Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р / С. Шелухін. – Прага : Видавництво “Нова Україна”, 1926. – 40 с.
10. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року “Права, покотормым судится Малороссійскій народъ”. Його історія, джерела, систематичний виклад змісту: праці історично-філологічної секції / А. Яковлів; Накладом товариства. – Мюнхен, 1949. – 211 с.

Токарчук О. В. Теоретические основы взаимодействия государства и права в концепциях украинских интеллектуалов в зарубежье.

В статье исследуется взаимодействие государства и права на основе взглядов ведущих украинских юристов в эмиграции. Теоретическое осмысление взаимодействия этих двух институтов служит залогом успешных государственно-правовых преобразований. Акцентируется внимание на значение обычного права в истории украинского общества.

Ключевые слова: государство, право, обычай, С. Днестрянский, Р. Лащенко, В. Старосольский, С. Шелухин, А. Яковлев.

Tokarchuk O. Theoretical bases of interaction of the state and the right in concepts of Ukrainian intellectuals abroad.

In this article an interaction of the state and the right on the basis of views of the leading Ukrainian lawyers in emigration is researched. Theoretical judgment of interference of these two institutes is to serve as guarantee of successful state and legal transformations. The attention to value of a customary law in the history of Ukrainian society is focused.

Keywords: state, right, custom, S. Dnestrovsky, R. Lashchenko, V. Staroselsky, S. Shelukhin, A. Yakovlev.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.78(410.1)

*Опольська Н. М.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Вінницького національного аграрного університету*

ГЕНЕЗИС ПРАВА НА СВОБОДУ ТВОРЧОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено генезис права на свободу творчості на території України. Здійснено періодизацію розвитку права на свободу творчості на території України. Обґрунтовується, що зміст генезису права на свободу творчості на території України проявляється у подоланні деструктивних явищ.

Ключові слова: творчість, право на свободу творчості, творча діяльність.

Генезис права на свободу творчості на території України має багатовікову історію. Законодавчому закріпленню зазначеного права передують усвідомлення соціальних потреб у вільній реалізації творчих здібностей людини та отримання зиску від використання інтелектуальних здобутків, подолання цензури. Забезпечення права на свободу творчості безпосередньо пов'язано з становленням правової держави і громадянського суспільства.

Проблеми правового регулювання творчої діяльності висвітлено в працях Ю. Шемшученко, Т. Мілової, М. Мацькевича, О. Пунди та інших науковців. Разом з тим, у вітчизняній юридичній літературі недостатньо досліджень правового регулювання творчої діяльності, крізь призму генезису творчості та еволюції особи як єдиного процесу. Поглибленого вивчення потребує розвиток творчої діяльності на території України.

Метою статті є обґрунтування генезису правового регулювання творчої діяльності та розмежування основних періодів розвитку права на свободу творчості на території України.

Ремісничо-персоніфікований період (IX ст. – XIII ст.). Перший етап розвитку права на свободу творчості на території України пов'язаний з поширенням християнської релігії, культури та розвитком Київської Русі. Правове регулювання творчості здійснювалось на основі звичаєвого права, Руської правди, княжих договорів та санкціонованого державою церковного права, джерелом якого були церковні устави.

Однак ці джерела не виділяли творчість як самостійний об'єкт права, творча діяльність була невідділеною від ремісництва. Стаття 15 розширеної редакції Руської Правди за троїцьким списком передбачала сплату штрафу за вбивство ремісника чи реміснички у розмірі 12 гривень. Тоді як стаття 16 передбачала, що за вбивство холопа – орача потрібно було сплатити штраф у сумі 5 гривень, а за рабиню – 6 [1, с. 46], що свідчить про посилену правову охорону життя особи, яка мала творчі здібності.

Розуміння поняття “ремісництво” передбачає виконання роботи, яка не відрізняється ніяким творчим задумом, творчою ініціативою, а “ремісник” – це

людина, яка працює шаблонно, без творчої ініціативи, натхнення, на протилежність митцю [2, с. 2494]. Однак, подібне протиставлення є сучасним. В давнину ремесло та творчість не протиставлялися. Одним із перших мислителів, який розмежував творчість і ремісництво був Гегель, який вказав на принципові відмінності між “майстерно зробленими речами” і “творами мистецтва” [3, с. 5].

Підтвердження нероздільності творчості та ремісництва у Київській Русі знаходимо й у інших авторів. С. Подолинський зазначає, що за часів княжої доби ремесла остаточно виокремились від сільського господарства, а окремі його спеціалізовані галузі, зокрема оздоблення храмів, палаців, будівель, розпис ікон, злотарі – набули достатньо високого розвитку [4, с. 145]. Тобто художній розпис, оздоблення храмів від ремісництва все ж не виокремилось. Отже, до спеціалізованих галузей ремісництва у Київській Русі відносили розпис, оздоблення, тобто виконання робіт, які передбачають мистецькі уміння, творчий задум, творчу ініціативу. Ремісники, на відміну від осіб зайнятих у сільському господарстві, могли виконувати творчу роботу.

За соціальним станом ремісники Київської Русі поділялись на вільних ремісників і холопів. У статті 15 Руської Правди йде мова саме про холопів ремісників, які працювали на князівських, боярських та монастирських дворах. Зміст цієї норми підтверджує високу оцінку творчої діяльності. Якщо за вбивство холопа-орача штраф передбачено у розмірі 5 гривень, то штраф за вбивство холопа-ремісника удвічі більший. Це вказує на існування посиленої правової охорони життя особи, яка мала творчі здібності. Правовому захисту в цей період підлягала не лише титульність володіння на результат творчості, але й суб'єкт творчості, його життя та здоров'я. Творчість носила не ексклюзивний, а практичний серійний характер та мала виключно прикладне значення. Цінність представляла саме практична сторона творчості а не естетична, ексклюзивна.

Як самостійний вид творчості даного періоду розвивалась література, яка вплинула на перехід від колективізації творчості до її персоніфікації. А. Рейтблат зазначає, що основу давньоруської книжності становили богослужбові і богословські книги, а також літописи – тексти надособистого характеру, які не пов'язані з індивідуальним автором. Ці особливості творчості стримували формування ідеї авторства [5, с. 140].

П. Д. Калмиков вказує, що у Древній Русі автори користувалися здебільшого тільки честю авторства і то не завжди. Імена деяких з них збереглися в післямовах рукописів. Прості світські письменники, звичайно, приховували свої імена, і їх творіння ... надзвичайно рідкісні, робилися власністю всіх. Переписувач або замовник, робився повним господарем створеної книги, користувався нею сам, або продавав її, чи іншим чином відчужив [6, с. 72].

Незалежно від того, чи зазначене ім'я автора, володіти, користуватись та розпоряджатись копією твору на правах власника міг переписувач, або особа, за замовленням якої здійснювався перепис твору.

Важливе значення для становлення права на творчість мало ім'я автора. Прості світські письменники, як правило, не афішували свого імені. Це в першу чергу пов'язано з поширенням християнської ідеології. Зазначення імені автора твору пов'язувалось з одним із смертних гріхів у християнстві – гординою, почуттям високої

самооцінки. Простим світським письменникам негоже прославляти власні імена. Однак, якщо мова йде про державних мужів, ченців та інших поважних осіб, яким авторство не додавало непомірної гордості, зарозумілості, бо вони й так мали високий статус у суспільстві, то такі особи могли бути авторами творів. До нашого часу збереглися такі історичні пам'ятки як "Повчання Володимира Мономаха дітям", "Повість временних літ" Нестора Літописця, "Слово про закон і благодать" Ілларіона, "Благання" Данила Заточника та інші.

Публічність автора мало велике значення для подальшого становлення та розвитку права на творчість. Авторами були люди відомі, освічені, які мали певний статус у суспільстві. Їх авторство не потребувало захисту тому, що відповідна християнська ідеологія обумовила відсутність посягань на них, крім того, їх почесні імена лише додавали авторитетності творам. Саме через те, що авторами творів були люди відомі та мали певний статус у суспільстві, з'явилося поняття "ім'я автора". Авторство вважалось почесним, статус автора твору визначав авторитетність самого твору.

Правове регулювання творчої діяльності у Київській Русі здійснювалось також на основі санкціонованого державою церковного права. Канонічний вплив виражався у формі обмеження свободи творчості. Духовенство намагалось контролювати зміст творів, слідкувати за їх написанням, перекладом, розповсюдженням.

У "Ізборнику Святослава" 1073 року представлені списки "істинних" і "ложних" книг. До "ложно написаних", книг відносилися апокрифи. У 1280 р. у список заборонених творів було внесено "Кормчу книгу" та "Церковний устав" – збірники правил, викладених церковною та громадською владою. У "Кормчій книзі" (1284 р.) міститься застереження про застосування репресивних мір до осіб, які зберігатимуть "ложні" книги: "Хто єретичне писання у себе зберігатиме і віруватиме, той буде проклятий разом з усіма єретиками, а книги ті на тім'ї його буде спалено" [7].

У збірниках правил, викладених церковною владою закладено обмеження щодо зберігання, читання "ложних" книг, однак обмеження у створенні цих творів було відсутнє. Тобто боротьба велась не з самими творцями, а з поширенням творів та ідей, які в них були закладені. Це пояснюється тим, що оригінальні твори були рідкістю. Незважаючи на розвиток освіти у княжій державі, творців було небагато і вони майже усі були відомими особами (Володимир Мономах, Нестор Літописець, Ілларіон, Данило Заточник та ін.). А заборонені книги були створені творцями за межами Київської Русі, потрапляли з-за кордону, відтак потреба існувала саме у санкціонуванні зберігання, читання та поширення заборонених творів.

Отже, правове регулювання свободи творчості княжої доби не знало ще нормативного закріплення правової охорони імені автора, відсутні факти які б підтвердили, що творець наділявся будь-якими правомочностями у відношенні до свого твору. Формувалась ідея титульності володіння на екземпляр твору замовника чи переписувача, ці особи вважались першими власниками екземпляра твору. Обмеження творчої діяльності були відсутніми, релігійні норми санкціонували лише збереження заборонених творів, але не їх створення.

Змістовно-індивідуалізований період (XIV – перша половина XVIII століття). Подальший розвиток права на свободу творчості на території України пов'язаний з цензурним законодавством. З занепадом княжої держави, українські землі перебували

під владою Польщі, Литви, Росії. Відповідно правове регулювання творчої діяльності здійснювалось на основі законодавчих документів цих держав, звичаєвого руського права, а також церковного права, головним джерелом якого були церковні устави. Саме релігійно-правове регулювання творчої діяльності мало визначальний вплив на становлення обмежень свободи творчості.

Зокрема, 5 листопада 1591 р. на Берестейському соборі було ухвалено, щоб єпископи “звод книг, повинни, спробовавши, з підписами рук своїх и з печатями до друку отдали... аби што противного церкви божое не виходило”. Відповідна норма була закріплена і в уніатів. Стаття 27 Берестейської унії від 1 червня 1595 р. застерігала, щоб друкарні “нічого без відома єпископів своїх і дозволу їх не друкували”, “щоб якісь єресі не множились” [8].

Впровадження цензурного законодавства з одного боку передбачало обмеження права на свободу творчості, а з іншого зумовило розвиток окремих його правомочностей. Зокрема, у зв'язку з цензурними заборонами виникла необхідність індивідуалізації автора твору, для спрощення контролю.

Після підпорядкування Української Православної Церкви московському патріархату 1685 року, цензурні обмеження на Гетьманщині стали більш жорсткішими. У 1689 році патріарх Йоаким наказав надсилати йому нові книги на розгляд перед друком. У 1690 році московський собор оголосив анатему на твори П. Могили, І. Галатовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, Є. Славинецького та ін. У 1720 році Петро I наказав друкарням на Гетьманщині жодних книг не друкувати без попередньої цензури Духовної Колегії, щоб не виникла у таких книгах ніяка єресь чи незгідність з великоросійськими друками [8, с. 3644].

В силу історичних обставин, правове регулювання свободи творчості на території України було обмежено державною російською монополією, особливістю якої був тісний зв'язок з цензурним законодавством.

“16 вересня 1796 року був оголошений указ Катерини II про заборону “вільних друкарень” і про запровадження ще більш жорсткої цензури. У ньому мовилося: “Приватними особами заведені друкарні скасувати, щоб не допускати зловживань. Жодні книги, складені або перекладені в державі нашій, не можуть бути видані хоч би в якій друкарні, без нагляду однієї з цензур, засновуваних у столицях наших, і схвалення, що в таких творах або перекладах нічого закону Божому, правилам державним і благопристойності супротивного нема” [9, с. 10].

У 1804 році був прийнятий Перший цензурний устав, який передбачав попередню цензуру для всіх книг. У 1816 році Міністерством народної освіти було видано розпорядження про те, щоб при поданні рукописів на цензуру до них додавалися докази прав видавця на подачу рукопису до друку [10, с. 35]. 17 липня 1812 року в Російській імперії було прийнято закон “Про привілеї на різні винаходи і відкриття в мистецтві і ремеслах” [11, с. 287].

В 1826 році був прийнятий новий Устав про цензуру, який через жорсткість його положень називали “чавунним”. У 1828 році його було вкотре переглянуто та доповнено. До документа додано главу “Про авторів і видавців книг”. Фактично це було юридичне визнання наявності правомочностей у авторів творів. Характеризуючи дану норму, А. С. Пушкін зазначав, що література “пожвавилася і прийняла звичайний напрям, тобто торговий і сьогодні становить вона галузь промисловості, яку

покровительствує закон” [12, с. 143].

Російське законодавство мало визначальний вплив на становлення обмежень свободи творчості на території України. З кінця XVIII ст. російська влада почала запроваджувати в Україні не лише релігійну, але і світську цензуру, наслідком якої стала заборона в 1847 році Шевченкових творів, зокрема “Кобзаря”.

Отже, деструктивний вплив цензури зумовив обов’язковість індивідуалізації автора творчої діяльності та її предмет. Якщо зміст творчості не відповідав державно-релігійній ідеології, автора можна було індивідуалізувати та притягнути до відповідальності. Внаслідок запровадження такого негативного явища, як цензура відбувався розвиток права на творчість у напрямку індивідуально-суб’єктної та предметно-змістовної його складової.

Період ідеологічно-національного впливу на розвиток права на свободу творчості (кінець XIX – початок XX століття). Українська концепція права на свободу творчості має особливості, відмінні від розвитку свободи творчості в Російській Імперії. Видатний український мислитель М. Драгоманов у 1884 році розробив “Проектъ оснований устава украинскаго общества “Вольный союзъ” – “Вільна спілка”, у якому автор задекларував “свободу театровъ”; “свободу речи, печати... обучения”, “свободу товариществъ и обществъ” [13, с. 53].

На початку XX століття із становленням новітнього періоду європейської історії та власної державності народом України у розвитку права на свободу творчості спостерігаються переломні зміни. Ідеї М. Драгоманова отримали подальший розвиток в проекті Конституції України розробленій М. Міхновським у 1905 році.

Стаття 22 “Основного Закону Самостійної України – Спілки народу українського” передбачала: “Наука і навчання суть вільні для кожного. Усяке втручання або перебіжні заходи заборонені” [14, с. 60].

У березні 1917 р. у Києві створено представницький орган України – Центральну Раду, що започаткувала процес закріплення права на свободу творчості в Україні. Третій Універсал Української Центральної Ради проголошував свободу слова, друку, зібрань, союзів тощо [15, с. 126]. Стаття 17 Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. містить заборону обмеження громадян УНР та інших осіб на її території, в правах слова, друку, сумління, організації [16, с. 135]. Право висловлювати і писати свої думки, розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами було закріплене у п. 21 Законів про тимчасовий державний устрій України [17, с. 143]. Артикул 31 Основного Державного Закону Української Народної Республіки (проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української Держави) 1920 року передбачав забезпечення “кожному вільність науки, навчання і наукових вислідів та дослідів” [18, с. 129].

Особливістю даного етапу розвитку права на свободу творчості в Україні були спроби влади на конституційному рівні закріпити право на свободу творчості, без цензурних обмежень.

В цей час законодавство у сфері свободи творчості Росії мало інший вектор розвитку. Радянське законодавство докорінно змінило правовий статус літературних, музичних і художніх творів, визнавши їх державним надбанням. Ст. 5 Декрету РНК від 26 листопада 1918 г. “Про визнання наукових, літературних, музичних і художніх творів державним надбанням” було передбачено: “Усі як опубліковані, так і

неопубліковані наукові, літературні, музичні і художні твори, в чиїх би руках вони не перебували, визнавались державним надбанням. Разом з тим, твори не були прирівняні до інших об'єктів націоналізованої власності, бо щодо їх націоналізації діяв принцип оплатного відчуження. “В разі оголошення державним надбанням будь-якого твору, автору його при виданні або розповсюдженні твору сплачується окрема винагорода за ставками, встановленими Народним комітетом просвіти і Народним комітетом праці” [20, ст. 5].

Період декларативно-вербального проголошення права на свободу творчості. У цьому періоді можна виділити два етапи: державно-репресивний етап та етап ідеологічної доцільності творчості.

Державно-репресивний етап розпочався із встановленням радянської влади в Україні. З 1919-х рр. розпочався новий період в історії правового регулювання свободи творчості. Українські творці опинилися у складному становищі через те, що переважна їх більшість сповідували загальнодемократичні принципи, прагнули свободи слова, свободи творчості, вони були вільними у своїх переконаннях і висловлюваннях.

Проголошення свободи совісті, свободи вираження власних поглядів, свободи зібрань у Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки прийнятої 14 березня 1919 року Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом [21] було суто декларативним. Значення першої радянської Конституції полягає у тому, що вона створила юридичне підґрунтя для подальшого законодавчого розвитку права на свободу творчості.

25 листопада 1922 р. було введено в дію Кодекс Законів про народну освіту УСРР, який проголосив право всіх громадян УРСР на вільний доступ до науки, рівно як до знань та мистецтва, у всіх культурно-освітніх закладах держави [22, с. 729]. Однак, на практиці Кодекс не забезпечував жодних свобод у сфері творчої діяльності, а навпаки, обмеження свободи творчості посилювались. Звинувачення в українському націоналізмі стало підґрунтям політичних переслідувань творців та науковців радянської України. Більшовицький режим, борячись з “дрібнобуржуазною національною ідеологією”, вдавався до політичних переслідувань, репресій.

Друга Конституція УРСР, яка була прийнята 15 травня 1929 року проголошувала свободу висловлювання поглядів трудящих через усунення залежності друку від капіталу, а також передбачала передачу в руки робочого класу та селян усіх технічних і матеріальних засобів видання газет, книг, інших форм друку, забезпечення по всій країні їх вільного поширення [23]. Норми Конституції УРСР мали декларативний характер і не були нормами прямої дії.

Стаття 124 Конституції УРСР 1937 року гарантувала свободу слова та друку у відповідності з інтересами трудящих та з метою зміцнення соціалістичного ладу. Ці права громадян забезпечувались шляхом надання трудящим і їх організаціям друкарень, запасів паперу, громадських будинків, вулиць, засобів зв'язку і інших матеріальних умов, необхідних для їх здійснення [24].

Зазначена правова норма проголошувала не лише свободу творчої діяльності, але й організаційні засоби його забезпечення. Це було декларативно-вербальне визнання свободи творчої діяльності на конституційному рівні, законодавча симуляція, яка в реальному житті не мала механізму реалізації. Саме в цей період спостерігається

найбільший розрив між проголошеною свободою слова, вираження своїх поглядів та реальним забезпеченням свободи творчості. Політика терору 1920 – 1930-х років, яка проводилася в радянській Україні, придушення ідейно-політичної опозиції, опору інтелігенції, науковців, творців унеможливлювали реалізацію права на свободу творчості.

Етап ідеологічної доцільності творчості. В цей час на міжнародному рівні дотримання прав і свобод особи стало одним з найважливіших пріоритетних принципів. Ці процеси мали безпосередній вплив на розвиток правового регулювання права на свободу творчості в Українській РСР, яка у 1945 році стала членом ООН. У 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Загальну декларацію прав людини, яку було ратифіковано 1973 р., як і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Стаття 27 Загальної декларації прав людини передбачає, що кожна людина має право вільно брати участь в культурному житті суспільства, у науковому прогресі, насолоджуватись мистецтвом. Кожна людина має право на захист моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних чи художніх праць, автором яких він є [25].

В 50-70 роки адміністративні методи управління державою замінились переважно економічними, тому обмеження творчої діяльності дещо змінилися. Вона продовжувала перебувати під жорстким контролем партійних органів, але різні її напрямки отримали підтримку та стимулювання.

У 1970 році Українська РСР, як держава-засновник ООН, стала членом Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності. 27 травня 1973 року відбулась ратифікація Всесвітньої конвенції про авторське право.

20 квітня 1978 року було прийнято четверту Конституцію УРСР. У статті 45 передбачалось гарантування свободи наукової, технічної і художньої творчості. Вона мала забезпечуватись широким розгортанням наукових досліджень, винахідницької та раціоналізаторської діяльності, розвитком літератури і мистецтва. Держава зобов'язувалась створити необхідні для цього матеріальні умови, надавати підтримку добровільним товариствам і творчим спілкам, організовувати впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство та інші сфери життя. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються державою [26, с. 234].

Зазначена конституційна норма була більш прогресивною. Вона не лише проголошувала свободу друку, як стаття 124 Конституції УСРР 1937 року, а гарантувала свободу творчості, виділяючи її окремі види, зокрема наукову, технічну і художню творчість. Важливим також є те, що у статті було вказано суб'єктів творчості: авторів, винахідників і раціоналізаторів, а також зазначено гарантії забезпечення вказаної свободи через розгортання наукових досліджень, винахідницької та раціоналізаторської діяльності, розвиток літератури і мистецтва, створення необхідних матеріальних умов, підтримки творчих спілок, впровадження результатів творчої діяльності у народне господарство та інші сфери життя.

Однак, незважаючи на прогресивний розвиток законодавчих положень у сфері регулювання права на свободу творчості, відсутнім був механізм його забезпечення. Крім того, у практичному житті існувала жорстока цензура, яка унеможливлювала свободу у творчій діяльності.

Мистецтво, література, освіта були поставлені під жорсткий ідеологічний нагляд, оскільки вони повинні були служити інтересам перемігшого пролетаріату. Соціалістичний реалізм – це приклад такого телеологічно-орієнтованого мистецтва, що сприяло соціалізму і комунізму. Багато наукових дисциплін, таких як генетика, кібернетика, і порівняльне мовознавство, було придушено в СРСР та у деякі періоди, засуджено як “буржуазні лженауки”. У 1930-х і 1940-х роках, багато видатних вчених було оголошено “шкідниками” або ворогами народу й посаджено у в’язницю. Деякі вчені працювали як заарештовані у “Шарашках” (науково-дослідницьких лабораторіях в рамках системи трудових таборів Гулагу). Згідно з радянським кримінальним кодексом, агітація і пропаганда, яка здійснювалась з метою ослаблення Радянського авторитету, або розповсюдження матеріалів чи літератури, які паплюжили Радянську державу і суспільний лад, були покарані позбавленням волі на строк 2-5 років; для другого злочину строком на 3-10 років [27].

Період забезпечення права на свободу творчості. Новий етап у сфері розвитку права на свободу творчості розпочався після проголошення незалежності України і став наслідком переходу до демократичного суспільства, в якому дотримання прав і свобод людини, вільний та всебічний розвиток особистості є одним з найважливіших пріоритетних принципів.

Початком перетворень у сфері правового забезпечення права на свободу творчості стала ратифікація ряду міжнародних договорів, зокрема 25 грудня 1991 року набрали чинності в Україні Паризька конвенція про охорону промислової власності, Договір про патентну кооперацію, Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків. 25 жовтня 1995 року ратифіковано Бернську конвенцію про охорону літературних і художніх творів.

Відповідно до принципів проголошених у міжнародних договорах, ратифікованих Україною, правове регулювання права на свободу творчості здійснюється на основі Конституції України від 28 червня 1996 року. Стаття 54 передбачає, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв’язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв’язків України зі світовим співтовариством [28].

Аналіз даної статті Конституції дозволяє зробити висновок, що право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості з одного боку передбачає гарантії від неправомірного втручання у творчу діяльність людини, з іншого – покладає на державу обов’язок підтримувати творчі ініціативи суб’єктів даного права, забезпечувати захист їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів.

Порівнюючи дану норму із статтею 45 Конституції УРСР від 20 квітня 1978 року, слід відмітити, що остання передбачала гарантування свободи наукової, технічної і художньої творчості. Тоді як стаття 54 чинної Конституції гарантує свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, тобто до видів творчості додано літературну.

Ми поділяємо думку Т. Мілової, яка зазначає, що це далеко не всі можливі її

різновиди. Тому закріплений в ч. 1 ст. 54 Конституції України “закритий” перелік видів творчості, а також обмежене суб’єктне коло носіїв відповідного права – “громадяни України”, що звужує об’єм конституційних можливостей особистості у сфері реалізації свого творчого потенціалу [29, с. 21].

Право на свободу творчості у всіх її проявах тісно пов’язане з правом інтелектуальної власності та отримало подальшу деталізацію в Цивільному кодексі України від 16.01.2003 року. Стаття 309 передбачає, що фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Фізична особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається [30].

На сьогодні право на свободу творчості забезпечується також рядом інших законів. Правове регулювання творчої діяльності здійснюється на основі Закону України “Про авторське право і суміжні права”, Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі”, Закону України “Про охорону прав на промислові зразки” від 23.12.93 року, Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 25.12.2015 року, Закону України “Про культуру” від 17.05.12 року та ін. Основні тенденції розвитку законодавства у сфері свободи творчості зумовлені імплементацією національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Отже, зміст генезису права на свободу творчості на території України проявляється у подоланні деструктивних явищ, серед яких:

- Ототожнення з ремеслом, суспільне сприйняття суто практичного характеру творчості.
- Релігійні перешкоди персоніфікації та індивідуалізації творчої діяльності.
- Регламентація змісту творчості (цензура).
- Законодавча денаціоналізація права на творчість.
- Державницький монізм у праві на творчість (присвоєння державою результатів творчості).
- Вибіркова доцільність у забезпеченні права на творчість (виокремлення потрібних і небажаних напрямків творчої діяльності).

Ці явища стали історичними передумовами становлення, реалізації та регламентації права на свободу творчості на території України.

У розвитку права на свободу творчості на території України можна виділити наступні періоди:

1. Ремісничо-персоніфікований період (IX – XIII ст.) Правове регулювання свободи творчості княжої доби не знало ще нормативного закріплення правової охорони імені автора та розмежування творчості і ремісництва. Творців персоніфікували, більше ніж простих людей. Їх життя отримало посилену правову охорону. Однак, відсутні факти які б підтвердили, що творець наділявся будь-якими правомочностями у відношенні до свого твору. Формувалась ідея титульності володіння на екземпляр твору замовника чи переписувача, ці особи вважались першими власниками екземпляра твору. Обмеження творчої діяльності були відсутніми, релігійні норми санкціонували лише збереження заборонених творів, але не їх створення.

2. Змістовно-індивідуалізований період (XIV ст. – перша половина XVIII ст.). Основним критерієм відмежування даного періоду є контроль за змістом результатів

творчої діяльності та індивідуалізація особи автора. Це період впровадження цензурного законодавства. Правове регулювання творчої діяльності на території України під владою Польщі, Литви, Росії здійснювалось на основі законодавчих документів цих держав, звичаєвого руського права, а також церковного права, головним джерелом якого були церковні устави та державна монополія. Впровадження цензурного законодавства з одного боку передбачало обмеження права на свободу творчості, а з іншого зумовило розвиток окремих його правомочностей. Зокрема, у зв'язку з цензурними заборонами виникла необхідність індивідуалізації автора твору, для спрощення контролю, з'явилась необхідність обов'язкового зазначення імені автора. Через деструктивний вплив цензури увагу звернули на суб'єкт творчості і на зміст творчої діяльності.

3. Період ідеологічно-національного впливу на розвиток права на свободу творчості (кінець XIX – поч. XX століття). В цей період відбувалось становлення української концепції права на свободу творчості та спроби закріплення на конституційному рівні права на свободу театрів, свободу слова, свободу друку, свободу навчання, свободу спілок, свободу наукових дослідів. Виникло окреме бачення права на свободу творчості через призму ідеологічно-національний ідей кінця XIX ст.

4. Період декларативно-вербального проголошення права на свободу творчості в законодавстві Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919–1991 рр.).

Даний період характеризується суттєвим розривом між проголошенням та закріпленням права на свободу творчості на конституційному рівні та можливостями його реалізації. На практиці свобода у сфері творчої діяльності була відсутньою, обмеження свободи творчості посилювались. У цьому періоді можна виділити два етапи: державно-репресивний етап та етап ідеологічної доцільності творчості. В державно-репресивний період звинувачення в українському націоналізмі було підґрунтям політичних переслідувань творців та науковців радянської України. Цензура в УРСР була всеосяжною. Творчість перебувала під жорстким контролем, ідеологічним наглядом. В період ідеологічної доцільності творчості спостерігається послаблення репресивних методів, однак мистецтво, література, наука мали служити інтересам пролетаріату.

5. Період забезпечення права на свободу творчості (з 1991 р. по теп. Час). Основні тенденції розвитку законодавства у сфері свободи творчості зумовлені імплементацією національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості передбачає гарантії від неправомірного втручання у творчу діяльність людини. Держава зобов'язана підтримувати творчі ініціативи суб'єктів даного права, забезпечувати захист їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів.

Використані джерела:

1. Руська правда й історія її тексту / Л. Білецький ; ред. Ю. Книш. – Вінніпег : Українська вільна академія наук в Канаді, 1993. – 166 с.
2. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж, Нью-Йорк, 1973. – Т. 7. – С. 2489-2500.
3. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 4 т. / Гегель Г. В. Ф. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – С. 5.
4. Подолинський С. Ремесла і хвабрики на Україні / С. Подолинський. – Женева, 1880. – 145 с.

5. Рейтблат А. И. Материалы к истории авторского права в первой трети XIX в. / А. И. Рейтблат // Книга. Исследования и материалы. – М., 1993. – С. 137-144.
6. Калмыков П. Д. О литературной собственности вообще и в особенности об истории прав сочинителей в России / П. Д. Калмыков // Журнал министерства народного просвещения. 1851. 4.72 (октябрь).
7. Каракоз О. О. Цензура друкованих видань як соціальне явище / Олена Олександрівна Каракоз. // Технологія і техніка друкарства. – 2004. – № 2. – С. 137-139.
8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-П). – Париж, Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3600-4016.
9. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова / О. Мацюк // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 3-14.
10. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации / А. П. Сергеев. – М., 1996. – С. 37.
11. Как защитить интеллектуальную собственность в России. Правовое и экономическое регулирование: Справочное пособие / под ред. А. Д. Корчагина М., 1995. – С. 336.
12. Пушкин А. С. Собрание сочинений в 10-ти томах. / А. С. Пушкин. – Т. 7. – М., 1962. – С. 365.
13. Проект оснований устава украинского общества “Вольный союз” – “Вільна спілка” // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во “Знання” України, 1993. – 192 с.
14. Основний закон “Самостійної України” Спілки народу українського // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во “Знання” України, 1993. – 192 с.
15. Третій Універсал Центральної Ради від 7 листопада 1917 року // Історія держави і права України: зб. документів / укл. І. А. Козир, Т. М. Мілова. – Кіровоград : Поліграфія, 2004. – С. 126-127.
16. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольности УНР) від 29 квітня 1918 року // Історія держави і права України : зб. документів / укл. І. А. Козир, Т. М. Мілова. – Кіровоград : Поліграфія, 2004. – С. 134-140.
17. Закони про тимчасовий державний устрій України (квітень 1918 р.) // Історія держави і права України : збірник документів / укл. І. А. Козир, Т. М. Мілова. Кіровоград, 2004. – С. 142-145.
18. Основний Державний Закон Української Народної Республіки 5 [проект] // Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 126-148.
19. Закон Української Народної Республіки 5 [проект] // Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 126-148.
20. Декрет РНК від 26 листопада 1918 г. “Про визнання наукових, літературних, музичних і художніх творів державним надбанням”. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 126-148. Основний Державний Закон Української Народної Республіки 5 [проект] // Конституційні акти України 1917–1920: невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 126-148.
21. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики [Електронний ресурс] // утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года. – 1919. – Режим доступа до ресурсу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/CONST28.html.
22. Кодекс Законів про народну освіту від 22.11.1922 р. // Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – 19 грудня. – Ч.49. – Ст.729.
23. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 15 травня 1929 р. 33 УРСР. – 1929. – № 14. – ст. 100.
24. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки // Вісті ЦВК УРСР від 31 січня 1937 р. № 26/4916.
25. Всеобщая декларация прав человека Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://rada.gov.ua>

26. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. // Історія держави і права України : зб. документів / [укл. І. А. Козир, Т. М. Мілова]. – Кіровоград : Поліграфія, 2004. – С. 229-255.
27. Права людини в Радянському союзі [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>
28. Конституція України. Закон України “Про внесення змін до Конституції України”. – К. : Велес, 2005 – 48 с.
29. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Тетяна Миколаївна Мілова. – Київ : Б.в., 2008 . – 198 с.
30. Цивільний кодекс України. Прийнятий 16 січня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

Опольская Н. М. Генезис права на свободу творчества на территории Украины.

В статье исследован генезис права на свободу творчества на территории Украины. Осуществлена периодизация развития права на свободу творчества на территории Украины. Обосновывается, что содержание генезиса права на свободу творчества на территории Украины проявляется в преодолении деструктивных явлений.

Ключевые слова: творчество, право на свободу творчества, творческая деятельность.

Opolskaya N. Genesis of the right to freedom of creativity on the territory of Ukraine.

The article investigates the genesis of the right to freedom of creativity on the territory of Ukraine. Periodization of the development of the right to freedom of creativity in the territory of Ukraine. It is substantiated that the content of the genesis of the right to freedom of creativity on the territory of Ukraine is manifested in overcoming destructive phenomena.

Keywords: creativity, the right to freedom of creativity, creative activity.

УДК 347.962.2 (477)

Пивовар І. В.
кандидат юридичних наук, викладач кафедри правознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ СУДДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Стаття присвячена джерельній базі дослідження правового статусу суддів судів загальної юрисдикції. Конституційно-правовий рівень – основні засади статусу суддів які закріплені та гарантуються на найвищому рівні – Конституцією України, яка має найвищу юридичну силу. Міжнародно-правовий рівень займають цілий ряд документів міжнародної спільноти, які закріплюють універсальні принципи та норми у сфері регулювання статусу суддів.

Зазначено, що нормативний рівень джерельної бази становить законодавство України з питань судоустрою та статусу суддів, яке діяло протягом 1991–2014 рр. Відповідно до загальноприйнятої структури, це закони, підзаконні акти та акти локальної та індивідуальної дії. Робиться висновок, що джерельна база є різноманітною та достатньою для комплексного дослідження порядку формування корпусу суддів; визначення обсягу їх прав та обов'язків, повноважень; підстав та порядку притягнення до юридичної відповідальності; а також гарантій діяльності.

Ключові слова: Джерельна база, Міжнародні договори, експертні висновки, Європейський суд з прав людини, суддя.

Проблема джерельної бази дослідження правового статусу суддів судів загальної юрисдикції є однією з складових при здійсненні правосуддя. Нормативний рівень джерельної бази становить законодавство України з питань судоустрою та статусу суддів. Правосуддя має одне завдання, одну мету – керуватися у своїй діяльності принципами верховенства права, законності, справедливості, об'єктивності, захищаючи права і свободи людини і громадянина.

Джерельну базу дослідження правового статусу суддів досліджували такі вчені як: Т. В. Апарова, В. В. Бойко, В. М. Бібіло, О. Д. Бойкова, М. В. Вітрука, В. В. Городовенко, А. Ф. Козлова, В. І. Кононенко, А. Ф. Коні, М. І. Клеандров, А. Л. Ликос, В. В. Маляренко, Н. В. Радутна, О. М. Костюкова, І. Л. Петрухіна, Л. О. Сергієнко, Г. Г. Черемних.

Метою статті є дослідження джерельної бази правового статусу суддів загальної юрисдикції.

Процес становлення правового статусу суддів судів загальної юрисдикції розпочався після здобуття незалежності Україні та перебуває у динамічному розвитку до сьогодні. Він безпосередньо пов'язаний з конституційним процесом України, активною нормотворчою діяльністю в рамках судової реформи і, водночас має багате історичне підґрунтя. Перший досвід правового регулювання правового статусу суддів судів загальної юрисдикції припадає на 1991–2014 рр. – період конституційного оформлення судової влади як окремої гілки влади в незалежній державі та прийняття системи спеціальних законів про статус суддів. В законодавстві вперше були визначенні конституційно-правові засади правового статусу суддів судів загальної юрисдикції, окреслені юридичні властивості його структурних елементів. За таких умов досвід становлення правового статусу суддів судів загальної юрисдикції в 1991–2014 роках становить багату емпіричну базу, є історичним досвідом правового регулювання. Його вивчення та переосмислення, з точки зору вітчизняних традицій та міжнародних стандартів, дозволить визначити алгоритм становлення правового статусу суддів судів загальної юрисдикції; динаміку його розвитку, недоліки правового регулювання та перспективні вектори розвитку сучасного законодавства про статус суддів судів загальної юрисдикції.

Історико-правове дослідження правового статусу суддів судів загальної юрисдикції стало можливим з огляду на багатий фактичний матеріал.

Відомий російський вчений М. І. Клеандров розглядав правовий компонент статусу судді на трьох рівнях: конституційний, міжнародний та нормативний [2, с. 231]. Цей підхід вважаємо за доцільне використати для класифікації джерельної бази дослідження.

В сучасній юридичній науці виділяють декілька підходів, основним критерієм для яких є момент виникнення судової влади. На думку М. О. Колоколова, судочинство неможливе без існування відповідної правової бази. Саме її наявність, вважає дослідник, спонукає сторони шукати захисту у держави, у тому числі в суді, у випадку порушення конкретного суб'єктивного права. Також, одночасне виникнення суду в державі підкреслюють документальні джерела, згідно яких жодна правова система неможлива без державного суду як інституту, призначеного для відновлення порушеного права. В юридичній науці склалися і дві інші протилежні позиції, згідно яких судово-владні відносини є набагато старшими за державу та навпаки – виникли в

усталених формах державного механізму XVIII–XIX ст. [1, с. 21].

Конституційно-правовий рівень – основні засади статусу суддів закріплені та гарантуються на найвищому рівні – Конституцією України, яка має найвищу юридичну силу. В Основному Законі закріплені основні вимоги до суддів судів загальної юрисдикції, визначенні гарантії їх незалежності та самостійності через спеціальні процедури призначення, припинення повноважень та притягнення до відповідальності.

Засади правового статусу суддів загальної юрисдикції в Україні почали формуватися з виникненням держави та запровадженням альтернативного общинному способу вирішення соціальних конфліктів. Однак, оформлення класичної структури правового статусу суддів бере свій початок від виокремлення судової спільноти від княжого (державного) апарату в окрему гілку влади в другій пол. XVI–XVII ст. Сучасного вигляду вона отримала після судової реформи 1864 року.

Саме дослідження динаміки процесу виникнення, становлення та розвитку правового статусу суддів судів загальної юрисдикції в Україні стало можливим з огляду на багатий нормативний матеріал: 1) акти національного законодавства (закони та підзаконні акти); 2) міжнародні документи у галузі судочинства.

Міжнародно-правовий рівень займають цілий ряд документів міжнародної спільноти, які закріплюють універсальні принципи та норми у сфері регулювання статусу суддів. Відповідно до Статуту ООН і Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Україна зобов'язана дотримуватися та виконувати чинні міжнародні договори, учасницею яких вона є, а також дотримуватися загальноновизнаних норм та принципів міжнародного права. До них належать: 1) документи, в яких втілені основоположні міжнародні та європейські засади статусу суддів; 2) спеціальні міжнародні та європейські акти статусу суддів. Міжнародними документами першої групи є Загальна декларація прав людини і громадянина від 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. Європейськими документами даної групи є Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 4 листопада 1950 року (Рада Європи). Загальносвітову систему галузевих міжнародних актів у сфері судочинства становлять Основні принципи незалежності судових органів (схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р.), Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя 1983 р., Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені Резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р.), Загальна хартія судді (схвалена Міжнародною асоціацією суддів 17 листопада 1999 р.), Європейська хартія про закон “Про статус суддів” (Рада Європи, 8-10 липня 1998 р.), статут суддів в Європі. Міжнародно-правові документи передбачають створення на найвищому рівні законодавчої бази щодо основних засад статусу суддів, особливо щодо призначення на посади суддів та гарантій їх діяльності.

Серед актів загальної дії можна відокремити галузеві, які регулюють окремі сфери функціонування судової влади і, зокрема реалізації правового статусу суддів. Стандарти процедур формування суддівського корпусу викладені у Висновку № 5 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо права та практики призначення суддів до Європейського суду з прав

людини від 27 листопада 2003 р., Доповідь Європейської комісії “За демократію через право” (“Венеціанської комісії”) щодо призначення суддів від 16-17 березня 2007 р. Стандарти підготовки суддів викладені у Висновку № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів щодо належної підготовки та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях від 27 листопада 2003 року [4, с. 542].

Власне під локальними розуміємо акти, прийняття яких безпосередньо пов’язане з українською юрисдикцією. До них належать рішення Європейського суду з прав людини, а також Висновки Венеціанської комісії з різних питань: щодо законопроекту “Про судоустрій та статус суддів” від 18 жовтня 2010 р.; щодо законопроекту “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій та статус суддів” та інших законодавчих актів України” від 18 жовтня 2011 р.; щодо посилення гарантій незалежності суддів від 10 грудня 2013 р. та ін.

Окрему групу міжнародних актів становлять експертні висновки Агенства США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках програми “Справедливе правосуддя”, учасником якої є Україна. Предметом розгляду став комплексний стан судової влади в Україні, у тому числі правовий статус суддів загальної юрисдикції; органи, які забезпечують формування корпусу суддів судів загальної юрисдикції.

Разом з тим серед міжнародних документів слід згадати окремо подані рекомендації експертів Європейських міжнародних інституцій, наданих в рамках партнерства України щодо адаптації українського законодавства до стандартів Європейського Союзу. Наприклад, експерта Ради Європи, заступника генерального секретаря Міжнародної асоціації суддів Джакомо Оберто (суддя м. Турін, Італія) щодо “Концепції удосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів”, схвалений Національною комісією на 5 пленарному засіданні 14 лютого 2006 р.

Нормативний рівень джерельної бази становить законодавство України з питань судоустрою та статусу суддів, яке діяло протягом 1991–2014 рр. Відповідно до загальноприйнятої структури, це закони, підзаконні акти та акти локальної та індивідуальної дії.

Відповідно до пункту 14 частини першої статті 92 Основного Закону України виключно законами України встановлюються судоустрій, судочинство, статус суддів [3, с. 8]. Ці інститути включають порядок добору на суддівські посади, підготовку суддів та здійснення суддівського самоврядування.

Правовий статус суддів судів загальної юрисдикції розкрито в положеннях таких Законів України: “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р., “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 р.; “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України” від 02 лютого 1994 р.; “Про органи суддівського самоврядування” та Закон України від 24 лютого 1994 р. від 02 лютого 1994 р.; “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р.; “Про судоустрій та статус суддів” від 7 липня 2010 р.

На законодавчому рівні вирішене питання функціонування органів кадрового забезпечення судів загальної юрисдикції. Процедурні механізми детально прописані у відомчих актах цих органів.

В першу чергу до підзаконних актів належать документи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, зокрема: про затвердження Положення про порядок складання

кандидатами на посаду судді кваліфікаційного іспиту та методику його оцінювання; проходження спеціальної підготовки.

Актами локальної дії є документи кваліфікаційних комісій на місцях, рішення Вищої ради юстиції та Вищої кваліфікаційної комісії. Зокрема в дослідженні використані матеріали дисциплінарних проваджень. Індивідуальне спрямування мають різні рішення та подання органів кадрового забезпечення з приводу призначення (обрання), звільнення з посади та притягнення до відповідальності конкретних осіб.

Окрему групу становлять рішення Конституційного суду України з питань правового статусу суддів. Поняття незалежності та недоторканості суддів як елементів правового статусу суддів розкриті в ряді рішень від 1 грудня 2004 року № 19-рп/2004, від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008. Конституційний Суд України неодноразово висловлював правові позиції щодо матеріальних гарантій незалежності суддів у своїх попередніх рішеннях, зокрема від 24 червня 1999 року N 6-рп/99 (справа про фінансування судів), від 20 березня 2002 року N 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій), (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій), від 11 жовтня 2005 року N 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання).

Висновки щодо процедур призначення та обрання суддів судів загальної юрисдикції та про співвідношення повноважень різних гілок влади у механізмі формування корпусу суддів – у рішеннях № 3-рп/2011 від 05.04.2011; № 7-рп/2011 від 21.06.2011; № 8-рп/2011 від 12.07.2011; № 9-рп/2011 від 12.07.2011.

Таким чином, джерельна база є різноманітною та достатньою для комплексного дослідження порядку формування корпусу суддів; визначення обсягу їх прав та обов'язків, повноважень; підстав та порядку притягнення до юридичної відповідальності; а також гарантій діяльності.

Використанні джерела:

1. История судебной системы в России: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "Юриспруденция" / А. А. Демичев и др. ; под ред. Н. А. Колоколова. – 2-е изд., перераб. И доп. – М. : ЮНИТИ_ДАНА: Закон и право, 2011. – 471 с.
2. Клеандров М. И. Статус судьи: правовой и смежные компоненты / М. И. Клеандров. – М., 2011. – 446 с.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, від 28 червня 1996. – № 21. – Ст. 49.
4. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. – Київ, 2015. – 708 с.

Пивовар И. В. База источников исследования правового статуса судей судов общей юрисдикции.

Статья посвящена базе источников исследования правового статуса судей судов общей юрисдикции. Конституционно-правовой уровень – основные принципы статуса судей, которые закреплены и гарантируются на высшем уровне – Конституцией Украины, которая имеет высшую юридическую силу. Международно-правовой уровень занимают целый ряд документов международного сообщества, которые закрепляют универсальные принципы и нормы в сфере регулирования статуса судей.

Нормативный уровень базы источников составляет законодательство Украины по вопросам судостроительства и статуса судей, которая действовала в течение 1991–2014 гг. В соответствии с общепринятой структуры, это законы, подзаконные акты и акты локальной и индивидуального действия. Делается вывод, что ключевая база разнообразна и достаточной для комплексного исследования порядка формирования корпуса судей; определения объема их прав и

обязанностей, полномочий; оснований и порядка привлечения к юридической ответственности; а также гарантий деятельности.

Ключевые слова: база источников, Международные договоры, экспертные заключения, Европейский суд по правам человека, судья.

Pivovar I. Springbase study of the legal status of judges of courts of general jurisdiction.

The article is dedicated to the source base study of the legal status of judges of courts of general jurisdiction. Constitutional and legal level are the basic principles of the status of judges, which are fixed and guaranteed at the highest level – the Constitution of Ukraine, which has the highest legal force.

Also it highlights the view that the standard level of the source base of the legislation of Ukraine on judicial system and status of judges, which operated during the 1991–2014 biennium. In accordance with generally accepted structure, the laws, regulations and acts of local and individual action.

The conclusion is that the key base is diverse and sufficient for a comprehensive study of the order of forming corps of judges; determine the scope of their rights and duties, powers; the grounds and procedure of bringing to legal liability; as well as the safeguards activities

Keywords: *The key base International treaties, expert opinions, the European Court of Human Rights, Judge.*

УДК 347.921.8(477)

Рішко М. І.
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена порівняльному аналізу проблем і перспектив розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні. Створення ефективної системи безоплатної правової допомоги відбувається шляхом створення взаємопов'язаних складових системи – первинної та вторинної безоплатної правової допомоги; забезпечення належного рівня та оптимального порядку оплати правової допомоги за рахунок державного бюджету; встановлення чітких критеріїв доступу осіб до безоплатної правової допомоги; створення ефективної моделі управління системою безоплатної правової допомоги та її фінансування.

Із відкриттям бюро правової допомоги (вересень 2016 рік) забезпечується правопросвітництво територіальних громад, надання безоплатної первинної правової допомоги, доступ до безоплатної вторинної правової допомоги, надання безоплатної вторинної правової допомоги (крім захисту), доступ до електронних сервісів Міністерства юстиції України.

Ключові слова: система безоплатної правової допомоги, бюро правової допомоги, доступність безоплатної вторинної правової допомоги, незалежність системи безоплатної правової допомоги.

Українська система безоплатної вторинної правової допомоги включає чималий перелік осіб, які мають право на БВПД, відтак забезпечує широкий доступ до правосуддя та захист прав людини. Підтримка розвитку системи БПД є важливою з огляду на те, що вона є гарантом забезпечення рівного доступу до правосуддя, правової інформації та консультацій, посилення правової спроможності громад.

Проблеми і перспективи розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні досліджували С. Шаталюк, С. Гончаренко, Є. Бова, О. Хорошенюк,

А. Іванцова, П. Корнієнко, А. Атамасов, М. Стаматіна, О. Лисенко, А. Вишневський.

Метою статті є проаналізувати проблеми і перспективи розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні.

Історія розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні є унікальним досвідом моделювання нових суспільних відносин і застосування на практиці теорії права в частині їх поетапного правового врегулювання. Створення системи безоплатної правової допомоги було ініційовано та започатковано Міністерством юстиції України з метою реалізації статті 59 Конституції України та виконання міжнародних зобов'язань, передбачених Резолюцією 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною”. Згідно Резолюції 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною” Україна зобов’язана покращити доступ до правосуддя шляхом запровадження системи безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини [3].

Так, голова Офісу Ради Європи в Україні Мортен Енберг на відкритті заходу Координаційного центру з надання правової допомоги зазначив: “Безоплатна правова допомога є важливим елементом чесної та ефективної системи правосуддя, що базується на захисті прав людини і верховенстві права. Це основа розширення доступу до правосуддя в межах права на справедливий суд, закріпленого у Статті 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. І тому дуже важливим є запровадження механізмів для підвищення якості та доступності правової допомоги, гарантованої державою” [4].

Як вважає Міністр юстиції Павло Петренко: “Ми почали будувати дійсно ефективну систему захисту прав людини, яка стала одним із головних елементів реформи Міністерства юстиції. Мін’юст почав виконувати свої основні функції: просвітницьку роботу, захист прав громадян і забезпечення справедливості. Мені приємно констатувати, що система безоплатної правової допомоги в Україні відбулася, і це одна з найбільш ефективних систем на теренах Європи, яка повністю відповідає стандартам доступу до правової допомоги закладеним в Європейській конвенції з прав людини” [4].

17 лютого 2017 року у першій відкритій Колегії Мін’юсту директор Координаційного центру з надання правової допомоги Андрій Вишневський детально розповів про результати роботи системи безоплатної правової допомоги впродовж 2016 року. Так, він повідомив, що з відкриттям бюро правової допомоги (вересень 2016 рік) вже в перший місяць їх роботи 4 рази збільшилася кількість людей, які змогли звернутися за безоплатною правовою допомогою та отримати її. “Ця цифра зберігається й сьогодні з тенденцією до збільшення. Вдвічі збільшилася кількість людей, які змогли отримати безоплатну вторинну правову допомогу (представництво інтересів у судах), тобто безпосередній доступ до правосуддя саме на рівні районів. Дві третини всіх людей, які звертаються за безоплатною правовою допомогою, роблять це саме через бюро. На сьогоднішній день 20% випадків представництва інтересів у суді здійснюється саме штатними юристами центрів та бюро правової допомоги. Утворення бюро правової допомоги було правильним та дуже своєчасним рішенням, що суттєво збільшило можливості наших громадян отримати безоплатну

правову допомогу”, – наголосив він [5].

З-поміж іншого, Міністр юстиції України Павло Петренко зазначає, що за останні кілька років було фактично “демонтовано” стару радянську систему органів юстиції: удвічі скорочено бюрократичний апарат, завершено структурну реформу відомства та забезпечено набір нових кадрів через системи відкритих конкурсів; так само було ліквідовано районні управління юстиції, а за рахунок економії коштів – розширено систему безоплатної правової допомоги. Павло Петренко вважає, що Україна має розгалужену і прогресивну систему безоплатної допомоги. Понад 500 офісів правової допомоги функціонують по всій країні. Про правильність рішення щодо розвитку системи правової допомоги говорить той факт, що кожного місяця 60-70 тисяч українців приходять до цих бюро, отримують безкоштовні консультації та захист у суді [5].

15 вересня 2016 року у Києві представлено висновки та рекомендації звіту Ради Європи за результатами оцінювання системи безоплатної правової допомоги в Україні у світлі стандартів та передового досвіду Ради Європи. Оцінювання здійснювали експерти Ради Європи: Петер ван ден Біггелар (колишній виконавчий директор Бюро правової допомоги Королівства Нідерланди), професор Алан Патерсон (голова Міжнародної групи правової допомоги, директор Центру професійної юриспруденції Університету Стратклайд, Шотландія), Надежда Хріптієвські (директор програм Центру правових ресурсів (Республіка Молдова), член Європейської комісії з боротьби з расизмом та нетерпимістю), Олександр Банчук (к.ю.н., експерт Центру політико-правових реформ, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України), Геннадій Токарев (адвокат, голова Центру стратегічних справ Харківської правозахисної групи). Серед учасників обговорення результатів – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, представники судової гілки влади, адвокатури, професійних організацій правників, міжнародних та громадських організацій. Оцінювання, проведене у лютому-червні 2016 року, включало аналіз нормативно-правової бази, структури, організації та функціонування української системи БВПД. Зокрема, дослідження охопило такі аспекти як доступ до правової допомоги, порядок призначення та заміни адвокатів, забезпечення якості й відповідні контрольні механізми, оплату послуг адвокатів, незалежність органів, відповідальних за безоплатну правову допомогу, тощо. Мета оцінювання полягала в аналізі відповідності української системи безоплатної вторинної правової допомоги стандартам і передовому досвіду Ради Європи, виявленні викликів і потреб, наданні рекомендацій щодо подальшого вдосконалення правового поля і стратегій розвитку, а так само практики правозастосування.

Основні висновки та рекомендації експертів Ради Європи:

1) доступність БВПД: за висновками оцінювання, українська система безоплатної вторинної правової допомоги включає чималий перелік осіб, які мають право на БВПД, відтак забезпечує широкий доступ до правосуддя та захист прав людини. Особи, що мають право на БВПД, можуть скористатися цілою низкою правових послуг, що також є вельми позитивним моментом. Рекомендовано, однак, вдосконалити нормативну базу таким чином, щоб вона містила чітке визначення осіб, які мають право на БВПД, була простішою та більш зрозумілою для таких осіб. Рекомендовано також, щоб органи сфери кримінальної юстиції вживали узгоджених

зусиль для того, щоб забезпечити надання правової допомоги кожному підозрюваному чи обвинуваченому з моменту затримання, до першого допиту, як і передбачає українське законодавство і практика Європейського суду з прав людини. Рекомендовано вжити всебічних заходів для того, щоб органи, які надають БВПД, вчасно отримували повідомлення про кожен випадок затримання. У дослідженні також наголошено на тому, що слід вдосконалити інформування затриманих осіб про їхнє право на правову допомогу.

2) система призначення адвокатів для надання БВПД: оцінювання підкреслює переваги системи призначення адвокатів, запровадженої Законом України “Про безоплатну правову допомогу”. Ця нова система, як визначило оцінювання, істотно підвищила незалежність адвокатів, які надають БВПД, розірвавши небезпечні зв’язки між поліцією, органами розслідування, судами з одного боку та адвокатами з іншого. Для забезпечення більшої прозорості та ясності того, як відбувається призначення адвокатів для надання БВПД та розподіл справ між ними, рекомендовано, щоб чіткі правила призначення були розроблені та опубліковані в кожному Регіональному центрі з надання безоплатної вторинної правової допомоги. За висновками оцінювання, українське законодавство та підзаконні акти відповідають стандартам Європейської конвенції з прав людини щодо вибору адвоката. Проте слід вдосконалити норми щодо заміни адвоката. На додачу, всім сторонам сфери кримінальної юстиції слід забезпечити, у відповідності з європейськими стандартами та українським законодавством, належне та послідовне застосування статті 53 Кримінального процесуального кодексу України, що регулює залучення адвоката з системи БВПД на окрему процесуальну дію в кримінальному провадженні.

3) контроль та забезпечення якості: у Європі дедалі більшу увагу приділяють забезпеченню належної якості правової допомоги. В Україні для цього наявна відповідна нормативна база. Проте рекомендовано посилити механізми контролю якості, зокрема, шляхом розширення норм, які закріплюють стандарти якості правової допомоги, частішого проведення спостережень за роботою адвокатів у суді та опитувань клієнтів, запровадження механізмів незалежної фахової оцінки (peer review). Також за результатами оцінювання сформульовано рекомендації щодо продовження позитивного досвіду впровадження масштабних навчальних програм у системі БВПД.

4) система винагороди адвокатів БВПД: рекомендовано спростити чинну дуже деталізовану систему оплати, яка, як зазначено у звіті за результатами оцінювання, забирає багато часу та є досить обтяжливою для органів БВПД та адвокатів. Для європейських країн непоодиноким є тенденція застосування системи фіксованих платежів. Також рекомендовано розглянути можливість урегулювання оплати деяких додаткових дій, які мають вживати адвокати для активного виконання своїх функцій. Адвокатів слід заохочувати до представництва клієнтів у віддаленій місцевості.

5) незалежність системи безоплатної правової допомоги: за висновками оцінювання, Координаційний центр з надання правової допомоги та його директор мають прийнятний рівень незалежності та відповідальності щодо використання своїх ресурсів та штату по відношенню до виконавчої влади й парламенту. Звіт за результатами оцінювання рекомендує, однак, щоб поточне управління правовою допомогою в більшій мірі було офіційно закріплене за Координаційним центром.

Також рекомендовано, щоб Координаційний центр мав консультативну чи наглядову раду, склад якої затверджувало б Міністерство юстиції. Членів ради слід обирати серед різних груп зацікавлених сторін і представники однієї групи не повинні складати більше ніж чверть складу. Експерти не підтримали ідею щодо моделі ради, більшість якої б становили адвокати, оскільки досить важко дотримуватись вимог звітності за державне фінансування і через притаманний конфлікт інтересів, коли рада, яку контролюють адвокати, несе відповідальність за виплату великих сум державних коштів адвокатам. Дослідження не встановило ознак втручання з боку держави в надання чи відмову в наданні БВПД. Незважаючи на це, з огляду на важливість виключення будь-якого зовнішнього втручання (з боку органів виконавчої влади, правоохоронних органів чи органів адвокатури) рекомендовано розглянути можливість закріпити на нормативному рівні заборону зовнішнього впливу у призначення адвокатів для надання БВПД. Також рекомендовано, щоб директора Координаційного центру призначали шляхом індивідуально-професійного оцінювання в порядку незалежного відбору для публічних посад, та щоб строк, на який призначають директора, підстави та порядок його/її звільнення було закріплено в Законі “Про безоплатну правову допомогу”.

б) дослідження і моніторинг: оцінювання виявило недоліки, пов’язані зі збором та аналізом даних/статистики в українській системі кримінальної юстиції, зокрема, брак загальних показників та належного обміну інформацією між різними органами. Рекомендовано розвивати електронний обмін даними між відповідними органами для забезпечення більшої узгодженості в провадженнях, їх ефективності та кращого захисту прав людини. Запровадження всебічної внутрішньої електронної системи управління інформацією рекомендоване як ключовий елемент загальної адміністративної ефективності системи БВПД. Рекомендовано, щоб система БВПД розробила методiku та показники для збирання й аналізу даних, що дасть змогу визначати рівень забезпеченості потреб у правовій допомозі. Таким чином можна буде отримувати важливу інформацію про функціонування системи кримінальної юстиції, і ця інформація для органів влади стане джерелом для вдосконалення стратегії чи практики правозастосування [4].

Як повідомив Голова Офісу Ради Європи Мортен Енберг, Рада Європи продовжуватиме співпрацю із Міністерством юстиції та Координаційним центром щодо покращення функціонування системи надання БВПД та забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги. Він додав, що Офіс Ради Європи ініціює проведення експертних обговорень, у тому числі в регіонах, із ключовими сторонами результатів оцінювання з тим, аби виробити план узгоджених дій з упровадження представлених рекомендацій [4].

Щодо критичних зауважень, відображених у звіті, директор Координаційного центру з надання правової допомоги Андрій Вишневський вважає: “Це дуже цінно для нас, адже ми переконані, що будь-яка організація може бути успішною лише тоді, коли вона відкрита до зовнішнього погляду та чутлива до зовнішньої критики. Цей звіт – важлива проміжна точка в подальшому удосконаленні системи безоплатної правової допомоги Україні” [4].

Говорячи про зміни, які нещодавно були прийняті до Закону України “Про безоплатну правову допомогу” в частині розширення кола осіб, які мають право на

БВПД, Сергій Троценко відзначив важливість запуску проекту “Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні”. “Ми вдячні проекту за спільні заходи та адвокаційні зусилля з просування необхідності надання внутрішньо переміщеним особам права на БВПД”, – зазначив заступник директора Координаційного центру з надання правової допомоги [4]. Він наголосив, що у 2016 році система БПД продовжувала розвиватись, розширюючи доступ громадян до якісної правової допомоги, та поряд з цим отримавши низку нових важливих функцій, що випливають із досвіду надання правової допомоги місцевими центрами з надання БВПД – зокрема, забезпечення рівного доступу до правової інформації та консультацій (безоплатної первинної правової допомоги), а також посилення правових можливостей і правової спроможності територіальних громад та спільнот, представників соціально вразливих груп та правопросвітництва на рівні територіальних громад.

Серед потреб та пріоритетів Координаційного центру з надання правової допомоги, що мають бути враховані під час розробки напрямів плану дій Ради Європи для України на 2018–2020 рр., Сергій Троценко запропонував включити питання підтримки розвитку системи БПД в Україні, виходячи з основних пріоритетів її розвитку, відображених у порядку денному реформ в Україні:

1. Переорієнтація системи БПД з надання правової допомоги окремим фізичним особам на посилення правової спроможності та правових можливостей територіальних громад.

2. Створення ефективної системи управління правовими знаннями та розвиток людського потенціалу правничої спільноти та партнерських мереж системи БПД.

3. Децентралізація системи БПД у цивільних та адміністративних справах, а також пілотування моделі офісів громадського захисту у кримінальних провадженнях.

4. Розбудова комплексної інформаційно-аналітичної системи забезпечення надання безоплатної правової допомоги (КІАС) та впровадження інших новітніх інформаційних технологій [4].

Порівняльні дослідження досвіду зарубіжних держав – Болгарії, Литви, Грузії, Нідерландів, Великої Британії, Канади, Ізраїлю – показують, що згадані проблеми в Україні не є унікальними. В тій чи іншій мірі вони були притаманними кожній із зазначених держав. Однак були вирішені в процесі комплексного реформування системи надання безоплатної правової допомоги [9].

Висновок. Підтримка розвитку системи БПД є важливою з огляду на те, що вона є гарантом забезпечення рівного доступу до правосуддя, правової інформації та консультацій, посилення правової спроможності громад. Питання підтримки розвитку системи БПД в Україні є досить актуальним, тому враховуючи висновки та рекомендації звіту Ради Європи за результатами оцінювання системи безоплатної правової допомоги в Україні, система БПД в Україні потребує реформ.

Використані джерела:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011. // Голос України. – 2011. – № 122.

3. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1466 від 05.10.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_611.
4. Офіційний веб-сайт Координаційного центру з надання правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalaid.gov.ua/ua/component/content/article/137-novyny/veresen-2016/1836-rada-yevropy-nadala-otsinku-systemi-bezoplatnoi-pravovoi-dopomohy-v-ukraini-vysnovky-ta-rekomendatsii>.
5. Офіційний веб-сайт Координаційного центру з надання правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalaid.gov.ua/ua/holovna/142-liutyi-2017/1945-min-iust-proviv-pershу-vidkrytu-kolehiu>.
6. Офіційний веб-сайт Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги в Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattyа.legalaid.gov.ua/ua/>.
7. Персональний веб-сайт адвоката Олега Пономаренка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://advokatponomarenko.blogspot.com/2015/05/117.html>.
8. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://minjust.gov.ua/ua/news/48607>.
9. Офіційний веб-сайт “Права Людини – онлайн-бібліотека Харківської правозахисної групи” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.khpg.org/index.php?id=1130317908>.

Ришко М. И. Проблемы и перспективы развития системы бесплатной правовой помощи в Украине.

Стаття посвящена сравнительному анализу проблем и перспектив развития системы бесплатной правовой помощи в Украине. Создание эффективной системы бесплатной правовой помощи происходит путем создания взаимосвязанных составляющих системы – первичной и вторичной бесплатной правовой помощи; обеспечение надлежащего уровня и оптимального порядка оплаты услуг за счет государственного бюджета; установление четких критериев доступа лиц к юридической помощи; создание эффективной модели управления системой юридической помощи и ее финансирования.

С открытием бюро правовой помощи (сентябрь 2016) обеспечивается правопросветительство территориальных общин, предоставление бесплатной первичной правовой помощи, доступ к бесплатной вторичной правовой помощи, предоставлению бесплатной вторичной правовой помощи (кроме защиты), доступ к электронным сервисам Министерства юстиции Украины.

Ключевые слова: система бесплатной правовой помощи, бюро правовой помощи, доступность бесплатной вторичной правовой помощи, независимость системы бесплатной правовой помощи.

Rishko M. Problems and prospects of legal aid system in the Ukraine.

The article is devoted to a comparative analysis of the problems and prospects of the legal aid system in Ukraine. Creating an effective legal aid system is by creating a system of interconnected components – primary and secondary legal aid; ensure an adequate level and optimal procedure for payment of legal aid from the state budget; establishing clear eligibility criteria for legal aid; an efficient management system of legal aid and its financing.

With the opening of the legal aid office (September 2016) provided pravoprosvitnytstvo local communities, providing primary legal aid, access to free secondary legal assistance, the provision of secondary legal aid (except for defense), access to electronic services of the Ministry of Justice of Ukraine.

Keywords: system of legal aid, legal aid office, the availability of free secondary legal assistance, the independence of the legal aid system.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 316.276:316.774

Морозова О. О.
*кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

**ВИЗНАЧЕННЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ
ЯК ПРОЦЕСУ “ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ”**

Визначення масової комунікації як процесу “поширення інформації” дає можливість характеризувати масову комунікацію як вид соціального спілкування. Поширення політичних знань, норм, цінностей, правил, зразків поведінки здійснюється низкою ретрансляторів, зокрема: ЗМІ, засобами політичної реклами, референтними групами в процесі міжособистісного спілкування.

Ключові слова: *масова комунікація, інформація, “цільова” політична культура, ЗМІ.*

При вивченні особливостей глобальної політичної культури варто брати до уваги, що у процесі політичної діяльності людина створює й залишає після себе культурну спадщину у формі матеріальних і духовних артефактів, що характеризують її політичну діяльність у конкретно-історичний період. Скрізь, у будь-якій сфері діяльності людина зустрічається з культурною спадщиною, що задає їй певний історичний спосіб суспільного функціонування, спосіб життєдіяльності. Розглянута у зв'язку з людиною і її діяльністю культура має здатність до залучення кожного нового покоління до наявного рівня людського розвитку.

Визначення масової комунікації як процесу “поширення інформації (знань, духовної цінності, моральних і правових норм тощо) за допомогою технічних засобів (газети, радіо, кінематограф, телебачення) на чисельно великі, розосереджені у просторі аудиторії” [1, с. 229] дає можливість характеризувати масову комунікацію як вид соціального спілкування [2, с. 106-182]. Спілкування поряд із діяльністю виступає однією зі сторін соціального буття людини [2, с. 130]. Люди, як зазначав К. Маркс, “...не можуть працювати, не об'єднуючись певним чином для спільної діяльності й для взаємного обміну своєю діяльністю” [3, с. 441]. Спілкування не обмежується межами виробничих процесів, а визначається всією сукупністю суспільних відносин. У процесі спілкування формується психіка, свідомість, людина набуває якостей соціальної істоти.

Поширення політичних знань, норм, цінностей, правил, зразків поведінки здійснюється низкою ретрансляторів [4, с. 122], зокрема: ЗМІ, засобами політичної реклами, референтними групами в процесі міжособистісного спілкування. У цьому зв'язку важливо відзначити, що всі інститути трансляції політичної культури, у тому числі ЗМІ, виступають лише засобами поширення політичних цінностей [5, с. 79]. Дана фіксація дуже важлива з огляду на той факт, що ретранслятори не можна розглядати самодостатніми інститутами політичної культури, оскільки вони

виступають суто технічною стороною глобального поширення політичних цінностей, знань тощо.

Головною функцією політичної культури спільноти в рамках дії трансляційного механізму є функція сприйняття. Сутність її полягає в здатності даної соціальної групи сприймати “цільову” політичну культуру. В остаточному підсумку функція сприйняття визначається процесом політичної соціалізації й залежить від того, наскільки яскраво виражена й інтенсивно проявляється функція припису, наскільки ефективно працюють ЗМІ й інші засоби трансляції культури. Функція сприйняття визначається рівнем наявних у соціальної групи або окремої особистості політичних знань, переконань, спрямованості ціннісних орієнтацій, навичок політичної поведінки, залученістю до політичної практики [5, с. 80-81].

Загальна закономірність проявів функцій політичної культури в рамках процесу трансляції полягає в тому, що політична культура суспільства визначається функцією припису, а політична культура соціальної групи – функцією сприйняття.

Для подальшого аналізу формування “цільової” політичної культури молоді нам необхідно не тільки визначити місце й роль ретрансляторів, але й спробувати виділити функції ретрансляторів і визначити їх спрямованість у загальному процесі формування політичної культури.

Необхідно звернути особливу увагу на той факт, що при визначенні функцій передачі інформації особливу, специфічну роль має тип управління в сфері політики, ідеології, культури, який здійснюється владними елітами. Головний пафос цієї діяльності – вплив на свідомість людей, формування у цій свідомості бажаних властивостей, якостей, наближення його до ідеалу, що відповідає політичним, культурним й ідеологічним формам і цінностям суспільства. Саме для цього в суспільстві створюється й існує широко розгалужена система установ формування і передачі культури. У такий спосіб ще в СРСР досить добре зрозуміли важливість наближення політичної свідомості людей до певного суспільного ідеалу, який формується завдяки накладанню культурних стереотипів владних еліт на суспільні очікування.

На нашу думку, наявне різноманіття функціональних схем ЗМІ стало можливим завдяки тому, що головною функцією ЗМІ апіорно вбачається функція інформаційна, яка, проте, не охоплює всіх функціональних проявів ЗМІ й породжує прагнення уточнити функціональне поле ЗМІ за допомогою додаткових наборів. Відсутність конкретних критеріїв може зробити набори функцій нескінченними. Існуючий стан пояснюється головним чином тим, що функції ЗМІ виводяться із самого феномена ЗМІ, тоді як на практиці функціональні прояви ЗМІ врешті визначаються змістом і спрямованістю інформаційно-пропагандистського процесу, який є особливим видом суб’єктно-об’єктних відносин. Справді, важко сьогодні порівнювати ту роль, яка відводилася ЗМІ у Радянському Союзі, з тими функціями, що нині здійснюють українські ЗМІ.

Якщо під даним кутом зору подивитися на функцію ЗМІ як фактор формування “цільової” політичної культури, то треба визнати, що при побудові функціональної схеми діяльності ЗМІ щодо формування політичної культури молоді необхідно виходити зі структури політичної культури. Виділяючи в політичній культурі сферу політичної свідомості й сферу політичної поведінки, ми в першому випадку виділимо

функцію виховну, а в другому випадку – організаторську. Під виховною функцією тут розуміється функція, що здійснюється в процесі політичної соціалізації і являє собою “свідомий, цілеспрямований вплив на індивіда, соціальну групу, на все суспільство з боку інших людей, колективів, соціальних інститутів, що представляють суб’єкт виховної діяльності й ставлять своєю метою вироблення у об’єкта впливу певних якостей [6, с. 27].

Виділяючи в структурі політичної свідомості когнітивний й аксіологічний елементи, ми диференціюємо виховну функцію ЗМІ на інформаційну й аналітичну. Під інформаційною функцією тут розуміється діяльність ЗМІ з оперативного політичного інформування молоді. Аналітична функція виражається в діяльності ЗМІ з формування в молоді здатності до аналітичного політичного мислення, уміння давати власну оцінку політичним подіям і вхідній політичній інформації. Організаційна функція полягає в діяльності ЗМІ з оптимізації політичних дій суб’єкта в сфері політичних відносин.

У своїй сукупності інформативна, аналітична й організаційна функції опосередковують весь процес політичної трансляції, що спрямований від інститутів трансляції політичної культури суспільства до політичної культури спільнот, груп, особистостей.

Аналіз питань функціонального взаємозв’язку політичної культури й ЗМІ дає змогу зробити наступні висновки.

По-перше. Трансляція “цільової” політичної культури відбувається в межах процесу політичної соціалізації й здійснюється низкою інститутів, у тому числі тих, які поширюють масову інформацію: ЗМІ, політична реклама, міжособистісне спілкування.

По-друге. Соціологічний аспект вивчення політичної культури передбачає виділення не тільки загальних функцій політичної культури, але й функціональних пріоритетів. Для цього на рівні політичної культури суспільства виділяється функція припису, що виражається в приписах соціально значущих політичних норм. У свою чергу, на рівні політичної культури молоді необхідно виділити функцію сприйняття, що проявляється у самостійній оцінці трансльованих політичних нормативних приписів та їх запозиченні.

По-третє. Спрямованість функцій ретрансляторів політичної культури визначається функцією припису політичної культури суспільства.

По-четверте. Диференціацію ретрансляторів політичної культури продуктивно робити, вибираючи за основний критерій структурну композицію політичної культури.

По-п’яте. Виходячи з єдиного критерію – структури політичної культури соціальної групи, необхідно констатувати, що сукупність функцій усіх без винятку ретрансляторів політичної культури зводиться до інформаційних, аналітичних і організаційних функцій [5, с. 87-89].

Вивчення формування “цільової” політичної культури молоді повинно здійснюватися лише в контексті загального процесу передачі цінностей політичної культури.

Як же здійснюється сприйняття норм і цінностей політичної культури? Як відомо, теорія масової комунікації базується на двох рівнях – соціологічному й психологічному [7, с. 5-10]. Соціологічний аналіз насамперед передбачає вивчення

ідеологічної сутності, соціальної природи й соціальних функцій масової комунікації. В основі психологічного підходу лежить вивчення ефективності ЗМІ через зміни у свідомості людей. Ступінь ефективності впливу засобів інформації на емоції людини став тим вихідним моментом, від якого почався поступовий розвиток ідей про значення інформації в житті індивіда в самостійну теорію масової комунікації [8, с. 180].

Однак було б неправильним абсолютизувати один із цих підходів без врахування іншого. Вивчення ЗМІ можливе лише на базі соціально-психологічних досліджень. Необхідність такого підходу пояснюється тим, що ЗМІ впливають на поведінку індивіда через свідомість. Водночас свідомість індивіда безпосередньо корелюється з його діяльністю. Діяльність виступає основним фактором виникнення й формування свідомості, його генетичним базисом. Але при аналізі детермінованості свідомості масовою інформацією вивчення лише політичної діяльності недостатньо для того, щоб пояснити все різноманіття змін та виявів свідомості. Перебуваючи в основі свідомості, діяльність не може бути основною структурною одиницею, через яку може бути проаналізований взаємозв'язок ЗМІ з особистістю. В цьому контексті важливо навести думку Б. Г. Ананьєва про існування загального центру, в якому сходяться дослідження соціологів, соціальних психологів і психологів. Цим загальним центром є ціннісна орієнтація груп і особистості, спільність цілей діяльності, життєва спрямованість або мотивація поведінки людей” [9, с. 299-300].

Ціннісні орієнтації є соціально-психологічною підставою політичних переконань і тому виступають ядром політичної культури молоді. Переконання як аспект політичної культури соціального суб'єкта (класу, групи, особистості) обов'язково включені у структуру його психологічного й ідеологічного функціонування у формі якостей, особливостей, рис тощо. У плані соціологічного дослідження він поєднує в собі настанови, переконання, політичні орієнтації, світоглядні позиції [10, с. 50-51].

На прямий зв'язок між ціннісними орієнтаціями й переконаннями – центральним елементом політичної культури особистості – вказують багато дослідників: “Коли ціннісні орієнтації набувають особистої значущості, глибоко усвідомлюються й стають стимулом до дії, вони перетворюються на переконання” [11, с. 254]. Разом з тим відзначимо, що питання про співвідношення в соціологічній теорії таких категорій, як потреби, інтереси, настанови й ціннісні орієнтації, не одержали ще свого остаточного вирішення.

Маючи у своїй основі потреби й інтереси, ціннісні орієнтації проявляються через уявлення, думки, відносини, настанови, оцінки. Політичні ціннісні орієнтації визначають особливості процесу сприйняття політичних нормативних приписів, що постають для суб'єкта як ретранслятори. “У процесі “вплив – сприйняття” зміст пропаганди “натрапляє” на вже наявну в свідомості людини систему поглядів, переконань, зразків тощо. Відбувається накладання зовнішньої інформації на внутрішню. Їхня взаємодія породжує складний психологічний візерунок на тканині пропагандистського процесу” [12, с. 312].

Отже, вивчення процесу впливу масової інформації на формування “цільової” політичної культури молоді, з одного боку, повинно передбачати вивчення особливостей досягнутого рівня політичної культури молоді, а з іншого – виявляти особливості сприйняття власне політичних норм в умовах тієї чи іншої національної

культури.

Водночас роль окремих ретрансляторів політичної культури визначається їх якістю. В умовах глобальної політичної культури якість визначається “рейтингом” окремо взятого ретранслятора у відповідній шкалі. Відповідно молодь у своїй переважній більшості орієнтується на ті види ретрансляторів, що мають більшу популярність. Тому молодь часто реагує на загальні тенденції у роботі ЗМІ, що призводить до універсалізації пропозиції ЗМІ-продукту. Даний факт справляє безпосередній вплив на формування “цільової” політичної культури, оскільки в кінцевому підсумку передбачає стандартизацію ретрансляторів політичної культури та зміст ретрансльованих цінностей.

Використані джерела:

1. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – Издание 3-е. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.
2. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии / Б. Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – 295 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1956. – 365 с.
4. Иванов Д. Эволюция концепции глобализации / Д. Иванов // Телескоп. – 2002. – № 5. – С. 15-24.
5. Шереги Ф. Э., Левашов В. К. Средства массовой информации как фактор формирования политической культуры / Ф. Э. Шереги, В. К. Левашов // Политическая культура молодежи: Вопросы теории и методологии исследования : сб. науч. тр. – М. : ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1986. – С. 76-90.
6. Ковалев С. М. Формирование социалистической личности / С. М. Ковалев. – М. : Мысль, 1980. – 227 с.
7. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. – М. : Наука, 1974. – 147 с.
8. Давидюк Г. П., Бобровский В. С. Проблемы “массовой культуры” и “массовых коммуникаций”. / Г. П. Давидюк, В. С. Бобровский. – Минск : Наука и техника, 1972. – 201 с.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Из-во Ленинградского университета, 1968. – 339 с.
10. Щегорцев В. А. Политическая культура личности: проблемы формирования / В. А. Щегорцев. – М. : Знания, 1982. – 61 с.
11. Зотова О. К., Бобкова М. И. Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения / О. К. Зотова, М. И. Бобкова // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 254.
12. Пшеничный Б. Н. Способы ведения массовой пропаганды / Б. Н. Пшеничный // Вопросы теории и практики массовых средств пропаганды. – Выпуск 3. – М., 1970. – С. 308-321.

Морозова О. О. Определение массовой коммуникации как процесса “распространение информации”.

Определение массовой коммуникации как процесса “распространение информации” дает возможность характеризовать массовую коммуникацию как вид социального общения. Распространение политических знаний, норм, ценностей, правил, образцов поведения осуществляется рядом ретрансляторов, в частности: СМИ, средствами политической рекламы, референтными группами в процессе межличностного общения.

Ключевые слова: массовая коммуникация, информация, “целевая” политическая культура, СМИ.

Morozova O. Determination of mass communication as “dissemination of information”.

Determination of mass communication as a process of “dissemination of information” makes it possible to characterize the mass media as a form of social communication. Spreading of political knowledge, norms, values, rules, patterns of behavior is carried out through repeaters, including mass media, political advertising, reference groups in the process of interpersonal communication.

Keywords: mass communication, information, “target” political culture, mass media.

Стеценко В. Ю.
доктор юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

РЕФОРМУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ПИТАННЯ

У статті досліджуються питання реформування системи охорони здоров'я в Україні. Акцентується увага на організаційно-правових проблемах запропонованої нової системи надання медичної допомоги первинної ланки системи охорони здоров'я, питаннях фінансування нової моделі, обов'язків лікарів та організаційно-правової форми здійснення ними своєї господарської діяльності. Аналізуються основні функції страхування взагалі та медичного страхування зокрема. Здійснюється аналіз співвідношення функцій страхування з функціонуванням запропонованої нової моделі організації та фінансування первинної ланки системи охорони здоров'я.

Ключові слова: реформування, охорона здоров'я, страхування, медична допомога, медична послуга, функції страхування, сімейна медицина, модель фінансування.

Сучасна Україна перебуває у стані глибокого реформування багатьох сфер суспільного життя, в тому числі і охорони здоров'я. Необхідність реформування медицини очевидна. Всі ресурси, що залишилися з радянських часів, у цій сфері давно вичерпані. Функціонування системи охорони здоров'я здійснюється за інерцією, без системного підходу та належного правового регулювання. Недостатнє фінансування, а вірніше неефективний перерозподіл фінансових коштів ще більше погіршує ситуацію.

Міністерство охорони здоров'я України презентувало календарний план реформи системи фінансування охорони здоров'я та інші ключові зміни, які відбуватимуться в медичній галузі в 2017–2020 роках. Серед першочергових заходів визначено запровадження нової моделі організації та фінансування для первинної медичної допомоги. А саме – переведення системи охорони здоров'я на принципово нову модель фінансування, яке розпочнеться вже у 2017 році і триватиме три роки. Починається реформа з введення сімейної медицини на базі існуючої первинної ланки системи охорони здоров'я (поліклініки, амбулаторії та інше).

Населення зможе вільно (незалежно від місця проживання, реєстрації) обирати сімейного лікаря і педіатра для своїх дітей та підписувати з ним прямі угоди з чітко прописаним обсягом послуг, гарантованих і оплачених державою. Перелік гарантованого обсягу первинної медичної допомоги, переглядатиметься щороку та залежатиме від показників бюджету, які держава виділятиме на охорону здоров'я.

Технічним оператором перерахування бюджетних коштів, що також буде здійснюватиме документообіг з лікарями стане єдиний національний замовник медичних послуг – Департамент “Національна служба здоров'я”, який згодом трансформуватиметься в центральний орган виконавчої влади – “Національну службу здоров'я”.

Яким чином буде працювати така модель фінансування медичних послуг? Потенційні пацієнти укладають з обраним ними лікарем угоду, яку останній ймовірно повинен буде зареєструвати в Департаменті “Національна служба здоров'я”. Коли, в

разі необхідності, пацієнт звертається за медичною допомогою до обраного лікаря, йому надається певний обсяг медичних послуг, що оплачуються медичному працівнику з бюджету через розпорядника бюджетних коштів – Департамент “Національна служба здоров’я”. Причому обсяг медичних послуг, гарантованих і оплачуваних державою, може бути в різні роки різним, так як він переглядатиметься щороку та залежатиме від показників бюджету, які держава виділятиме на охорону здоров’я.

Наскільки ефективною виявиться дана модель фінансування – покаже час. Питань тут дуже багато. Зупинимося на декількох. Перше питання. Чому була обрана саме така модель фінансування, чому реформатори вперто не запроваджують страхову модель фінансування медицини?

Давайте розглянемо основні функції страхування взагалі і медичного страхування, зокрема. До них можна віднести:

1. Накопичувальну (формування спеціалізованих страхових фондів грошових коштів, тобто акумуляція коштів до єдиного резерву, з якого в подальшому і здійснюються всі необхідні виплати).

2. Відновлювальну, яка виявляється у тому, що у випадку настання страхового випадку відбувається повне або часткове відшкодування завданих збитків (повна або часткова оплата медичних послуг).

3. Превентивну (профілактичну), сутність якої полягає в тому, що з метою збереження та накопичення страхових фондів, здійснюється фінансування заходів з недопущення або зменшення наслідків настання страхових випадків (фінансування лікувально-профілактичних заходів).

4. Контрольну, яка виявляється у тому, що страхові фонди мають суто цільову спрямованість – страхові внески акумулюються у страховому фонді на строго визначені цілі, використовуються в строго визначених випадках і строго визначеним колом осіб [1, с. 9].

Як мінімум дві з чотирьох функцій в вищезгаданій моделі повністю відсутні. Це – накопичувальна функція. Так як не передбачається ні формування спеціалізованих страхових фондів грошових коштів, ні будь-яких страхових внесків. Акумуляції коштів до єдиного резерву, з якого в подальшому і здійснюються всі необхідні виплати не здійснюється.

А друга, – це превентивна (профілактична) функція. Так як ні в кого немає мети збереження та накопичення страхових фондів. Ні у Департаменту “Національна служба здоров’я”, який буде тільки технічним суб’єктом перерахування коштів, ні у лікаря, винагорода якого прямо буде залежати від кількості наданих медичних послуг. І чим частіше хворіють пацієнти, тим вище прибутки лікаря. А якщо пацієнтів, які уклали з даними лікарем угоду, недостатньо багато, то хворіти вони повинні ще частіше.

Саме відсутність цих двох найважливіших функцій і є Ахіллесовою п’ятою даної моделі. Відсутність накопичувальної функції в черговий раз ставить фінансування охорони здоров’я в залежність від можливостей бюджету, волі законодавця, політичної та економічної ситуації в країні. Відсутність же профілактичної функції практично позбавляє державу можливості ефективно проводити політику збереження здоров’я населення країни.

Складовою реформи є і те, що лікарі первинної ланки зможуть обрати будь-яку організаційну форму своєї роботи, яка буде оплачуватись, як вже зазначалось, за подушним нормативом в залежності від кількості укладених лікарем угод і дотримання медичних протоколів лікування та діагностики.

Вже розроблені та проходять громадське обговорення примірні форми документів для вільного вибору громадянами сімейного лікаря.

До обов'язків лікаря первинної ланки, планується віднести:

1. Безпосереднє надання первинної медичної допомоги пацієнтам.
2. Формування та контроль виконання плану обстежень та лікування, аналіз результатів досліджень, призначення медичних препаратів та інших лікувальних заходів.
3. Надання медичної допомоги пацієнтам у невідкладному стані.
4. Направлення відповідно до медичних показань пацієнта, який не потребує екстреної медичної допомоги, для надання йому вторинної (спеціалізованої) або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги.
5. Координація роботи з іншими ланками медичної допомоги.
6. Ведення пацієнтів, що хворіють на соціально небезпечні інфекційні захворювання відповідно до законодавства.
7. Здійснення імунопрофілактики відповідно до чинного законодавства.
8. Динамічне спостереження за неускладненою вагітністю.
9. Здійснення медичного догляду за здоровою дитиною.
10. Призначення лікарських засобів з оформленням документів відповідно до законодавства.
11. Оформлення довідок, форм, листків непрацездатності та інші.

Як бачимо, спектр обов'язків досить широкий, що, звичайно ж, вимагає високого ступеня підготовки таких фахівців.

Рекомендована кількість пацієнтів, які виберуть одного лікаря, повинна перебувати у межах 2 000 пацієнтів. Однак, залежно від соціальних, вікових та кількісних характеристик населення громади, на території якої працює лікар, в окремих випадках кількість пацієнтів може бути більшою чи меншою.

Так як лікарі первинної ланки зможуть обрати будь-яку організаційну форму роботи (фізична особа – підприємець, поліклініки, амбулаторії та центри первинної медико-санітарної допомоги), вони самостійно обиратимуть і місце для здійснення своєї господарської діяльності. Зокрема, надавати допомогу можна буде в окремій будівлі чи приміщеннях, що належать суб'єкту надання первинної медичної допомоги на праві власності, праві оренди чи на інших підставах, що не заборонені законодавством.

Цікаво, що допомогу лікар може бути надаватиме не тільки за місцем здійснення своєї господарської діяльності під час особистого прийому та залежно від стану пацієнта, за місцем проживання (перебування) пацієнта, але і з використанням засобів телекомунікації, тобто по телефону, інтернету та інше.

І ось тут виникає маса питань. А як буде оплачуватися така медична послуга? Як повноцінний, класичний прийом лікарем пацієнта? Чи буде окремий тариф за консультацію з використанням засобів телекомунікацій? Або такий вид діяльності взагалі не буде оплачуватися? Але тоді у лікаря не буде стимулу проводити подібне

консультування. А як буде юридично оформлятися такий вид надання медичних послуг? Як проконтролювати, що дійсно було таке консультування? І тут можливі зловживання з боку недобросовісних медичних працівників.

Однак, поки всі вищезазначені нововведення знаходяться ще в стадії опрацювання і обговорення. Ніяких нормативних документів ще не прийнято. Тому дуже ймовірно, що ця модель реформування первинної ланки охорони здоров'я та його нової системи фінансування ще зазнає істотних змін. І ми побачимо дієву, ефективну і принципово нову модель надання медичної допомоги на рівні первинної ланки охорони здоров'я.

Використані джерела:

1. Стеценко В. Ю. Обов'язкове медичне страхування в Україні (адміністративно-правові засади запровадження) : монографія / В. Ю. Стеценко. – К. : Атіка, 2010. – 9 с.
2. Офіційний веб-сайт Міністерства охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20170208_b.html

Стеценко В. Ю. Реформирование здравоохранения в Украине: правовые вопросы.

В статье исследуются вопросы реформирования системы здравоохранения в Украине. Акцентируется внимание на организационно-правовых проблемах предложенной новой системы оказания медицинской помощи первичного звена системы здравоохранения, вопросах финансирования новой модели, обязанностей врачей и организационно-правовой формы осуществления ими своей хозяйственной деятельности. Анализируются основные функции страхования вообще и медицинского страхования в частности. Осуществляется соотношение функций страхования с функционированием предлагаемой новой модели организации и финансирования первичного звена системы здравоохранения.

Ключевые слова: реформирование, здравоохранение, страхование, медицинская помощь, медицинская услуга, функции страхования, семейная медицина, модель финансирования.

Stetsenko V. Health care reform in Ukraine: legal issues.

The article examines the issues of health reform in Ukraine. It focuses on legal problems of the proposed new system of medical care /primary health care system, the financing of new models, responsibilities of doctors and legal form of the exercise of their business activities. The author analyzes the basic functions of insurance and health insurance in particular. The insurance functions with the functioning of the proposed new models of organization and financing of primary health care system are performed.

Keywords: reform, health care, insurance, medical aid, medical services, insurance function, family medicine, funding model.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.78

Макарова О. В.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Негієвич Є. А.
студентка 12 МП групи факультету політології та права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

СВОБОДА ПАНОРАМИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена висвітленню свободи панорами в авторському праві та особливостям запровадження й регулювання даного інституту в законодавстві України.

Ключові слова: свобода панорами, авторське право.

Свобода панорами є цікавим та важливим інститутом авторського права, закріпленим в законодавстві більшості європейських держав, тож визначення місця свободи панорами та можливих шляхів її законодавчого закріплення в Україні є досить актуальним.

Наразі інституту свободи панорами в Україні приділяється недостатньо уваги. Ґрунтовно займалися дослідженням даного питання Г. Андрощук, О. Андрусенко, К. Братківський, О. Улітіна та інші.

Метою наукової статті є висвітлення місця свободи панорами в авторському праві та можливих шляхів запровадження даного інституту в законодавстві України.

В епоху інформаційного суспільства кожен, хто подорожує, фотографується на фоні місцевих пам'яток архітектури та ділиться зробленими знімками в соціальних мережах зі своїми друзями. Проте не кожен замислюється над тим, що такими діями може порушити авторське право творців цих пам'яток.

На сьогодні існує низка законодавчих обмежень щодо права на фотографування та публікацію зображень історичних архітектурних споруд, пам'ятників тощо. Розглянемо приклад зі всесвітньо відомою французькою Ейфелевою вежею. Ця архітектурна пам'ятка побудована у 1889 році, а, отже, за законом строк дії авторського права на неї давно закінчився і вона, відповідно, є суспільним надбанням. Проте не все так просто. Оригінальне художнє підсвічування вежі в поєднанні з самою спорудою вважається новим архітектурним твором, тому ілюміноване зображення нічної Ейфелевої вежі захищається авторським правом і потребує дозволу правовласника на публікацію на шпальтах газет чи просторі інтернету.

Подібні обмеження та труднощі при використанні та відтворенні об'єктів авторського права притаманні не тільки Франції, а й іншим країнам, в яких

законодавчо не врегульовано або ж зовсім не передбачено свободу панорами.

Свобода панорами – це можливість фотографувати, знімати на відео, замальовувати та іншим способом фіксувати зовнішній вигляд тих захищених авторськими правами об'єктів, які знаходяться у відкритих для вільного відвідування місцях або видимі з таких місць (будівель, пам'ятників, мостів, інтер'єрів станцій метро і т. ін.) [1]. Це положення в законах про авторське право, що дозволяє фото- та відеозйомки будівель та скульптур, які постійно знаходяться в громадському місці, та подальшу їх публікацію. Свобода панорами обмежує право власника авторського права вживати заходів у зв'язку з порушенням авторських прав відносно фотографа чи будь-кого, хто поширює зображення. Тобто, свобода панорами є винятком із загального правила, за яким власник авторського права має виключне право дозволяти репродукцію та розповсюдження твору [2, с. 21].

Це право відоме всьому світові. Вперше термін “свобода панорами” (panoramafreiheit) було закріплено у німецькому законі про авторське право (Urheberrechtsgesetz), у ч. 1 ст. 59 якого зазначено: “Допускається відтворення творів, які розміщені в громадських місцях (на вулицях, дорогах), за допомогою прийомів образотворчого мистецтва, зображення графічним способом, на фотографіях, у кінематографічних роботах, а також поширення та публічний показ таких творів. Для архітектурних творів це положення поширюється тільки на екстер'єр” [3]. Нині свобода панорами закріплена в законодавстві 83 країн світу (зокрема, це такі країни, як Австралія, Австрія, Великобританія, Данія, Єгипет, Ізраїль, Індія, Ірландія, Іспанія, Канада, Китай, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Російська Федерація, Сербія, Сінгапур, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія).

Проте кожна з цих країн по-різному врегульовує та обмежує це право. До того ж, жодний міжнародний акт щодо регулювання авторського права, у тому числі і Бернська конвенція, не містить положень щодо свободи панорами. Законодавство Європейського Союзу (далі – ЄС) передбачає, що країни-члени можуть на власний розсуд у національних законодавствах передбачати обмеження та виключення з авторського права щодо скульптурних та архітектурних творів, що знаходяться на постійній основі в місцях, відкритих для вільного відвідування [4].

Пропонуємо зосередити увагу на висвітленні даного правового інституту в Україні. Свобода панорами в нашій державі не передбачена. Єдиною нормою в законодавстві, що дозволяє використання захищених творів без згоди автора, але з обов'язковим зазначенням імені автора, є п. 4 ч. 1 ст. 21 Закону України “Про авторське право і суміжні права”. Ця норма дозволяє “відтворення з метою висвітлення поточних подій засобами фотографії або кінематографії, публічне сповіщення або інше публічне повідомлення творів, побачених або почутих під час перебігу таких подій, в обсязі, виправданому інформаційною метою” [5]. Тобто, існує 2 умови застосування даної норми права: зазначення імені автора, а також відтворення з інформаційною метою.

Така норма досить істотно обмежує сферу вільного використання творів: наприклад, сфера художньої фотографії, туристичної літератури, художнього кіно, що зображають сучасну архітектуру чи мистецтво, наразі є повністю поза законом. Комерційне використання фотографій творів архітектури та мистецтва без дозволу

авторів є актуальним при виробництві путівників, книг або фільмів про архітектуру та мистецтво України. Тобто, для кожної пам'ятки архітектури чи мистецтва, відзнятої для путівника або фільму, потрібно отримувати дозвіл автора. Саме з цим виникають труднощі, адже часто відсутність будь-яких контактів архітекторів або їх спадкоємців робить отримання такого дозволу доволі складним, а часом неможливим.

Особливо актуальним це питання постає для архітектури та мистецтва ХХ і ХХІ століть, оскільки значна частина творів цього періоду ще не перейшла в суспільне надбання за часом (70 років від смерті автора). Приклади будівель, на публікацію фото яких, формально потрібен дозвіл автора – весь комплекс післявоєнної забудови центру Києва (перейде до суспільного надбання у 2059 році), будівля Верховної Ради України (перейде до суспільного надбання у 2033 році), майже всі пам'ятники Тарасові Шевченку (оскільки більшість із них встановлена після Другої світової війни), всі пам'ятники, присвячені Незалежності України, загиблим у Голодоморі та Другій світовій війні, та навіть радянська забудова “спальних” районів [1]. Саме через відсутність свободи панорами в Україні з “Вікіпедії” не так давно було вилучено частину фотографій будівлі Верховної Ради України, використання яких неможливе без згоди спадкоємців архітектора Володимира Заболотного.

У зв'язку з цим громадська організація “Вікімедіа Україна” в рамках кампанії “Свобода панорами у вільній країні” підготувала законопроект про свободу панорами, який 29 грудня 2014 року було зареєстровано народним депутатом України Тарасом Юриком. Як зазначає один з головних розробників законопроекту, член даної організації та фаховий юрист Дмитро Говор, “Свобода панорами є нормою в більшості цивілізованих країн. Так, у директиві 2001/29/ЕС Європейського парламенту від 22 травня 2001 року про гармонізацію законодавства про авторське право, зазначається можливість державам-членам ЄС включати пункт про “свободу панорами” до свого законодавства. Законодавство практично всіх країн-членів ЄС передбачає в тому чи іншому вигляді законодавчу норму про “свободу панорами” [4; 7].

Відповідно до законопроекту “Про внесення доповнень до Закону України “Про авторське право та суміжні права” (щодо свободи панорами)” вищезгадану ч. 1 ст. 21 Закону України “Про авторське право та суміжні права” пропонується доповнити пунктом 11 такого змісту: “Відтворення будь-яким способом, крім механічно-контактного копіювання, творів образотворчого, ужиткового мистецтва, архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, які знаходяться у громадських та публічно доступних місцях (за винятком експозицій виставок і музеїв), а також використання зображень, відеограм таких творів” [8].

Вважаємо за необхідне зосередити увагу на тлумаченні ключових понять запропонованого положення.

До поняття “відтворення” включається виготовлення одного або більше примірників твору в будь-якій матеріальній формі (наприклад, за допомогою фотографії, кінозйомки, малювання). Закон забороняє відтворення шляхом механічно-контактного копіювання, при якому зображення переноситься на копію при безпосередньому контакті з оригіналом і може пошкодити його [1].

До поняття “використання зображень, відеограм творів” включені дії на зразок опублікування (випуску в світ), переробки, адаптації, аранжування, включення складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо, продаж,

імпорт його примірників тощо (ст. 441 Цивільного кодексу України) [1].

Поняття “публічно недоступне місце” використовується в законодавстві України, зокрема у Кримінальному процесуальному кодексі України (статті 267, 269, 270) і означає: “місце, до якого неможливо увійти або в якому неможливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача або уповноважених ними осіб” [1].

Відповідно, під “публічно доступним місцем” у законопроекті розуміється місце (як у приміщеннях, так і поза ними; як у межах населених пунктів, так і поза ними), до якого можливо увійти або в якому можливо перебувати на правових підставах без отримання на це згоди власника, користувача або уповноважених ними осіб. Іншими словами, це весь публічний, громадський простір [1].

Під “громадським місцем” законодавство України розуміє “частину (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, в тому числі під'їзди, а також підземні переходи, стадіони” (ч. 1 ст. 1 Закону України “Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення”) [1].

Проект Закону України “Про внесення доповнень до Закону України “Про авторське право і суміжні права” (щодо свободи панорами)” було розглянуто та схвалено Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти 3 лютого 2016 року, однак на голосування у Верховній Раді він досі не ставився.

Запропоновані в рамках законопроекту зміни до ст. 21 Закону України “Про авторське право і суміжні права” дозволять на законодавчому рівні закріпити свободу панорами на ті об'єкти, які постійно знаходяться в місцях, відкритих для загального доступу громадян (а саме: твори образотворчого мистецтва (скульптура, картина, малюнок, гравюра, літографія, твір художнього дизайну тощо), ужиткового мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва), тож така законодавча ініціатива “Вікімедіа Україна” безумовно є позитивним моментом на шляху запровадження свободи панорами в Україні. Проте окремі науковці та громадські діячі наголошують на суттєвих недоліках даного законопроекту, які ми пропонуємо розглянути.

Назва ст. 21 Закону України “Про авторське право та суміжні права” звучить наступним чином: “Вільне використання твору із зазначенням імені автора”. Відповідно, на запропоновані в законопроекті зміни до цієї статті так само поширюється обмеження авторського права обов'язковим зазначенням імені автора. Наприклад, при використанні зображення творів архітектури чи пам'ятників необхідно обов'язково вказати ім'я його архітектора. Ми вбачаємо в цьому суттєве недопрацювання розробників законопроекту, адже не на кожній будівлі зазначається ім'я архітектора. Можна навіть сказати, що табличка із зазначенням авторів архітектурного проекту на будівлі є рідкісним явищем.

За оцінками європейських юристів, таке визначення, що обмежує спектр використання твору “інформаційною метою”, не відповідає загальносвітовому розумінню інституту свободи панорами, а є, швидше, так званим “добропорядним користуванням” (fair use) у сфері інформаційного висвітлення подій [6]. Проте К. Братківський виступає проти використання творів, створених в рамках інституту

свободи панорами, з комерційною метою, можливість якої прямо слідує з тексту законопроекту. Він наголошує на доцільності зазначення виключно інформаційної мети, оскільки використання зображень в комерційних цілях порушить законні інтереси авторів. “Ну, насправді, якщо прийняти такий закон, який пропонує Громадська організація “Вікімедіа Україна”, то виходить, що можна сфотографувати на вулиці цікавий монумент, відшукати імена його авторів, зазначити їх, а далі використовувати зображення в комерційних цілях, наприклад, в рекламі, на друкованій та сувенірній продукції, в логотипах компаній тощо. Це явно порушує інтереси авторів. Одна справа використовувати зображення будинків та пам’ятників в інформаційних цілях, а зовсім інше суто в комерційних” [9].

Підсумовуючи свої зауваження, науковець замість запропонованих “Вікімедіа Україна” змін до Закону України “Про авторське право та суміжні права”, пропонує власні, що полягають в доповненні цього закону окремою статтею наступного змісту:

“Стаття 21-1. Вільне використання твору з інформаційною метою

Без згоди автора (чи іншої особи, яка має авторське право) та без виплати винагороди допускається відтворення засобами малювання, фотографії або кінематографії, публічне сповіщення або публічний показ творів образотворчого, ужиткового мистецтва, архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва, які розташовані на відкритій місцевості, а також на зовнішніх поверхнях будинків, споруд тощо, і доступні для огляду публіки, за умови, що відтворене зображення буде використовуватися з інформаційною метою і не буде окремо використовуватися в комерційних цілях” [9]. Під “інформаційною метою” слід розуміти поширення інформації будь-якого виду (новинна, освітня, наукова, довідкова тощо) [9].

Нам близька позиція К. Братківського, зокрема щодо доповнення Закону України “Про авторське право і суміжні права” окремою статтею, яка не передбачає обов’язкового зазначення імені автора при вільному використанні та відтворенні об’єктів в контексті свободи панорами. Проте ми вважаємо за необхідне наголосити на тому, що запровадження свободи панорами з комерційним використанням (як при виробництві поштових листівок) може позитивно вплинути на рівень туризму в Україні.

Улітіна О. в ході дослідження щодо особливих питань авторського права на фотографічні твори доцільними вважає наступні зміни до Закону України “Про авторське право і суміжні права”:

“Стаття 21-1. Вільне використання твору з інформаційною метою

Без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, та без виплати винагороди допускається відтворення та вільне використання з інформаційною, освітньою та туристичною метою, зображень чи відеограм скульптур та об’єктів, в яких втілено твори архітектури, що постійно розташовані у громадських місцях відкритих для вільного відвідування [10, с. 112].

У змінах, запропонованих О. Улітіною, ми маємо схвально відзначити передбачену можливість відтворення та вільного використання творів для туристичної діяльності. Проте, на нашу думку, в контексті свободи панорами доцільно оперувати поняттями “інформаційна мета” та “комерційна мета”. Згадані освітня, наукова, туристична та інші мають розглядатися як складові двох вищезазначених. Тобто, слід законодавчо окреслити та деталізувати зміст понять “інформаційна мета” та

“комерційна мета”, а також вказати сфери (освіта, наука, туризм і т. ін.), які охоплюються кожною метою. Зокрема, туристична мета має розглядатися складовою комерційної, адже, на нашу думку, при законодавчо закріпленій свободі панорами авторської винагороди та зазначення імені автора однаково не потребуватиме як діяльність, пов’язана з виробництвом поштових листівок, так і діяльність, пов’язана зі зйомками художнього кіно про архітектурні пам’ятки України.

Отже, навколо питання щодо запровадження свободи панорами в Україні точиться безліч дискусій. Існує чимало думок серед науковців та громадських діячів щодо необхідності законодавчого закріплення даного інституту, так само як і пропозицій щодо змін законодавства про авторське право. На нашу думку, безумовно вірними в контексті свободи панорами в Україні є наступні положення:

– свобода панорами є необхідним положенням в законах про авторське право європейських держав;

– законодавство України потребує закріплення свободи панорами як права фотографувати, знімати на відео, замальовувати та іншим способом фіксувати зовнішній вигляд об’єктів, захищених авторським правом, які знаходяться у відкритих для вільного доступу місцях або є видними з таких місць;

– питання запровадження свободи панорами потребує всебічного обговорення серед компетентних та зацікавлених кіл (наприклад, Національна спілка архітекторів України, Національна спілка художників України) та врахування їхньої думки при подальших законодавчих ініціативах;

– проект Закону України “Про внесення доповнень до Закону України “Про авторське право і суміжні права” (щодо свободи панорами) від 29 грудня 2014 року, безумовно, є кроком вперед у контексті приведення національного законодавства у відповідність до законодавства ЄС;

– законопроект містить суттєві недоліки і потребує доопрацювання, а також розгляду та обговорення у Верховній Раді України;

– при законодавчому закріпленні свободи панорами слід чітко та однозначно визначити зміст та обсяг понять “інформаційна мета” та “комерційна мета”, а також за необхідності зазначити конкретні винятки щодо останньої;

– комерційне використання зображень в контексті свободи панорами може позитивно вплинути на рівень розвитку України як туристичної країни.

Використані джерела:

1. Про внесення доповнень до Закону України “Про авторське право і суміжні права” (щодо свободи панорами). – Пояснювальна записка до проекту Закону України від 29 грудня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53262.
2. Андрощук Г. Свобода панорамної зйомки: проблеми регулювання [Електронний ресурс] / Г. Андрощук // Інтелектуальна власність. – 2016. - № 2. – С. 17-27. – Режим доступу : <https://wikiukraine.wordpress.com/2016/03/14/freedom-of-panorama/>.
3. Urheberrechtsgesetz (Ger.), Article 59 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/urhg/index.html>.
4. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society, OJ L 167/16, 22.6.2001; Article 5 § 3(h) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:167:0010:0019:EN:PDF>.

5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII: станом на 25 грудня 2015 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
6. Андрусенко О. Свобода панорами як важливий інститут авторського права (іноземний досвід правового регулювання) / О. Андрусенко // Юридичний радник. – Х. : Страйд, 2009. – № 1(27). – С. 8.
7. Українські вікіпедисти починають кампанію за ухвалення законопроекту про свободу панорами [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2015/01/21/campaign-freepanorama-bill-start/>.
8. Про внесення доповнень до Закону України “Про авторське право та суміжні права” (щодо свободи панорами). – Проект Закону України від 29 грудня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53262.
9. Братківський К. Щодо законопроекту про свободу панорами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://klim-ua.blogspot.com/2015/03/freedom-of-panorama.html>.
10. Улітіна О. Деякі питання авторського права на фотографічні твори: свобода панорами / О. Улітіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. – 2015. – Вип. 34. – Том 1. – С. 110-113.

Макарова Е. В., Негієвич Е. А. Свобода панорами в Україні.

Стаття посвячена освещению свободы панорамы в авторском праве и особенностям внедрения и регулирования данного института в законодательстве Украины.

Ключевые слова: свобода панорамы, авторское право.

Makarova E., Negievich E. The freedom of panorama in Ukraine.

The article is devoted to the coverage of the freedom of panorama in the copyright and to features of establishment and regulation of this institution in the legislation of Ukraine.

Keywords: the freedom of panorama, the copyright.

УДК 336.225.623 (477:4):348.423:261.7

Шитий С. І.

**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова**

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті вивчаються питання правового статусу церкви в Україні. Здійснюється аналіз різних моделей відносин церкви і держави, а також порівняння української системи державно-церковних відносин і систем державно-церковних відносин держав-членів Європейського Союзу. Досліджується проблема звільнення від оподаткування релігійних організацій у контексті діючої моделі державно-церковних відносин в Україні.

Ключові слова: право, держава, законодавство, церква, релігійні організації, оподаткування, Європейський Союз.

Україна, як молода незалежна держава зіштовхується із значним масивом проблем у галузі законодавчого регулювання різних галузей суспільних відносин. Однією з найбільш специфічних галузей є галузь відносин церкви і держави. Особливо гострим і дискусійним постає питання врегулювання правових відносин, що

виникають при вирішенні питань регулювання фінансових відносин релігійних організацій. Останні ініціативи держави, що до звільнення релігійних організацій від оподаткування мали певний суспільний резонанс. Виникло кілька точок зору на згадану проблематику, починаючи з повного схвалення таких дій держави з одного боку, до повного їх осудження з іншого, а також альтернативних думок про те, що прийняття закону № 1667-VIII під виглядом звільнення від оподаткування створює додаткові перепони для діяльності релігійних організацій в Україні. Отже, яка сутність і правовий статус релігійних організацій в Україні і які їх фінансові відносини з державою.

Серед європейських учених, які займалися та займаються цією проблематикою, потрібно відзначити Ф. Гаммера, Г. Робберса, Г. Марре та інші. До вітчизняних вчених які вивчали дану проблематику можемо віднести доробок дослідників Б. Андрусишина, В. Єленського, М. Палінчака, М. Рєзкова, Ю. Пайди, та інших.

У статті розглядається проблема відносин держави і релігійних організацій у частині їх фінансових взаємовідносин, а особливо проблематика оподаткування релігійних організацій.

Метою статті є систематизація знань про державно церковні відносини в Україні у галузі оподаткування і визначення принципів оподаткування релігійних організацій в Україні.

Завдання статті:

- визначити встановлений законом статус релігійних організацій в Україні і принципи їх оподаткування;
- порівняти принципи фінансових відносин церкви і держави в Україні і країнах Європейського Союзу;
- дати правову оцінку ініціативі українських законотворців по звільненню від оподаткування релігійних організацій в межах встановленої в Україні моделі державно-церковних відносин.

Статус релігійних організацій в Україні завжди був складний і специфічний. У преамбулі Конституції України, окрім іншого, сказано, що Верховна Рада України приймає Конституцію “усвідомлюючи відповідальність перед Богом”, тобто визнає його існування і відповідно, хоч і не прямо, визнає факт існування релігійних організацій і їх участь у державному житті, з одного боку. З іншого, параграф третій стаття 35 Конституції України визначає: “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова.” [1, с. 1-2]. Тобто держава з одного боку визнає факт існування релігійних організацій, а з іншого відокремлює їх від себе і виключає з державної структури. Детальніше регламентує статус церкви і релігійних організацій в Україні Закон України про “Про свободу совісті та релігійні організації”, параграф другий статті 7 якого визначає, що релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об’єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об’єднання представляються своїми центрами (управліннями). При цьому закон жодним чином не виділяє будь-якого особливого статусу релігійних організацій, а стаття 13 цього ж закону взагалі визначає релігійні організації як юридичні особи на загальних підставах, і головне, параграф

другий статті 19 цього ж закону встановлює, що прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються [2, с. 1-2]. Таким чином релігійні організації в Україні позбавлені будь-якого особливого статусу і прирівнюються до звичайних юридичних осіб, а також оподатковуються на загальних підставах. На основі вищезазначеного виглядає досить дивним звільнення від податків релігійних організацій, а також пряме втручання держави у фінансову діяльність релігійних організацій закріплені у положеннях нещодавно прийнятого Закону України про “Внесення змін до Податкового кодексу України (щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій)” [3, с. 1-2], що не відповідає закріпленій у конституції моделі відділення церкви від держави.

У контексті зближення України з ЄС доцільно було б порівняти модель фінансових відносин України та держав ЄС. Так, у Греції діє модель державної церкви. Тобто церква має власні доходи від рухомого й нерухомого майна, водночас держава практично в повному обсязі забезпечує фінансування панівної релігії. І для церкви у Греції діє спрощена процедура оподаткування.

У Бельгії, де теж панує модель державної церкви, діяльність церкви фінансується безпосередньо державою та меншою мірою – за допомогою добровільних пожертвувань. Церква звільнена від податків на будівлі, у яких проводяться богослужіння.

У Німеччині діє договірна модель. Приблизно 80% загального церковного бюджету складається із церковного податку, гарантованого ст. 137(6) Веймарської Конституції у зв’язку зі ст. 140 Основного Закону Німеччини. Розмір церковного податку становить від 8 до 9% індивідуального розміру прибуткового податку, але за цю послугу церкви платять від 3 до 5% податків державі як компенсацію. Церкви користуються також правом на податкове звільнення.

У Литві діє система подібна до німецької, державна фінансова підтримка церков і релігійних організацій реалізовується переважно у сфері освіти. Усі релігійні громади, асоціації та центри звільняються від податків на отриманий дохід. Благодійні пожертви й підтримка, що спрямовуються на розвиток релігійних проєктів, також звільняються від податків. Водночас релігійні громади та асоціації зобов’язані подавати офіційний звіт про кошти, отримані від благодійності й спонсорства, до податкової інспекції та департаменту статистики при уряді.

У Естонії, відповідно до Конституції Естонії (ст. 40), також не існує державної церкви. Релігійні об’єднання звільнені від податку на землю (майно). Податок на землю не стягується із землі, яка використовується церквами й конгрегаціями як місцями, де відбувається молитва (ст. 4(5) Акта про податок на землю Естонії).

Із власних коштів держави фінансується англіканська церква у Великобританії, оскільки вона має статус близький до державної і її головою є монарх Великобританії. Усі церкви, як і благодійні організації, за певних умов мають скорочення податку на прибуток, отримуваний від пожертвувань.

У Португалії католицька церква також прирівняна до державної. Зареєстровані релігійні організації звільнені від податків, місця відправлення культу, релігійні школи

також звільнені від податків.

Відносини між церквою та державою у Франції будуються з 1905 р. за принципом їх суворого розділення. Релігійні організації діють як юридичні особи і оподатковуються на загальних підставах, за окремими винятками, що є виключеннями з правил. В Україні теоретично має діяти така сама модель.

На Кіпрі діє договірна модель започаткована угодою між Республікою Кіпр та православною церквою, відповідно до положень якої остання передала нерухоме майно державі, яка натомість надає платню парафіяльному духовенству в сільській місцевості [4, с. 172-175].

Виходячи з вищезазначеного, можемо констатувати той факт, що проблема вироблення оптимальних державно-церковних відносин є актуальною у багатьох європейських країнах. Незважаючи на багатовіковий досвід співіснування, корегування взаємин між двома інституціями є необхідним, адже саме мирний діалог світської та духовної влади багато у чому визначає суспільну стабільність в окремо взятій державі. Найпростішим типом державно-церковних відносин є поділ на світську і конфесійну державу, де перша передбачає собою розмежування владних та духовних центрів, їх незалежність одна від одної (хоча цей принцип є суто формальним, адже Конституція та законодавство будь-якої європейської країни зачіпає релігійну сферу, встановлюючи правила гри в залежності від пріоритетів розвитку держави). Конфесійна ж може поділятися на два типи – моно і полі конфесійна, але у будь-якому випадку держава делегує церкві частину своїх повноважень (реєстрація народження, смерті, шлюбів тощо) і тим самим визнає існування вагомого важеля впливу на суспільство.

Розмежування відносин за такої системи відбувається зазвичай або через підписання спеціальних договорів між урядом та духовним інститутом, або через чітку законодавчу регламентацію специфіки існування тієї чи іншої церкви. Спробуємо деталізувати наведені системи співіснування церкви та держави, виокремивши у них підсистеми, які нададуть можливості врахувати особливості та специфіку розвитку окремих країн. Конфесійна система є загальним поняттям під яке можна під лаштувати багато європейських країн. У чистому вигляді вона, як, власне, і світська не існує. Ідентифікувати її можливо за перевагою окремих якісних ознак: 1) більш ніж 50% населення визнають себе релігійними і беруть активну участь у духовному житті; 2) держава чітко усвідомлює вплив церкви на суспільство і надає їй преференції у вигляді делегації певної категорії обов'язків: реєстрація народжених, померлих, шлюбів, розлучень тощо; 3) наявність офіційної угоди між урядом і релігійними організаціями/організацією про умови співпраці, хоча цей елемент може бути замінений на неформальну домовленість; 4) високий рівень віротерпимості; 5) наявність у державі ефективної і якісної судової системи, яка користується повагою та беззаперечним авторитетом у суспільстві. Виходячи з зазначених ознак вчені виокремлюють у рамках конфесійної системи низку підсистем, які відображають специфіку державно-церковних відносин окремих країн: синкретична, симбіотична, система державно-церковного договору, ідентифікаційна, коопераційна. Синкретична (від грец. З'єднання, об'єднання) – передбачає можливе існування державної церкви; системи національної церкви; клерикальної та теократичної систем. Розглянемо більш детально наведені принципи взаємодії держави та церкви. Модель, коли на

законодавчому рівні закріплене існування державної церкви (ідентифікаційна) або декількох релігійних об'єднань, враховуючи національну та духовно-культурну ідентичність населення (Росія, країни Балтії). Зазначена система відносин поширена в 1/3 країн-членів ЄС – вона склалася історично і відображає національні особливості окремої народності. У такій державі церква має офіційний статус, вона фінансується за рахунок державного бюджету (Данія), а її статут є офіційним законодавчим актом (Греція). Особливістю цієї моделі є те, що існування та розвиток інших релігійних організацій (не державних) регламентується окремим законом, який окреслює межі діяльності даних інституцій [5, с. 186-188]. Тобто у більшості європейських країн, держава визнає особливий статус церкви на законодавчому або навіть конституційному рівні, а вже потім, у межах визначених відповідним законодавством, впливає на діяльність церкви і дозволяє відповідний зворотній вплив.

В Україні, церква від держави відділена і держава не визнає ні її особливого унікального статусу, ні законодавчому рівні, не визначає її особливого місця, або більших, у порівнянні з іншими суб'єктами прав. Тобто Україна проголошена світською державою.

Світська держава – досить широке поняття, яке відображає загальний стан речей не показуючи при цьому специфіки відносин між церквою та державою в окремих країнах, виходячи з їх історико-культурних та національних традицій. Основною характеристикою таких країн є офіційно задеклароване рішення центральних органів влади про розмежування світських і духовних повноважень у суспільстві. За такої системи церква задовольняється тим статусом і місцем у державній системі, яке їй відвела влада. Розуміючи, що повністю знищити релігію неможливо світська влада намагається усіляко применшити її вплив у суспільстві. Серед суттєвих ознак світської держави можна виділити наступні: 1) відділення від держави релігійних об'єднань; 2) правова рівність релігійних об'єднань; 3) неприпустимість встановлення загальнообов'язкової релігії або ідеології та ін. Як і за попередньої системи, світську можна поділити на низку моделей, кожна з яких відображає особливості співіснування держави і церкви у тій чи іншій країні. Для переважної більшості європейських країн, які декларують свою світськість характерна сепараційна модель. За такої системи навіть найчисленніша релігійна громада має рівні права з іншими конфесіями, іноземні й місцеві релігійні організації рівні перед законом [5, с. 191-193].

Таким чином, звільнення релігійних організацій від податків і будь-яких податкових пільг у державах ЄС існує лише за умови наявності моделі державної церкви, або договірної моделі відносин церкви і держави. У моделі відділення церкви від держави, яка закріплена в Конституції України, релігійні організації оподатковуються як юридичні особи на загальних підставах. Звільнення від оподаткування, а також надання будь-яких податкових пільг можливе лише за умови зміни моделі стосунків церкви і держави. В іншому випадку такі дії може розглядатися як пряме порушення Конституції та законів України.

При подальшій розробці правових норм для регулювання державно-церковних відносин, особливо у галузі оподаткування, необхідно або враховувати особливості закріпленої в Конституції України моделі відносин церкви і держави, або напрацювати рекомендації щодо зміни моделі відносин церкви і держави у Конституції України.

Використані джерела:

1. Конституція України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. Вид. – К. : Парлам. Вид-во, 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Закон України про “Про свободу совісті та релігійні організації” / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. Вид. – К. : Парлам. Вид-во, 1991. – № 25. – Ст. 283.
3. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій) / Офіційний портал Верховної Ради України. – 2016. – С. 2. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59906
4. Основні моделі фінансування церков і релігійних організацій у країнах Європейського Союзу / О. В. Білаш // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 73. – С. 172-178. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_73_30
5. Шаправський С. А. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст / С. А. Шаправський // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія : Історичне релігієзнавство. – 2015. – Вип. 12. – С. 183-198. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2015_12_18

Шитый С. И. Отдельные вопросы налогообложения религиозных организаций в законодательстве Украины и Европейского союза.

В статье изучаются вопросы правового статуса церкви в Украине. Осуществляется анализ различных моделей отношений церкви и государства, а также сравнение украинской системы государственно-церковных отношений и систем государственно-церковных отношений государств-членов Европейского Союза. Изучается вопрос освобождения от налогообложения религиозных организаций в контексте действующей модели государственно-церковных отношений в Украине.

Ключевые слова: право, государство, законодательство, церковь, религиозные организации, налогообложения, Европейский Союз.

Shitiy S. Some questions of taxation of religious organizations in Ukrainian and European Union law.

In this article the legal status of the Church in Ukraine is researched. The analysis of different models of relations between church and state, and comparison of Ukrainian system of church-state relations and systems of state-church relations of the Member States of the European Union is performed.

Keywords: law, state, church, religious organization, taxation, European Union.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.44 (477)

Жмур Ю. М.
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА США

Стаття присвячена характеристиці норм Кримінального законодавства США. Зокрема мова йде про норми, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення особистих прав людини та громадянина. Також в даній статті автор описує норми КК США, зокрема поняття злочину, суб'єкт злочину (осудність та неосудність), а також санкції за вчинення того чи іншого злочину.

Ключові слова: *Кримінальний кодекс США, Примірний кримінальний кодекс, Федеральний кримінальний кодекс, берглери.*

Політико-правове становище держав сучасного світу є надзвичайно різноманітним, що зумовлюється специфікою форм правління та територіального устрою, видами державно-правового режиму, звичаями, історико-культурними традиціями та релігійними течіями, системами права й законодавства, належністю до певної правової сім'ї тощо. Поряд із міжнародним правом діє право окремих континентів і регіонів (право європейське, Британської Співдружності, міжамериканське). Окрім того, в будь-якій державі існує своє національне право, але й воно має власні особливості.

Порівняльне кримінальне право – це окремий напрям науки порівняльного права, що використовує порівняльний метод для пізнання кримінального права інших держав, визначає в ньому спільні та відмінні риси, недоліки й позитивні приклади розв'язання певних проблем, що, зрештою, дозволяє досконаліше розуміти своє національне кримінальне право.

Сім'я загального права (Common Law) охоплює право Англії та тих держав, які обрали його за взірцем для створення чи розвитку своєї національної правової системи (зокрема, США, Канада). Загальне право було вироблено суддями, що розглядали спори між особами, внаслідок чого його норми є менш загальними та спрямовані на те, щоб вирішити конкретну проблему, не ставлячи за мету сформулювати певне правило поведінки людини надалі. Власне тому в загальному праві майже немає кодифікації та воно характеризується значною розпорошеністю норм.

У США існує правовий дуалізм, що втілюється у такому принципі: на території кожного штату діє право даного штату, окрім певних умов, коли застосовується федеральне право [1].

У країні діють 53 самостійних системи – 50 штатів, федеральний Округ Колумбія, і держава Пуерто-ріко, що “вільно приєдналася”. Це породило таке

характерне для США явище, як правовий дуалізм, що означає, що на території кожного штату діє право даного штату, а за певних умов – право федеральне. Основними джерелами кримінального права США є загальне або прецедентне право і статутне право, тобто законодавство. Джерелами федерального кримінального законодавства є: Конституція США 1787 р., акти Конгресу, підзаконні акти, а також норми міжнародного кримінального права, в незначному ступені – право індіанських племен. Конституція США не дозволяє чітко розмежувати компетенцію федерації і штатів в області кримінального законодавства. Кримінальне право американських штатів сформувалося і довгий час розвивалося на основі системи англійського загального права, у свою чергу, що склалася з величезної кількості судових прецедентів, тобто рішень судів вищих інстанцій з певних правових питань [2].

Федеральне кримінальне законодавство вперше було кодифіковано в розділі про злочини Зведення США, виданого в 1873–1877 рр. Потім воно в істотно зміненому вигляді було знов систематизовано в 1909 р. і, нарешті, реформовано в 1948 р. в якості частини 1 розділу 18 Зводу законів США, що представляє собою діючий федеральний Кримінальний кодекс.

Розділу Зводу законів (присвячені описи конкретних складів злочинів, розміщені не по об'єкту посягання, а всього лише за алфавітом залежно від назви розділу. Крім того, хоча офіційно опис видів злочинів зосереджено в 18 розділах (титулі або “титлі”), зведення має ще приблизно 400-500 параграфів (статей), які передбачають відповідальність за ті чи інші посягання, знаходяться в багатьох інших розділах.

У більшості сучасних кримінальних кодексів штатів США, міститься формальне визначення злочину – діяння, заборонене нормами кримінального права під загрозою покарання. На федеральному рівні посягання у США поділяються на три групи: 1) фелонії – найнебезпечніші посягання, які караються смертною карою або тюремним ув'язненням на строк понад 1 рік; 2) місдимінори – менш небезпечні посягання, які караються тюремним ув'язненням на строк до 1 року; 3) незначні (кримінальні) правопорушення – різновиди місдимінору, які караються тюремним ув'язненням на строк до 6 місяців або штрафом до \$ 5 тис. для фізичних осіб та до \$ 10 тис. для юридичних осіб, або обома покараннями разом.

Злочини описуються в кодексі в наступній послідовності: злочини проти життя і здоров'я; проти громадського здоров'я та безпеки; проти репутації, приватного життя і громадянських свобод; проти власності; проти сексуальної моралі; азартні ігри; проти уряду і його адміністрації; проти громадського світу, порядку та інших інтересів; проти дітей; проти тварин.

Суб'єктами злочину в США можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (корпорації). У США вік кримінальної відповідальності, як правило, встановлюється безпосередньо в чинному законодавстві, хоча й існують штати, які використовують формулу загального права про презумпцію нездатності вчинити злочин особами певного віку.

Штати, закріпили в тексті закону вік кримінальної відповідальності, зазвичай встановлюють його на рівні 14-16 років. Так, згідно з КК штату Міннесота “діти, які не досягли чотирнадцятирічного віку, не здатні вчинити злочин, у віці від 14 до 18 років можуть переслідуватися за кримінально каране діяння” Найбільш низький вік кримінальної відповідальності встановлений в штатах Колорадо і Луїзіана: він

становить 10 років. Разом з тим злочини неповнолітніх зазвичай розглядаються спеціальними юрисдикційними органами – судами у справах неповнолітніх, хоча в деяких, найбільш серйозних випадках можуть розглядатися і судами загальної юрисдикції.

В Англії, США і низці інших країн загального права поняття неосудності досі нерідко визначається так, як це було зроблено ще в так званих правилах Макнатена більше 150 років тому (1843 р.). Суть цих правил полягає в наступному: особа, яка страждає душевним захворюванням або дефектом психіки, не залучається до кримінальної відповідальності, якщо вона позбавлене здатності знати “природу і якість” вчиненого діяння і те, що це діяння є шкідливим.

Для свого часу ці правила були достатньо прогресивними. Однак головним недоліком правил було те, що акцент у них робився не на інтелектуальну ознаку психологічного критерію неосудності (здатність усвідомлювати), а на вольову ознаку (здатність керувати своїми діями). У деяких північноамериканських штатах правила Макнатена були доповнені доктриною “непереборного імпульсу”, згідно з якою особа повинна бути визнана неосудною, якщо вона під впливом непереборного імпульсу, який викликаний психічним захворюванням або дефектом психіки, не могла контролювати свої дії, хоча і усвідомлювала, про їх неправильність.

Насправді, на практиці досить складно відмежувати “нездоланний” імпульс від іншого, в тому числі свідомо “не подоланого”. Примірний КК США 1962 запропонував штатам наступне визначення неосудності: “Особа не несе відповідальності за злочинну поведінку, якщо під час здійснення такої поведінки вона внаслідок психічної хвороби або неповноцінності позбавлене в істотному ступені здатності віддавати собі звіт в злочинності своєї поведінки або узгоджувати свою поведінку з вимогами закону”.

З наведеним визначенням перегукується визначення неосудності, дане в КК штату Нью-Йорк: “Особа не несе кримінальної відповідальності за поведінку, якщо під час його здійснення вона внаслідок психічної хвороби або неповноцінності позбавлена в істотному ступені здатності знати або оцінювати: а) характер і наслідки такої поведінки, або б) що така поведінка була неправильною. В останньому визначенні зроблена спроба поєднати правила Макнатена, що користуються найбільшою популярністю у законодавців штатів, з формулюванням неосудності, що міститься в Примірному КК США.

Що стосується медичного критерію неосудності, судова практика США до душевного захворювання відносить найрізноманітніші форми психічних захворювань і відхилень: амнезію, недоумство, алкоголізм, ідіотизм, параною, сексуальну психопатію, сомнамбулізм і др. Тягар доведення неосудності за американським правом покладається на самого обвинуваченого. Винесення вердикту “Не винен через неосудність” тягне напрямок особи до психіатричного закладу закритого типу, режим якого практично не відрізняється від тюремного. У зв’язку з цим посилення обвинувачених на неосудність – досить рідкісне явище в судовій практиці США [3].

Берглері. Це так звані специфічні злочини. Суть їх в тому, що особу, яка, наприклад, таємно проникає до чужого житла і намагається там залишитись, звинувачують у берглері, тобто, у іншому мотиві. Це може бути використання житла для вчинення іншого злочину: крадіжки, грабежу, вбивства чи зґвалтування. Для

покарання за берглері не потрібно доведення задуманого до кінця (вбити людину чи обікрасти), поліції потрібно лише довести цей злочинний намір в суді [4, с. 109]. У Кримінальному кодексі штату Пенсільванія (США) під порушенням “недоторканності житла”, “порушенням володінь” розуміється завідомо незаконне проникнення до приміщення або на інший нерухомий об’єкт. Приміщенням є будь-яка будівля, (навіть робоче місце), сухопутний транспортний засіб, який можна використати для ночівлі або для ведення певних справ § 3503. За цим же Кодексом, особа визнається винною у вчиненні злочину порушення недоторканності житла за таких умов:

- проникла до житла, вчинивши злам замка або дверей;
- таємно залишилась у приміщенні;
- отримала доступ до будь-якого приміщення шляхом обману;
- встановила пристрій для прослуховування або відеокамеру;
- спричинила тілесні ушкодження;
- застосувала зброю [5, с. 675] Покарання за порушення “володінь” – до 10 років ув’язнення.

Варто додати, що берглері, даний вид злочину існує лише в країнах англо-американського права. Це – досить поширене злочинне діяння. Його частка в загальній масі злочинів проти власності в США склала 21%, що в п’ять разів більше в порівнянні з пограбуванням. В даний час склад цього злочину утворює сукупність наступних ознак: незаконне проникнення в “житлове приміщення”; як правило, в нічний час; з наміром вчинити злочин. Приблизний КК США замість “житлового приміщення” говорить про “зайняте приміщення”, маючи на увазі “будь-яке приміщення, транспортний засіб або місце, пристосоване для приміщення людей на ніч або для здійснення в ньому будь-яких занять, незалежно від того, чи знаходиться в ньому фактично будь-яка особа. Кваліфікований вид утворює діяння, що здійснюється в нічний час (“від тридцяти хвилин після заходу сонця до тридцяти хвилин перед сходом сонця”) або якщо при вчиненні посягання винний “з метою, яка завідомо або з необережності” заподіює потерпілому тілесне ушкодження (замах на його заподіяння) або якщо винний озброєний “вибуховими речовинами або смертоносною зброєю”. Тож коли фотограф, який намагається сфотографувати “зірку”, таємно пробереться до її помешкання, то його дії будуть кваліфіковані не як вчинення берглері, а як “порушення чужої власності”. За Кримінальним кодексом Нью-Йорка обставинами, які обтяжують цей злочин, є наявність зброї і боєприпасів до неї. Така особа підлягає покаранню на строк від 4 до 7 років ув’язнення. Кримінальна відповідальність за його вчинення настає з 14 років [6, с. 108].

Важливо додати, що недоторканність житла американців охороняється не тільки Кримінальними кодексами штатів, але й Федеральним Кримінальним кодексом.

У США для проведення обшуку у житлі обов’язковим є ордер на обшук. Але ордер на обшук можна отримати у випадку, коли буде доведено обов’язковість цього обшуку і підтверджено клятвою або присягою. Окрім того, в ордері досить точно має бути зазначено місце проведення обшуку.

Проте тут існує цікавий момент саме в тому, що попри великі зусилля для одержання самого ордера, у 4 поправці Конституції США не вказано, хто саме цей ордер має видавати. Очевидно, це питання вирішили залишити на розсуд влади.

Також, варто додати, що КК штату Нью-Йорк (1967) залежно від тяжкості

злочину і покарання, що загрожує, встановлює п'ять категорій фелоній і три категорії місдімінорів. Фелонії караються тривалими строками позбавлення волі – аж до довічного ув'язнення або страти, місдімінори – до одного року позбавлення волі. КК розрізняє також головні форми вини – намір, завідомість, необережність. Детально регулюються питання неосудності, причому більшість КК відтворює англійську доктрину Мак-Нагтена. Регулюються також питання відповідальності за замах і співучасть. Причому з метою боротьби з організованою злочинністю на федеральному рівні прийнято Закон 1970 р., у якому передбачено суворі покарання для рекетирів та інших учасників злочинних об'єднань. Також прийнято закони про боротьбу з комп'ютерними злочинами.

Покараннями в США є смертна кара, позбавлення волі, штраф. Верховний суд США обмежив застосування смертної кари в окремих штатах лише вчиненням тяжкого вбивства або позбавленням життя внаслідок іншого тяжкого злочину. Смертна кара в різних штатах виконується різними засобами: електричний стілець, газова камера, введення смертельної ін'єкції, повішення, розстріл. У ряді штатів (їх більше десяти) смертну кару скасовано і замінено довічним ув'язненням. Це Айова, Мен, Аляска, Нью-Джерсі, Вісконсін, Массачусетс, Міннесота, Гаваї, Нью-Йорк, Західна Вірджинія, Коннектикут, Вермонт, Нью-Мексико, Меріленд, Північна Дакота, Іллінойс, Род-Айленд, Мічиган.

За федеральним законодавством смертну кару може бути призначено за низку тяжких злочинів, наприклад вбивство федерального службовця, вчинене торгівцями наркотиками.

Позбавлення волі може бути призначено на різні строки, причому через систему абсолютного складання покарання при сукупності злочинів ці строки в багато разів перевищують середню тривалість життя (наприклад, строк більше 120 років або засудження на два довічних ув'язнення). Встановлюється можливість невизначених вироків, де покарання визначається в межах якогось строку, із наданням особливим комісіям або навіть адміністрації місця позбавлення волі вирішувати питання про умовно-дострокове звільнення засудженого. Пробація (іспит) полягає в залишенні засудженого на свободі з обов'язковим контролем за його поведінкою. Порушення умов пробації може тягти її заміну позбавленням волі.

Штраф – міра покарання, яка призначається за менш тяжкі злочини. За тяжкі злочини можуть бути призначені величезні суми штрафів (250 тис. доларів і більше), причому не виключається одночасне застосування позбавлення волі на тривалі строки. [7, с. 675].

Використані джерела:

1. Основні положення загальної частини кримінального законодавства зарубіжних країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag/Files/Lec/T21/T21_P2.html
2. Кримінальне право Англії та США [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ebk.net.ua/Book/KPravo/21-24/10232.htm>
3. Суб'єкти злочинного діяння [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://yport.inf.ua/subyektyi-prestupnogo-deyaniya.html>
4. *Николайчик В. М.* Уголовный процесс США [текст] / В. М. Николайчик. – М. : Наука, 1981. – 224 с.

5. Конституция и законодательные акты [текст] : перевод с английского / сост. : В. И. Лафитский ; под ред. и со вступ. Ст. : О. А. Жидков. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 768 с.
6. Николайчик В. М. Уголовный процесс США [текст] / В. М. Николайчик. – М. : Наука, 1981. – 224 с.
7. Кримінальне право Англії та США [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://ebk.net.ua/Book/KPravo/21-24/10232.htm>

Жмур Ю. М. Характеристика уголовного права США.

Статья посвящена характеристике норм Уголовного законодательства США. В частности, речь идет о нормах, предусматривающих уголовную ответственность за нарушение личных прав человека и гражданина. Также в данной статье автор описывает нормы УК США, в частности понятие преступления, субъект преступления (вменяемость и невменяемость), а также санкции за совершение того или иного преступления.

Ключевые слова: Уголовный кодекс США, Примерный уголовный кодекс, Федеральный уголовный кодекс США, берглери.

Zhmur J. Characteristics of the criminal law of the USA.

Article is devoted to the characterization of US criminal law. In particular, it is the rules that provide for criminal liability for violation of personal rights of man and citizen. Also in this article, the author describes the norms of the Criminal Code of the USA, including the crime, an offense (sanity and insanity) as well as sanctions for the commission of a crime.

Keywords: Criminal Code US, Model Penal Code, the Federal Criminal Code, berhleri.

УДК 323.28

Кончаковська В. В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін

Національного педагогічного університету

імені М. П. Драгоманова

Кравчук А. С.

студентка 4 курсу спеціальності “Правознавство”

Національного педагогічного університету

імені М. П. Драгоманова

ТЕРОРИЗМ ЯК ЗЛОЧИННЕ ЯВИЩЕ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ

Стаття присвячена визначенню поняття “тероризму” та “терористичної дії”, з’ясуванню причин вчинення терористичних актів та їх загрози на мирній території України. Окреслені заходи запобігання державному та міжнародному тероризму.

Ключові слова: тероризм, терористична діяльність, терористичний акт, злочинна організація, способи вчинення терористичних актів, антитерористична операція, антитерористичні методи.

Протягом останніх трьох років спостерігається збільшення кількості вчинених терористичних актів, а що найжахливіше – злочинні дії направлені на заподіяння шкоди широкій масі людей. Правові норми, які стоять на захисті наших прав, свобод, законних інтересів, життя від злочинних посягань зазнає, на даному етапі буття певної

кризи і про це свідчить масове збільшення терору. Особливого дефіциту правового авторитету зазнає міжнародне право про що свідчать окупації та різного роду безкарні дії в бік світової спільноти агресора. Через збільшення кількості терористичних актів увага суспільства прикута до проблем протидії з тероризмом та вирішення питання мінімізації зазначених негативних проявів у суспільстві.

Метою дослідження питання є: аналіз термінів “тероризм” і “терористична дія”, з’ясування питання еволюції тероризму, а також окреслення комплексу заходів запобігання тероризму.

Для досягнення поставленої мети ми ставимо такі завдання:

- розглянути історичні витоки тероризму, а також вітчизняний та іноземний досвід протидії тероризму в процесі становлення і розвитку прав людини;
- дослідити стан проблеми тероризму в Україні та світі;
- окреслити систему заходів запобігання тероризму.

Тероризм як політичне та правове явище сягає своїм корінням сивої давнини. Нажаль, злочинці й далі продовжують досягати своїх цілей, вчиняючи злочинні дії, які за міжнародним та національним законодавством визнані як терористичні. Тероризм немає кордонів та є загальнолюдським лихом, тому його вивчення продовжується і в сучасній правовій науці. Явище тероризму, причини вчинення терористичних дій та шляхи запобігання вищезазначеному стали предметом дослідження таких відомих вчених-правників, як Ю. Авдєєв, В. Антипенко, М. Гуцало, О. Дмитрієв, В. Ємельянов, В. Загладин, В. Крутов, М. Назаркін, Д. Никифорчук, М. Руденко, І. Трунов, С. Шевцова та ін.

Термін “тероризм” походить від латинського “terrore”, що означає “страх, жах”. Саме ж явище тероризму відоме людству з давніх-давен і першими, хто почав злочинну діяльність в такому руслі було терористичне угруповання – секта секаріїв, яка діяла в Палестині в 66-73 рр. н.е. Важливим аспектом секарійської тактики було вчинення злочинної дії саме в епіцентрі “давки”, яку вони визначали як “темрява натовпу”, де неможливо було з’ясувати, хто ж реалізував злочинний замисел [5]. Таким чином, злочинці могли уникнути покарання. Хоча вже і минули тисячі років, але і в сучасному світі терористичні акти вчиняються майже за таким же принципом дії.

Першим засновником ідеології тероризму вважається Хасаналь-Саббах. Геній зла (так називають сучасні історики аль-Саббаха) не лише започаткував та розвинув явище тероризму, а й окреслив теорію нової форми держави – терористична держава, яка не мала б чітко визначеної території [5]. На початку XI ст. змінювалися та удосконалювалися цілі і тактика терористичних дій. Асасини реалізовували свої злочинні ідеї за допомогою добре навчених воїнів та, використовуючи тільки кинджали, переодягались в іноземців чи християн, що забезпечувало їм цілковиту таємність. З розвитком їхньої діяльності почали простежуватись замахы та вбивства не лише на мирних громадян, а й губернаторів, префектів, каліфів (високі посадові чини). Таким чином, тероризм набуває нових якостей: він став не лише правовим явищем, а й політичним.

На жаль, “метастази” тероризму охопили і Далекий Схід. У Китаї таємні общини були засновані наприкінці XVIII ст., коли маньчжури захопили дві третини території Китаю. Спочатку ці общини були засновані як таємні організації для повалення

маньчжурських правителів та встановлення династії Мін на імператорському престолі. Однак з часом вони фактично перетворились на інструмент місцевого самоуправління, взявши на себе адміністративні й судові функції [6, с. 365].

Тероризм укорінився і в Європі у формі державного тероризму після Першої світової війни. Правляча еліта проводила політику методом залякування та знищення політичних противників. Таким чином, знищувались усі інакомислячі групи суспільства, що тими чи іншими способами (вільне висловлення, проведення зборів та мітингів) запобігали проводити політику ту, яка була необхідна для вищих кіл держави.

Вже після Другої світової війни, а особливо у другій половині XX ст. почав розвиватись міжнародний тероризм. Терористичні дії стали більш жорстокими, синхронізованими та удосконаленими. Як зазначає С. Маделик міжнародний тероризм – це форма політичної боротьби, яку використовують різні політичні рухи, партії, групи та інші організації, в основі діяльності яких лежить екстремізм і насилля для тиску на суб'єкти міжнародної діяльності з метою досягнення ними політичних цілей [5]. Засоби для досягнення таких цілей є масові вбивства, захоплення заручників, застосування вибухових пристроїв, що мають широкий радіус дії та закладення вибухівки в найбільш людні місця в часи “пік”.

Отже, явище тероризму існує не один десяток і навіть сотень років. Терористичні дії реалізовувалися для усталення власних релігійних поглядів, захоплення нових територій, але не для збільшення площі власної держави, а для збагачення чи поширення своїх релігійних ідей; поширення націоналістичних ідеологій; дезорганізації уряду чи зміни політики в державі; знищення інакомислячих тощо.

Тероризм відомий з давніх-давен, проте його визначення в кримінальній науці є різним. Кожен вчений-правник визначає “тероризм” по-своєму. Наприклад, В. Антипенко визначає тероризм як застосування насильства для впливу шляхом залякування на недоторканність національних та наднаціональних інститутів, яке призвело до невинних жертв, або настання суспільно-небезпечних наслідків, або таке, що утворює загрозу їх настання [3, с. 4].

Ґрунтовне визначення “тероризму” запропонував В. Петрищев: “Тероризм – це систематичне, соціально і політично вмотивоване, ідеологічно зумовлене використання насильства або погроз застосування такого, за допомогою якого через залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою у вигідному для тероризму напрямку, і досягається визначена терористами мета” [10].

Згідно з Європейською конвенцією про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р. № ETSN90 тероризм – тяжкий злочин:

- пов’язаний з посяганням на життя, фізичну недоторканність або свободу осіб, які перебувають під міжнародним захистом, включаючи дипломатичних агентів;
- пов’язаний з викраданням людей, захопленням заручників або тяжким незаконним затриманням;
- з використанням бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї або вибухових листів чи посилок, якщо це призводить до загрози особам;
- замах на вчинення будь-якого з вищенаведених злочинів або участь як співучасника особи, що вчиняє або намагається вчинити такий злочин [1].

Відповідно до Закону України “Про боротьбу з тероризмом” від 20 березня

2003 р. № 638-IV тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [2].

Отже, на нашу думку, тероризм – це незаконна, суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у цілеспрямованому застосуванні насильства окремими особами чи групою осіб, шляхом захоплення заручників, викрадання людей, використання зброї, тортур або вчинення чи погрози вчинення інших посягань на життя і здоров'я людей задля досягнення терористичної мети.

Явище тероризму у практичній реалізації неможливе без терористичної діяльності, тобто певної одноразової дії чи ланцюга дій терористів. Терористична діяльність – це діяльність, що має такий спектр дій як:

- 1) планування, організація, реалізація терористичних актів;
- 2) підбурювання на вчинення терористичних актів;
- 3) організація незаконних збройних формувань, злочинних угруповань, організацій, організованих злочинних груп;
- 4) пропаганда і поширення ідеології тероризму;
- 5) фінансування терористичних груп та терористичного акту в цілому [3, с. 15].

Причинами вищевказаних дій, на нашу думку, є:

– існування таємних релігійних, сектантських організацій, що мають на меті нав'язати свої ідеї іншим та вважають тільки ці ідеї правильними та заперечують будь-які інші положення та постулати, що є відмінними чи протилежними;

– низький рівень забезпечення народу, психологічне зубожіння та невирішеність інших фінансових питань у державі;

– існування поряд із країнами третього світу, держав, що є економічно розвиненими та диктування з боку останніх своїх правил. При чому, не завжди вказівки економічно розвинених країн відповідають інтересам народу чи певної групи осіб держави на яку здійснюється вплив. Використовуючи терористичні дії, в такому випадку, злочинці мають змогу досягти тих політичних цілей, які їх влаштовують;

– пропаганда з боку злочинців можливості легкого збагачення та зниження, таким чином, рівня авторитету закону, як важеля впливу на злочинну сферу.

З огляду на викладене вище, метою вчинення терористичних актів є зміна політичного устрою держави, вплив на правлячу верхівку, збагачення, пропаганда власних релігійних ідей, встановлення своїх правил на певній території, не зважаючи на права та інтереси інших осіб. У практичному аспекті, даний злочин є “безособовим”, “безлицим”, тобто таким, що спрямований на величезне коло осіб. Аби позбутися страху терористичні угруповання прагнуть перенести його на інших: представників чужих народів, націй, країн. Тому так часто ми можемо спостерігати явище тероризму представниками не однієї нації, а абсолютно протилежної за своїми релігійними переконаннями та цілями групами осіб.

Про збільшення чисельності терористичних актів свідчить світова статистика. Лише за 2014 р. від рук терористів загинуло 32 тис. людей, що на 80% більше, ніж за 2013 р. Як свідчить дослідження кореспондентів “24 каналу” найбільш кровопролитними стали теракти угруповання “Ісламська держава” в Іраку: у червні

бойовики вбили 670 осіб при штурмі в'язниці в Бадуше, а в серпні – 500 осіб при нападі на курдів в Сіджарі. Не залишається поза увагою терористичний акт, що був направлений на збиття малазійського літака Boeing 777, який у липні 2014 р. проросійські бойовики збили на Донбасі. Тоді загинули всі 298 людей, що перебували на борту [8].

2015 та 2016 роки не стали винятком у “процвітанні” тероризму. Саме в даний період часу реалізувалися найбільш відомі та резонансні терористичні акти під час яких загинуло 964 людини, але чисельність постраждалих втричі вища. Найкривавішими терактами 2015–2016 рр. стали: серія терактів у Парижі (140 загиблих), вибух у мечеті Бадр (130 загиблих), напад на туристичний готель в Тунісі (37 загиблих), вибух в Анкарі (95 загиблих), теракт на набережній Ніцци (понад 80 загиблих) та ін. [9]. Статистичні дані свідчать, що тероризм сягає свого розквіту і як би держави світу не намагались зупинити таке негативне явище, підготовку до терористичного акту досить важко виявити.

З поширенням тероризму в Європі постає цілком розумне питання: чи загрожує тероризм мирним жителям України? На нашу думку, терористичні акти можуть реалізовуватись злочинцями на мирній території нашої держави не лише через підвищення їх кількості в Європі, а й через ведення військових дій на сході країни. Боротьба проти агресора стала однією із причин зниження економічного забезпечення населення. В країні спостерігається підвищення кількості вчинених злочинів, невдоволення суспільства, бідність та висока корумпованість. На жаль, через військові дії на сході терористичні організації мають легкий доступ до зброї, вибухівок, що можуть стати засобами вчинення терористичної дії.

Сучасний тероризм має такі методи “поліпшення”:

1. *Зміна тактики реалізації тероризму.* Якщо раніше терористичний акт був спрямований на задоволення політичної мети, а замаху були спрямовані на членів уряду, керівників держав, то зараз злочинці маніпулюють іншим – життям широкого кола осіб, погрозами завдати шкоди суспільним інтересам.

2. *Удосконалення засобів реалізації терористичних актів.* На сучасному етапі еволюції тероризму, злочини здійснюються підготовленими особами, так званими “професійними злочинцями”. За останній період часу спостерігається об’єднання сил екстремістських формувань та кримінальних структур, що має негативним наслідком для виявлення та розкриття злочинних замислів.

3. *Удосконалення структури терористичного угруповання.* Якщо раніше спостерігалось своєрідна байдужість до осіб-учасників злочинної групи, їх здібностей, а важлива була лише мета, дія, результат, то у сучасному “терористичному” світі такі злочинні угруповання почали ставитись до своїх учасників жорсткіше та більш ретельно відбирати нових членів. Самі злочинні організації за свою “еволюцію” почали виокремлювати у своїй структурі окремі підрозділи, що мають визначені функції: фінансування, розвідка, підготовка, реалізація.

4. *Удосконалення методів терористичних актів.* Удосконалення військової та ядерної зброї, без сумніву, має позитивний бік, адже це безпека держави та її населення, але такими інноваціями мають змогу користуватися й терористи. Використання ядерної та хімічної зброї масового ураження є найбільш небезпечним способом досягнення терористичної мети, а наслідки від такого застосування є

катастрофічними.

5. *Поява нового виду тероризму – кібернетичний тероризм.* Розвиток комп'ютерних технологій та інформаційних систем з використанням всесвітньої мережі Інтернет має не лише свої позитивні наслідки, які ми постійно використовуємо, а й негативні для нас, але позитивні для терористів. Термін “кібертероризм” був уведений Дж. Коллінім у середині 1980-х рр. з початком розвитку комп'ютерних технологій. Під терміном “кібертероризм” розуміють дії щодо дезорганізації інформаційних систем, що створюють небезпеку загибелі людей, значних майнових втрат або інших суспільно небезпечних наслідків, якщо вони здійснені зі спеціальною метою – порушити громадську безпеку, залякати населення або вплинути на прийняття рішень органами влади, а також загрози здійснення зазначених дій з тією ж метою. І хоча держави всіма своїми силами намагаються якомога краще захистити свої інформаційні системи, комп'ютерні хакери знаходять все нові й нові способи пошкодження цих захисних систем, що можуть “паралізувати” країну та спричинити загибель багатьох людей. Є низка прикладів кібератак, що знаходяться на грані з реальним тероризмом. Так, була реалізована спроба використання програмних засобів для здійснення вибуху на Італійській АЕС, зафіксовано напади на комп'ютерні мережі усіх державних органів США. Спроби “зламу” комп'ютерних мереж Пентагону фіксуються більш ніж 250 тисяч разів на рік, а комп'ютерні мережі ВМС США піддаються атакам 12 тисяч разів на рік [10].

6. *Зростання фінансових джерел, а що гірше людських джерел тероризму.* Люди, у гонитві за збагаченням, часто забувають про цінність життя, моральність та інтереси інших.

7. *Міжнародний тероризм у вигляді геополітичних ігор.* На жаль, як свідчать останні події, все частіше використовуються методи прямого вторгнення в країну, окупація території та зміна керівництва країни. На нашу думку, такий вид тероризму є найбільш жорстоким, адже страждають інтереси величезної кількості осіб, а також інтереси держави та її стабільність [10].

Зважаючи на так звану “еволюцію” методів та шляхів вчинення терористичних актів, слід розвивати і методи запобігання йому. Тому держави вдаються до так званої антитерористичної операції – сукупність скоординованих спеціальних заходів, що мають на меті попередження, запобігання, виявлення та припинення терористичних дій.

На нашу думку, слід застосовувати такі антитерористичні методи та способи:

1. Держава має створити належні умови для процвітання бізнесу та довіри між державою та підприємцями. В основному до терористичних актів вдаються представники “третього” світу, тому аби не було спокуси “легкої” наживи слід підтримувати діалог між фінансовими установами, банками та іншими організаціями, що можуть спонсорувати терористичні злочинні організації.

2. Удосконалення військової техніки для антитерористичних дій, а також посилення контролю за виробленням зброї та її обігом.

3. Важливо залучатись до міжнародних організацій по боротьбі з тероризмом. Також держава повинна сама утримуватись від терористичних дій, наприклад, окупації територій інших держав та незаконно встановлювати свою владу.

4. Покращувати рівень обороноздатності комп'ютерних систем та сайтів

державного значення. Розвивати знання та здібності, так званих, “антихакерів”. Державам варто обмінюватись новинками у такій сфері, адже співпраця у даному руслі гарантує покращення технологій із захисту комп’ютерних систем та сайтів мережі Інтернет.

5. Залучати хакерів-професіоналів до співпраці з державою за достатню винагороду.

Висновки. Розглянувши історичні витоки тероризму приходимо до таких висновків: тероризм є одним із найдревніших злочинних явищ, що стало предметом дослідження не одного покоління науковців. На нашу думку, тероризм – це незаконна, суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у цілеспрямованому застосуванні насильства окремими особами чи групою осіб шляхом захоплення заручників, викрадання людей, використання зброї, тортур або вчинення чи погрози вчинення інших посягань на життя і здоров’я людей задля досягнення терористичної мети.

Дослідивши стан проблеми тероризму в світі стало зрозуміло, що за останні роки кількість терористичних актів лише зросла, а вплив закону на правосвідомість населення помітно знизився. Що стосується України, а саме загрози тероризму на мирній території нашої держави, то чітко стало зрозуміло, що терористичні акти все ж можуть прокотитися і територією нашої держави, адже зараз є чимало сприятливих чинників для реалізації злочинних ідей терористами.

Отже, тероризм є універсальним явищем, адже притаманний не лише певній групі осіб чи окремому народові, він поширився на весь світ та став однією із головних планетарних проблем. На жаль, як би керівництва країн світу не намагались протидіяти терористичним актам та розвитку тероризму як явища злочинної поведінки, терористи все рівно знаходять все нові й нові способи досягнення своїх цілей, використовуючи життя інших. Як і будь-який інший злочинний феномен, так і тероризм проходить певну свою еволюцію та вдосконалення, але відповідь на такий розвиток повинна бути миттєвою в способах їх виявлення, розкриття, а найголовніше – попередження. Подолання проблеми тероризму та його процвітання можливе, якщо не повністю, то хоча б зменшення його кількості проявів. Держави можуть використовувати різні способи боротьби: удосконалення зброї, навиків спецслужб, а головне співпраця та залучення до міжнародних організацій.

Використані джерела:

1. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_331.
2. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – ст. 180 // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
3. Антипенко В. Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика / В. Ф. Антипенко. – К. : НБУВ, 1999. – 53 с.
4. Гуляев В. П. Тероризм як загроза сучасного суспільства [Електронний ресурс] / В. П. Гуляев. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/domtp/2010_1/Gyljaev.pdf
5. Маделик С. М. Історичні витоки та еволюція тероризму [Електронний ресурс] / С. М. Маделик. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/58865>.
6. Раззаков Ф. Век террора: хроника покушений / Ф. Раззаков. – М. : Эксмо, 1997. – 564 с.
7. Серкевич І. Р. Визначення поняття тероризм та його генезис [Електронний ресурс] / І. Р. Серкевич. – Режим доступу : http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/331.pdf.

8. Страшна статистика: торік від терактів у світі загинуло 32 тисячі людей – інфографіка: за даними телеканалу новин “24” новини за 17 листопада 2015 року. – К., 2015. [Електронний ресурс]/ – Режим доступу: http://24tv.ua/news_n631535
9. Ткачук Я. Наймасштабніші теракти у світі за останній рік: кривава статистика [Електронний ресурс] : за даними телеканалу новин “24” новини за 22 березня 2016 року. – К., 2016. – Режим доступу http://24tv.ua/naymasshtabnishi_terakti_u_sviti_za_ostanniy_rik_krivava_statistika_n669731
10. Хміль Г. А. Природний, техногенний та екологічний ризики: аналіз, оцінка, управління [Електронний ресурс] / Г. А. Хміль. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/72385/ekologiya/prirodniy_tehnogenniy_ta_ekologichniy_riziki_analiz_otsinka_upravlinnya

Кончаковская В. В., Кравчук А. С. Терроризм как преступное явление: эволюция и меры предупреждения.

Стаття посвящена определению понятия “терроризма” и “террористического действия”, выяснению причин совершения террористических актов, а также их угрозы на мирной территории Украины. Указаны меры предотвращения государственному и международному терроризму.

Ключевые слова: терроризм, террористическая деятельность, террористический акт, преступная организация, способы совершения террористических актов, антитеррористическая операция, антитеррористические методы.

Konchakovskaya V., Kravchuk A. Terrorism as criminal phenomena: evolution and prevention measures.

The article is devoted to the definition of “terrorism” and “terrorist acts”, identify the causes of terrorist acts, as well as their threats to peace in Ukraine. These measures prevent the state and international terrorism.

Keywords: terrorism, terrorist activities, terrorist act, a criminal organization, ways of committing acts of terrorism, counter-terrorism operation, the anti-terrorist methods.

УДК 342.534.2

Пєсцов Р. Г.

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Устинова І. П.

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного і адміністративного права
Національного авіаційного університету

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕДОТОРКАНОСТІ ТА НЕВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ЯК СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОВОГО ІМУНІТЕТУ

У статті досліджуються теоретичні питання правового імунітету. Характеризуються такі складові елементи правового імунітету, як правової категорії, – “недоторканість” та “невідповідальність”. Робиться аналіз спільних та відмінних ознак зазначених правових понять.

Ключові слова: правовий імунітет, недоторканість, невідповідальність.

Останнім часом у зв'язку з активізацією боротьби з корупцією в Україні серед науковців та практиків активно обговорюється питання вдосконалення процедури

конституційно-правової відповідальності посадових осіб, як надійного засобу підтримання правового порядку та забезпечення стану законності в державі, а також встановлення та розвитку демократичних засад в системі державного управління. На сьогодні з практичної площини конституційно-правова відповідальність посадових осіб позбавлена можливостей суттєво впливати на процеси, що відбуваються в країні та суспільстві. Тому норми конституційного права потребують власних засобів захисту конституційно-правових приписів. Усвідомлення вирішення проблем конституційно-правової відповідальності посадових осіб також сприятиме розвитку конституційного права, як галузі права.

Концепція конституційно-правової відповідальності посадових осіб в юридичній літературі розроблена недостатньо, оскільки відсутній категоріальний апарат, який би чітко її характеризував. Це, в свою чергу, має негативно впливає на правове регулювання конституційно-правової відповідальності посадових осіб. Необхідно встановити чіткий правовий механізм реалізації конституційно-правової відповідальності, який би забезпечив ефективне виконання усіма суб'єктами конституційних правовідносин їх конституційних обов'язків – виконання Конституції, як Основного закону держави, законів та недопущення ними неправомірної поведінки.

Однією із проблем, які необхідно розглянути в процесі вдосконалення застосування процедури конституційно-правової відповідальності посадових осіб, є проблема правового імунітету. Основна мета встановлення імунітету в конституційному праві полягає в гарантуванні незалежної діяльності окремих суб'єктів конституційних правовідносин.

Історія розвитку інституту імунітету в конституційному праві відображає коливання з одного боку – в небажанні надавати занадто багато привілеїв окремим суб'єктам, а з іншого – в необхідності забезпечити нормальне виконання своїх повноважень цими ж суб'єктами, а також їх відповідальність перед судом. В такій ситуації важко забезпечити належну збалансованість між юрисдикційними привілеями та контролем за протиправною діяльністю окремих посадових осіб. Основна мета встановлення імунітету полягає в гарантуванні незалежної діяльності окремих суб'єктів конституційно-правових відносин, в забезпеченні здійснення ними певних конституційних обов'язків (повноважень). Так, наприклад, спеціальний закон 1951 року “Про імунітет членів Кнесету Держави Ізраїль” передбачає, щ член парламенту має повну свободу волевиявлення, будь-якого вчинку в середині або за межами Кнесету до того часу, доки це не виходить за межі відповідних повноважень члена Кнесету [1, с. 270]. В конституційному праві імунітет розуміється як неможливість арешту, притягнення до кримінальної відповідальності, а також до найбільш суворіших видів адміністративної відповідальності [1, с. 272].

Резолюція (97)24 Комітету Міністрів Ради Європи вимагає від держав обмежити імунітет від розслідування судового переслідування, винесення рішень у справах, пов'язаних з корупцією, до рівня, необхідного в демократичному суспільстві [2]. В українському законодавстві не дається чіткого визначення поняття “імунітет” і здебільшого поєднується із схожими термінами.

Юридична природа імунітету досить складна та неоднозначна. В конституційному праві імунітет можна розглядати як в широкому так і у вузькому значенні. В широкому розумінні – це всі привілеї, які закріплені конституційно-

правовими нормами, і пов'язані із звільненням конкретних суб'єктів від окремо визначених обов'язків та будь-яких видів відповідальності. У вузькому розумінні – це правові обмеження конституційно-правової відповідальності.

Сам термін “імунітет” походить від латинського слова *immunitus* – звільнення від чого-небудь, виняткове право не підкорятися деяким загальним законам, надане особам, що займають особливе положення в державі, тобто це особливі пільги та привілеї, що звільняють певних, визначених законом, осіб від певних обов'язків та відповідальності в цілях збереження свого особливого статусу [3, с. 241]. Іншими словами правовий імунітет – це повне або обмежене перебування особи за межами юрисдикції держави. Таким чином, можна констатувати, що імунітет складається з двох елементів: із невідповідальності (обмеження відповідальності) та недоторканості. Ці дві категорії необхідно розрізняти.

На думку О. О. Кутафіна “невідповідальність є результатом поступової і тривалої еволюції англійського парламентаризму, а недоторканість своїм виникненням зобов'язана Великій французькій революції” [1, с. 272]. Недоторканність – є основою терміну “імунітет” і розуміється як індивідуальна свобода та правовий захист окремих суб'єктів права від заходів правового примусу, які встановлені нормами права з метою гарантування безперешкодного здійснення цими особами своїх повноважень. Правова недоторканість виступає у виді додаткових гарантій і переваг у випадках притягнення до юридичної відповідальності і виконання пов'язаних з нею процесуальних обов'язків.

Л. Д. Воєводін, В. А. Патюлін під недоторканістю розуміють “право кожного громадянина на охорону і захист від неправомірних посягань на основні життєві блага та цінності, які є невід'ємними від особистості (життя, здоров'я, свободу, честь, гідність)” [1, с. 291].

Л. А. Григорян та І. Є. Фарбер ширше тлумачать даний термін і включають в його зміст “охорону умов життєдіяльності особи, в тому числі недоторканість житла [6, 24] та охорону майна особистості [5]”.

Н. П. Іванік під “недоторканістю” розуміє всі компоненти, що характеризують сферу особистого життя. На його думку: “порушення недоторканості житла, таємниці листування та інших атрибутів особистого життя громадян, об'єктом заподіяння шкоди є не приміщення, в якому живе людина, листи, а сама особистість з властивими їй поглядами, цінностями, інтересами” [5].

А. А. Опалєва зазначає, що об'єктами особистої недоторканості є “фізичний стан людини, до якого відносяться життя, здоров'я, тілесна цілісність (фізична недоторканість); можливість володіти собою і на свій розсуд визначати місце перебування і вид занять (недоторканість індивідуальної свободи); честь, гідність етична свобода (духовна недоторканість)” [6, с. 23].

На відміну від своїх колег-науковців Д. Л. Мердок висловлює протилежну позицію. Особисту недоторканість він визначає як фізичну недоторканість: “гарантію від арешту і затримання”.

Інші автори, як-то О. Ф. Єфремов, О. О. Миронов, А. В. Федоров розглядають недоторканість виключно з процедурою притягнення до відповідальності [5].

Деякі вчені, зокрема Ф. А. Агаєв, О. Д. Бойко, П. М. Галузо, В. І. Руднєв, В. Є. Чіркін, вважають, що розглядувані терміни “імунітет” та “недоторканість” є

тотожними поняттями.

О. О. Кутафін заперечує такий підхід. На його думку “недоторканість розповсюджується не на все населення країни, імунітет є привілеєм окремої групи населення (депутати, Президент, судді)” [1, с. 292].

Отже, правові категорії “імунітет” та “недоторканість” мають різні соціальні цілі та завдання. Генезис цих двох правових понять є одночасним, однак їх ототожнення до сьогодні має дискусійний характер. Імунітет і недоторканість мають різну правову природу. Але разом з цим недоторканість є складовою частиною імунітету і походить від нього.

Другим елементом імунітету є “невідповідальність”, яка обмежується терміном повноважень посадової особи (Президента, народного депутата), що в свою чергу, дає можливість стабільному та ефективному виконанню своїх обов’язків. При виділенні в імунітеті такого складового елемента, “безвідповідальність” варто пам’ятати, що його обсяг може бути різним, залежно від виду імунітету та терміну його дії. Так, наприклад, імунітет народного депутата передбачає безвідповідальність за висловлені ним думки, погляди; імунітет суддів передбачає, що суддя не може бути притягнутий до відповідальності без згоди парламенту, або до набрання законної сили обвинувального вироку суду. Проникнення у приватне житло або будь-яке інше володіння, службове приміщення приватний або службовий транспорт судді, проведення огляду або обшуку щодо судді, виїмка документів, прослуховування телефонних розмов судді може здійснюватися лише за дозволом суду. Притягнення Президента України до кримінальної відповідальності можливе лише у двох випадках: при достроковому припиненні повноважень в порядку імпічменту та після закінчення строку його повноважень.

Варто зазначити, що в деяких країнах, зокрема Австрії, Польщі, невідповідальність депутата не закінчується терміном його повноважень і має абсолютний характер. Так, наприклад, відповідно до ст. 105 Конституції Польщі “за діяльність, яка входить до обсягу повноважень депутатського мандату, депутат не може бути притягнутий до відповідальності ні під час його діяльності, ні після його закінчення”.

На наш погляд імунітет не має і не може мати абсолютного характеру, бути для певної частини людей такою собі індульгенцією від скоєних ними правопорушень. Правові норми, які встановлюють абсолютний імунітет, є сумнівними і необґрунтованими з позиції конституційного принципу рівності та справедливості. Зловживання невідповідальністю є неприпустимим. Так, наприклад, в законодавстві Республіки Армєнія та ФРН містяться норми, які виключають абсолютну безвідповідальність депутатів. Зокрема, це стосується наклепу та образ, за які депутат несе відповідальність [1, с. 279].

В деяких країнах Європи, таких як Франція, Люксембург, дія імунітету не поширюється на випадки вчинення дрібних правопорушень чи злочинів, за які не передбачено позбавлення волі. В таких країнах, як Швеція, Фінляндія, Португалія, навпаки, дія імунітету не поширюється на правопорушення та злочини, за які передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі на певний строк [7, с. 4]. Цікавим історичним наглядним прикладом правового регулювання відсутності абсолютного імунітету є Конституція Франції 1791 року, згідно якої король, якого легально відсторонили від посади, повертався до лав звичайних громадян і міг бути

притягнутий до відповідальності на загальних підставах (стаття 8 глава 2 розділ 1).

На сьогодні в законодавстві країн, в яких формою правління є конституційна монархія, визначені межі невідповідальності глави держави. Так, наприклад, відповідно до § 5 Глави 5 Форми правління Королівства Швеції монарх за постановою Рігсдагу може бути позбавлений престолу за невиконання повноважень протягом 6 місяців. Згідно ст. 28 Конституції Нідерландів за порушення встановлених конституційних заборон та обмежень – король позбавляється престолу, якщо він укладе шлюб, який не затверджений парламентом. Статті 32, 34 Конституції Малазії передбачають позбавлення повноважень у випадку відсутності Верховного правителя в країні без згоди Ради правителів понад 15 днів [1, с. 277].

Тому можна не погодитися із думкою В. В. Сокольського щодо абсолютної невідповідальності монархів. Наведені приклади свідчать про зворотне і ще раз доказують необґрунтованість та неприпустимість наявності законодавчих актів, якими встановлювалася абсолютна невідповідальність посадових осіб.

Імунітет пов'язаний із державною дисципліною, яка є невід'ємною частиною професійної діяльності носіїв правового імунітету і ставить до таких осіб підвищені вимоги по дотриманню не лише юридичних, але і морально-етичних норм, що є гарантом забезпечення правового порядку та стану законності в державі. Така особлива риса правового імунітету має протилежний характер і не може стосуватися таких його елементів як недоторканість та невідповідальність. Разом з цим імунітет є відмінним від своїх складових елементів оскільки:

- по-перше – не є природним правом кожної людини, а поширюється лише на певне коло осіб або групу людей;
- по-друге – є результатом виявлення волі держави, а також має чітку мету та визначені межі дії;
- по-третє – і хоч сам термін “правовий імунітет” передбачає в своїй структурі такі структурні елементи, як недоторканість та невідповідальність, сама дефініція “правовий імунітет” цими двома елементами не обмежується.

Таким чином, правовий імунітет – загально правова категорія, яка складається із норм, які регулюють спеціальний правовий статус окремих суб'єктів, встановлює окрему процедуру притягнення їх до відповідальності з метою забезпечення виконання ними важливих для держави завдань та функцій.

Розглянуті структурні елементи імунітету пояснюються з позицій багатовікових поглядів. Прихильники теорії народного суверенітету не змогли взагалі віднайти підстави, які б виправдовували обмеження право народу контролювати та притягати до відповідальності посадових осіб державних органів чи сам державний орган. Але, разом з цим, не варто недооцінювати значення імунітету як правостимулюючого засобу. Головним є те, щоб встановлення конституційних імунітетів не зводилося б до безвідповідальності їх суб'єктів, як самоцілі, оскільки, в такому разі, будуть поставлені під сумнів основоположні конституційні принципи.

Ефективність правового регулювання залежить від здатності вирішувати завдання, що ставляться суспільним розвитком. Виходячи із соціальних потреб змінюється роль як галузей права, так і її правових інститутів, у зв'язку з цим з'являються нові галузі права, або правові інститути. Так і норми що регулюють питання правових імунітетів поступово набувають своєї внутрішньої завершеності.

Використані джерела:

1. Віноградов В. О. Конституционно-правовая ответственность: Системное исследование: дисс. ... док. юрид. наук: 12.00.02. / В. О. Віноградов. – Москва, 2005. – 348 с.
2. Resolution (97) 24 on the twenty principles for the fight against corruption, adopted by the Committee of Ministers on 6 November 1997 at the 101 st session of the Committee of Ministers. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=593789&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>
3. Юридична енциклопедія : в 6-ти томах / гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : “Укр.енцикл”, 1998. – Т. 2. – С. 455.
4. Патюлін В. А. Неприкосновенность личности, как правовой институт / В. А. Патюлін // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 18-23.
5. Шелевер Н. В. Співідношення правових категорій “імунітет” та “недоторканість” / Н. В. Шелевер // Форум права. – 2012. – №2 – С.779-784
6. Опалёва А. А. Личная неприкосновенность: социальное содержание и юридическая форма / А. А. Опалёв // Закон і право. – 2003. – № 7. – С. 22-26.
7. Імунітети виборних посадових осіб: шляхи удосконалення правового регулювання. Інформаційні матеріали / Лабораторія законодавчих ініціатив – К., 2009. – С. 8.
8. Кутафін О. О. Неприкосновенность в конституционном праве России / О. О. Кутафін. – М. : Юристъ, 2005. – 407 с.

Песцов Р. Г., Устинова И. П. Характеристика неприкосновенности и неотвественности, в качестве составных элементов правового иммунитета.

Сегодня среди юристов-практиков и теоретиков очень активно обсуждается проблема правового иммунитета, неотвественности и неприкосновенности субъектов государственной власти. В статье исследуются теоретические вопросы правового иммунитета. Характеризуются такие составляющие элементы правового иммунитета, как правовой категории – “неприкосновенность” и “неотвественность”. Делается анализ общих и отличительных признаков указанных правовых понятий. В статье проанализированы взгляды и определения иммунитета и его составляющих элементов как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: правовой иммунитет, неотвественность, неприкосновенность.

Pestsov R., Ustinova I. Characteristics of integrity and non-responsibility, as constituent elements of legal immunity.

Today, among the legal practitioners and theorists the problem of legal immunity, non-accountability, and integrity of government subjects is actively discussed. The article explores the theoretical issues of legal immunity. Such elements of legal immunity as “integrity” and “non-accountability” are characterized. Common and differential characteristics of these legal concepts are analyzed. The article analyzes both foreign and domestic researches views and definitions of immunity and its components.

Keywords: legal immunity, integrity, non-accountability.

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.22

Купіна Л. Ф.
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри галузевих юридичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

ПОНЯТТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ ПРИ РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

У статті досліджуються проблеми ефективності норм трудового права, акцентується увага на понятійному апараті “ефективності норми прав”, “ефективності права”. Визначаються основні чинники ефективності норми трудового права, які мають різні характери дії правової норми, а також розкривається зміст кожного чинника ефективності.

Ключові слова: *ефективність, ефективність норми права, ефективність права, ефективність закону, ефективність трудового права, цілі правової норми, результат дії норми трудового права.*

Всебічна та досить швидка зміна змісту суспільних відносин в сфері організації, застосування та забезпечення праці потребує актуального правового регулювання, яке буде відповідати нинішнім потребам суспільства. Норми трудового права повинні виконувати ті завдання, які на них покладені – це ефективно та результативно досягати ціль, яку ставить перед собою працівник як суб’єкт її дії. Очевидно, що цілями норм трудового права є гарантування права сторін трудових правовідносин на добровільну працю, створення належних та безпечних умов праці, соціальний захист суб’єктів трудового права, відновлення порушеного права працівника чи відшкодування матеріальної шкоди майну роботодавця. Велике значення для формування комплексного захисту прав та свобод, осіб, діяльність яких регулюється нормами трудового права, відіграє наявність дієвого та актуального, в часі розвитку суспільства, законодавства.

Стан правового регулювання суспільних відносин у сфері праці, в тому числі і норми Кодексу законів про працю України, який був прийнятий у 1971 році, на сьогодні, не дозволяють, вирішити проблему ефективного застосування норм трудового права, для врегулювання трудових відносин, і тим не гарантує їх суб’єктам повноцінний захист та охорону прав та свобод при застосуванні праці. Правові норми при регулюванні трудових відносин втратили свою ефективність, оскільки в результаті недостатнього врахування законодавцями змін в економіці, суспільстві, моралі особистостей та орієнтації на європейські стандарти праці та життя загалом, норми трудового права неповно, а подекуди і взагалі, не в змозі задовільнити в правовому полі суспільні потреби.

Правова наука завжди приділяла значну увагу проблемам вдосконалення правового регулювання всіх сфер суспільного життя, а тому числі і трудової діяльності

працездатного населення. Дане питання неодноразово було предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема А. Г. Бірюкової, В. С. Венедіктова, С. В. Вишновецької, Л. П. Гаращенко, В. В. Глазиріна, С. О. Жинкіна, М. І. Іншина, М. І. Козюбри, В. Л. Костюка, А. Р. Мацюка, О. М. Мельник, В. І. Нікітінського, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, М. П. Рабіновича, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко.

Разом з тим, дані наукові дослідження мали загальнотеоретичне спрямування, а по відношенню до правового регулювання трудових відносин більш вибіркового характеру. Нині наукова проблема ефективності норм трудового права не має повного науково-методичного обґрунтування та розробки, що, в свою чергу, не створює передумов для створення ефективного механізму застосування норм трудового права з цільовим результатом її дії.

Україна нині перебуває на шляху значного реформування законодавства у всіх сферах суспільного життя, обраний шлях спрямований на адаптацію вітчизняних норм права до європейських правил поведінки, стандартів та принципів правозастосування.

Потреба наукового дослідження ефективності правового регулювання трудових відносин вимагає розробки пропозицій щодо створення дієвого механізму чинності норм трудового права, яка зумовлена наявністю суттєвих проблем, пов'язаних із дією норм трудового права чинного Кодексу законів про працю України, який був прийнятий в 1971 році, та введений в дію в 1972 році. Очевидно, що норми кодексу, які відображають популістичний та ідеологічний дух часів Радянського Союзу, є морально застарілими і не в змозі ефективно регулювати сучасні соціально-трудова відносини. Критичною є також відсутність чіткої законодавчої політики щодо врегулювання трудових відносин та бездіяльність представників законодавчої гілки влади, які протягом 25 років незалежності України не можуть визначитися із основними принципами регулювання праці в Україні і не вчиняють активних дій щодо прийняття Трудового кодексу України, проект якого перебуває в комітеті Верховної ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення на доопрацюванні з урахуванням зауважень та пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи.

Результати дослідження ефективності норм трудового права можуть скласти методологічну базу для формування нових наукових підходів до визначення поняття ефективності норм права, визначення остаточної галузевої належності правових норм у сфері регулювання праці до трудового законодавства не змішуючи їх з нормами цивільного чи адміністративного права. Окрім того, очікуванні результати можуть стати основою для визначення нових напрямів реформування законодавства про працю та нового трактування норм трудового права.

Мета статті полягає в дослідженні правових проблем ефективності правової норми при регулюванні трудових відносин.

Дослідження ефективності норми права, її змісту, критеріїв та чинників її дії відноситься до ряду складних проблем правової науки. Активне обговорення питань ефективності права почалося з другої половини ХХ ст., в зв'язку з чим можна виділити перший етап дослідження даної проблематики – 60-80 рр. ХХ ст. Серед вчених, які досліджували ефективність дії правових норм в даний період, слід назвати С. С. Алексєєва, А. Б. Венгерова, В. В. Глазиріна, Д. А. Керімова, В. О. Козлова,

В. М. Кудрявцева, В. І. Нікітинського, О. С. Пашкова, П. М. Рабіновича, І. С. Самощенко, Ф. Н. Фаткулліна, Л. С. Явіча та інших. Саме в цей період були розроблені основи теорії ефективності правової норми, що визначили напрями дослідження цього правового явища в наступні роки. Однією із перших галузей, де досліджувалося поняття “ефективність” – була економіка. В подальшому, поширення спектру використання даного поняття, в інших сферах життя, в тому числі в юриспруденції, викликало потребу в узагальненні його змісту та визначення його правової природи.

Оскільки в даний час у юридичній літературі практично неможливо знайти змістовне визначення категорії ефективність, то слід провести аналіз різних наукових та законодавчих підходів до поняття “ефективність”. Як головна мета здійснення будь-якої господарської діяльності ефективність не часто стає об’єктом теоретичних досліджень саме через неоднозначність сприйняття даної правової категорії. На нашу думку, складність і багатогранність сприйняття юристами-дослідниками категорії “ефективність” обумовлено відсутністю єдиної думки щодо сутності та змісту даної категорії. Варто зазначити, що однозначного, загальноприйнятого трактування поняття “ефективність” до теперішнього часу не існує. Як одна з найбільш популярних категорій, ефективність не часто розглядається як наукова проблема. Часто дослідники у своїх працях щодо дослідження різних правозастосовних процедур практично не з’ясовують суть категорії ефективності.

В загальній уяві ефективність (в перекладі з латинської – дієвий, продуктивний, що дає результат) характеризує розвинені системи, процеси, явища. Ефективність виступає як певний індикатор розвитку. Засобами підвищення ефективності правової норми, ми визначаємо ті конкретні заходи, які сприяють процесу розвитку нових правовідносин в тих сферах життя, де приймається чи змінюється дана норма, а також скасування тих правил поведінки, реалізація яких не дає бажаного результату. Ефективність, в цьому сенсі, завжди пов’язана з практикою застосування норм права. Вона стає цільовим орієнтиром діяльності, а не бездіяльності, направляє цю діяльність до сфери обґрунтованості, необхідності, виправданості та достатності. Виходячи з цього, поняття “ефективність права” І. С. Самощенко та В. І. Нікітинським визначалося як відношення між фактичними і досягнутим, дійсним результатом і тією метою, для досягнення якої були прийняті відповідні правові норми [4]. Ефективність права, як зазначає П. М. Рабінович, це співвідношення фактичних результатів втілення норми права та декларовану нею метою [5, с. 369].

Проблема ефективності права фактично конкретизується через проблему ефективності норм законодавства, ефективності нормативних актів держави. Питання ж ефективності права в цілому, як регулятора соціального і духовного життя, як елемента культури і форми духовного існування людства практично не розглядалися. В ході аналізу проблем ефективності норм права, в тому числі і трудового, в радянській юридичній науці спочатку акцент був зроблений на її співвідношенні або ототожненні з оптимальністю, правильністю, обґрунтованістю самих норм. Надалі поняття “ефективність правових норм” стало зв’язуватися в першу чергу з результатом їх дії.

Дослідження ефективності правових норм тісно пов’язане з поняттям “ефективність”, її критеріями, показниками і умовами. Багато авторів продовжували

розглядати поняття ефективності через потенційну здатність правового результату впливати на суспільні відносини в певному напрямку, що сприяє досягненню бажаної мети, забезпечує досягнення соціально корисної і об'єктивно обґрунтованої мети, забезпечує нормальний хід правосуддя. В цілому необхідно відзначити, що радянська теорія ефективності права формувалася в контексті інструментального підходу до права як “засобу управління суспільством”, інструменту досягнення економічних, політичних, ідеологічних і інших цілей соціалістичного будівництва. В рамках цієї теорії ефективність правових норм визначалася як “відношення між фактичним результатом їх дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті” [2, с. 22]. Ефективність норм права може розглядатися як досягнення цілей права, відповідність між цілями закону та соціальним ефектом при врегулюванні певних суспільних відносин.

Важливо, що ефективність норми права при регулюванні трудових правовідносин залежить від багатьох чинників, які мають різні характери дії правової норми: політичний характер, соціальний характер, формальний характер, процедурний характер, матеріальний та організаційний характер.

Політичний чинник дії правової норми визначає як правова норма сприяє досягненню цілей та завдань держави. Соціальний чинник дії правової норми визначає як дана норма вирішує проблеми певної групи суспільства. Формальний характер ефективності правової норми проявляється в її формах виразу, тобто в конкретних нормативних актах – законах, постановах, правилах, інструкціях, що, в свою чергу, забезпечує і відповідний результат дії даної норми на певну групу суспільних відносин. Під час прийняття правової норми, прослідковується процедурний характер дії правової норми, адже дотримання механізму розробки, погодження та схвалення правила поведінки, впливає на результат прийнятої норми, оскільки порушення процедури її прийняття може привести до незадовільного результату дії правової норми, який може виникнути внаслідок неузгодженості централізованої норми з локальною. Як приклад, слід навести – встановлення в колективному договорі підприємства режиму роботи, який погіршує становище працівників порівняно із Кодексом законів про працю України. Аналогічно проявляється як матеріальний, так і організаційний характер дії правової норми як чинники її ефективності. Реалізація кожного нормативного акту повинна бути забезпечена достатніми матеріальними ресурсами в певному середовищі, адже без фінансування любого суспільного процесу, в тому числі і трудового ефективність прийнятого нормативного акту, практично є нульовою. Такою ж є і ситуація із організаційним характером дії правової норми, зміст якого полягає в наявності певного колективу, на якого поширюється прийнята норма права або який забезпечує її виконання. На нашу думку, саме сукупний прояв політичного, соціального, формального, процедурного, матеріального та організаційного характерів дії правової норми дає можливість говорити про ефективність норми трудового права, яка здатна врегулювати суспільні відносини в сфері застосування, організації та забезпечення праці громадян. Діючі правові норми повинні виражати волю суб'єктів їх впливу, при цьому не мати прихованих цілей, які можуть впливати на характер дії цієї норми, тобто давати подвійний результат, в тому числі і негативний. Саме про ефективність правової норми можна говорити тоді, коли завчасно відомий її результат, який і проявляється як у всіх вище зазначених

характерах дії правової норми. Разом з тим, це не повинно означати, що ефективність правової норми це позитивний наслідок врегульованого суспільного відношення, адже норма права може не породжувати наслідку своєї дії, а бути правовим регулятором чи того чи іншого суспільного правовідношення, якою, наприклад є ст. 4 Кодексу законів про працю, якою визначено, що законодавство про працю складається з Кодексу законів про працю України та інших актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього.

Таким чином, ефективність норм трудового права це не лише результат дії правової норми, а й своєрідний причинний зв'язок між цим результатом та цілями, які ставилися під час розробки та прийняття даної норми права.

Використанні джерела:

1. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – додаток до № 50. – С. 375.
2. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: автореф. на науч. степени докт. юр. Наук: спец. 12.00.01 “Общая теория государства и права – Общая теория права” / С. А. Жинкин. – Краснодар, 2009. – 41 с.
3. Никитинский В. И. Эффективность норм трудового права / В. И. Никитинский, В. Н. Кудрявцев, Р. З. Лившиц. – М. : Юрид. лит., 1971. – 280 с.
4. Самощенко И. С. О понятии эффективности правовых норм / И.С. Самощенко, В. И. Никитинский // Ученые записки ВНИИСЗ. – 1969. – Вып. 18. – С. 3-19.
5. Рабінович П. М. Ефективність права // Юридична енциклопедія : у 6 томах. – Т. 2. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – К. : Укр. енцикл. 1999. – С. 369-370.

Купина Л. Ф. Понятие эффективности правовых норм при регулировании трудовых отношений.

В статье исследуются проблемы эффективности норм трудового права, акцентируется внимание на понятийном аппарате “эффективности нормы прав”, “эффективности права”. Определяются основные факторы эффективности нормы трудового права, имеют разные характеры действия правовой нормы, а также раскрывается содержание каждого фактора эффективности.

Ключевые слова: *эффективность, эффективность нормы права, эффективность права, эффективность закона, эффективность трудового права, цели правовой нормы, результат действия нормы трудового права.*

Kupina L. The concept of effectiveness of law in the regulation of labor relations.

In the article are researched the problems of the effectiveness of labor law, the attention is focused on the conceptual apparatus of “effectiveness of the legal norm”, “the effectiveness of law”. Determined the main factors of efficiency norms of labor law, which have different nature of action of the legal norm, and also was opened the content of each factor efficiency.

Keywords: *effectiveness, the effectiveness of a legal norm, the effectiveness of law, the effectiveness of the Law, the effectiveness of labor law, purposes of legal norm, the result of action of the labor law norm.*

РЕЦЕНЗІЇ

Бучма О. В.
*кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник
Відділення релігієзнавства Інституту філософії
ім. Г. С. Сковороди НАН України*

Токарчук О. В.
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

ІСТОРИЧНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ, ПІЗНАННЯ І ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА

Рецензія на Т. 1: Історія держави і права України /редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. – Х.: Право, 2016 та Т. 2: Філософія права /редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. – Х.: Право, 2017 Великої української юридичної енциклопедії: у 20 т.

У 1991 році Україна добровільно відмовилася від тоталітарної моделі системи управління, відновила державний суверенітет, а згодом проголосила себе демократичною, соціальною, правовою державою, закріпивши на конституційному рівні принцип пріоритету прав і свобод людини. Відтак, перед молодого країною постала проблема розробки програми державного будівництва в нових геополітичних умовах і при цьому уникнути та не допустити виникнення підстав для повернення до тоталітаризму, де принципи верховенства права та законності підмінялися політичною доцільністю та підпорядковувалися панівній ідеології.

Проблема правового супроводу і забезпечення державного функціонування (актуальність якої викристалізовується через століття і загострюється нині в умовах руйнації системи міжнародного права, викликів українській державності, загроз системі колективної регіональної та глобальної безпеки де військова агресія, порівняно навіть з недалеким минулим, стала найбільш небезпечною з них) потребує все більшої уваги та нагального вирішення.

З проголошенням незалежності реалізувалося право українського народу на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Відтак, Україна перейшла від формальної суверенності до реальної міжнародної правосуб'єктності та увійшла в складну систему світового політико-правового простору, окресленого глобалізаційним контуром.

В Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року визначалася перевага загальнолюдських цінностей над класовими і пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. 28 червня 1996 року Верховна рада

України від імені Українського народу “усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями” прийняла основний, головний закон, невід’ємний атрибут держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу.

Відтак, здійснилася одвічна мрія українського народу про свою самостійну незалежну державу. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши долею визначений історичний трагізм на цьому тернистому шляху. Сповнене нуртувань і звитяг видалося для України минуле тисячоліття. Її історія, культура, право піддавалися нищівним ревізіям і руйнаціям в імперіях (Австро-Угорській, Російській) та державі нового типу – Радянському Союзу. Але трагічні і героїчні віхи українського державотворення не тлінною залишають історичну пам’ять і торують шлях у перспективу майбуття держави і права України.

Упорядкування і стабілізація культурно-цивілізаційного поступу України на мікрорівні (розбудова соціально-правової держави, становлення національної свідомості, відродження ідеї національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості) і входження до нової макроструктури в якості рівно- і повноправного члена світового співтовариства можлива за умов вдало обраного, відпрацьованого і впровадженого в практику державного будівництва і суспільного облаштування механізму реалізації демократичного процесу, що має ґрунтуватися на багатовікових традиціях та досвіді українського державотворення з його здобутками і невдачами.

Окреслені політико-правові процеси супроводжують трансформації в науці (з середини ХХ століття до нашого часу), які детермінують бурхливий розвиток міждисциплінарних взаємодій, міжпредметних інтеграцій та виникненні на їх основі нових наукових спрямувань, які мають міжгалузевий характер.

Нині в науці повсюди виявляються “межі поставлені могутності раціонального розуму, причому вони в ньому ж таки й утворюються... ratio сходить зі свого п’єдесталу, коли настає царство випадковості, коли складність проникає в суть самого порядку речей, коли прагнення до порядку відступає перед могутнім натиском “хаосу”... наші абсолютні істини зникають. Залишаються клапті перехідного знання, такі собі тимчасові “гіпотези”. А на руїнах старого світу виникає новий”, – так характеризує панораму стану сучасної світової науки французька філософ науки Жаклін Рюс (Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С. 626). Ця дослідниця наголошує, що нині усталені істини зазнають краху, проте разом з цим виникають нові обрії у технічних, природничих, соціально-гуманітарних науках, філософії й теології.

Окреслена тенденція актуалізує питання розгляду межових взаємодій та взаємовпливів у предметному полі філософії права – науці, що й сама з’явилася та сформувалася на основі міжпредметних комунікацій філософії як історичного типу світогляду, форми суспільної свідомості і духовної культури та правознавства як системи юридичних наук. При цьому філософія права стала не лише системоутворючим каталізатором юридичної науки, а й створила її теоретичну базу, вищий методологічний рівень пізнання феномену права.

В сучасних філософських та юридичних науках спостерігаються переорієнтація і зміщення акцентів з суспільно-державного виміру права до онтологічного,

аксіологічного, гносеологічного, антропологічного і логічного його аналізу. А головною рисою як загальної філософії так і філософії права постає людиномірність.

Відтак у центрі предметного поля філософсько-правових досліджень постає людина як універсальна космічно-біологічно-соціальна істота. Тому ймовірно кінцевою метою філософських рефлексій щодо права є осмислення і пізнання людини. Отже не випадково основні напрями аналізу феномену права концентруються передусім навколо проблем онтології, епістемології, аксіології, антропології права, а вже потім – біля філософського осмислення інституційних вимірів державно-правової реальності.

Під таким кутом зору актуальність рецензованої роботи безсумнівна. Вона належно відображена в статтях-довідках першого та другого томів Великої української юридичної енциклопедії, які написані авторським колективом вчених юристів, істориків, політологів, філософів, соціологів на чолі з дійсним членом Національної академії правових наук України доктором юридичних наук, професором В. Д. Гончаренком (1 том) і членом-кореспондентом Національної академії правових наук України доктором юридичних наук, професором С. І. Максимовим (2 том).

У першому томі енциклопедії на належному науково-методологічному рівні з залученням великого масиву джерельного матеріалу відображені ключові віхи історії, основні теоретичні конструкції, поняття, категорії та напрями становлення і розвитку держави і права України. Енциклопедія знайомить читача з життям, ідеями, концепціями і політичними доктринами як класиків так і сучасних державних, політичних, громадських діячів, вчених-юристів, які виборювали та оберігали українську державність на різних етапах її історичного розвитку і зробили вагомий внесок у розвиток науки історії держави і права України.

Значну кількість статей автори присвятили найважливішим пам'яткам українського права, його джерелам, галузям й інститутам, генезису типів і форм української державності. Підсилює актуальність і значимість першого тому енциклопедії розкриття суті вузлових проблем організації і діяльності державних інституцій (органів місцевого самоврядування, влади і управління, представницьких органів та ін.).

У другому томі філософія права представлена як самостійна наука з чітко визначеним предметом і об'єктом дослідження, з логічно вибудованою структурою. Але її особливість полягає в тому, що вона є динамічною (бо залежить від суспільних реалій), а не статичною. Відтак, її предметне поле може модифікуватися, а структура, відповідно, вдосконалюватися, конкретизуватися і доповнюватися новими елементами, які в свою чергу можуть бути складовими структури інших наук. Це створює умови для подальшого вдосконалення і розширення меж філософсько-правових досліджень.

Очевидним є той факт, що на руїнах цінностей XIX та вже й XX ст.ст. виникає, народжується новий, сучасний світ. Світ, що пропонує нові парадигми праворозуміння, які характеризуються складністю і непередбачуваністю. В середині цього процесу на передній план висуваються інформація і комунікація, які всім управляють і контролюють усе поле знання, у тому числі й наукове. Зараз жодна з наук не в змозі існувати, функціонувати і розвиватися осібно, без зв'язку з іншими, без використання всіх здобутків іншої. Особливо яскраво це простежується у сфері соціально-гуманітарних наук, до яких належать юридичні науки і зокрема, філософія

права. Природність комунікації між ними можна пояснити відштовхуючись від природності й історичності зв'язку між явищами, що визначають їх предметне поле, а саме – феноменами людини, держави і права. В цьому контексті в другому томі енциклопедії переосмислено подаються ключові поняття і проблеми філософії права та теоретична, концептуальна, ідейна філософсько-правова спадщина видатних українських та зарубіжних мислителів філософів, юристів, теологів як далекого так і невіддаленого минулого (античні та середньовічні філософи, мислителі Нового часу, представники Німецької класичної філософії та різноманітних напрямів і течій філософсько-правової думки XIX – XXI ст.).

Оригінальною є структура Великої української юридичної енциклопедії: її кожен том має галузеве, чітко окреслене науково-правове спрямування (історії держави і права (1 том); філософії права (2 том); теорії держави і права; конституційного права; адміністративного права; фінансового права; міжнародного права та ін.). Це вигідно вирізняє цю енциклопедію серед інших аналогічних енциклопедичних видань. Адже її структура уможлиблює заповнення деяких прогалів (на наш погляд) першого та другого томів в наступних томах. А саме: 1) У 1 томі є статті “Річ Посполита”, “Російська імперія”, “Австро-Угорщина”, “Українська Радянська Соціалістична Республіка”. На нашу думку, в цьому контексті логічно було б подати статтю-довідку “Союз Радянських Соціалістичних Республік”. 2) У 1 томі є статті, що стосуються звичаєвого права, але поза увагою залишилися канонічне і церковне право. Доречно було б також дати блок проблемних статей з державно-церковних відносин. Тим паче, що серед авторського складу тому енциклопедії є фахівець і з цих питань – доктор історичних наук, професор Б. І. Андрусишин (Див. : Б. Андрусишин, В. Бондаренко. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 2011. – 385с.). 3) Варто було б розширити склад персоналій, що відзначилися вагомим історичним внеском в теорію й практику українського державотворення і правотворення. В 1 томі є: а) статті присвячені М. Ф. Володимирському-Буданову, А. І. Волошину, А. І. Яковліву та ін. У цьому контексті доречно було б подати статтю про С. П. Шелухіна; б) стаття присвячена відомому вченому-юристу, директору Інституту держави і права АН УРСР Б. М. Бабію. На нашу думку логічно було б у цьому блоці дати ще й статті про академіків В. М. Корецького та Ю. С. Шемшученка. 4) У 2 томі є значна кількість статей присвячених історії розвитку філософії права, та стаття “Історіософія права”. На наш погляд варто було б подати й окрему узагальнюючу статтю “Історія філософії права”. 5) У 2 томі увага приділена юридичній етиці, але поза нею (увагою) залишилася правова естетика. 6) У 2 том логічно увійшов би блок статей присвячених філософсько-теологічним вченням розуміння права (неотомізм, неопротестантське спрямування та ін.).

Відтак, “Велика українська юридична енциклопедія” і, зокрема її перший (“Історія держави і права України”) та другий (“Філософія права”) томи є фундаментальним енциклопедичним виданням, що відзначається актуальністю, новизною, оригінальністю. Переконані, що вона стане в нагоді не лише професійним юристам (теоретикам і практикам), працівникам державних і правоохоронних органів, викладачам і студентам, а й усім, хто цікавиться історією держави і права України та філософією права як світоглядно-методологічною основою правознавства.

НАШІ АВТОРИ

ПРАВО

АНДРУСИШИН
БОГДАН ІВАНОВИЧ

доктор історичних наук, професор, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

БІЛОЗЬОРОВ
ЄВГЕН ВІКТОРОВИЧ

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ;

БОНДАРЕНКО
ВІКТОР ДМИТРОВИЧ

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

БУЧМА
ОЛЕГ ВАСИЛЬОВИЧ

кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України;

ВРОНСЬКА
ТАМАРА ВАСИЛІВНА

доктор історичних наук, с.н.с., головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України;

ГУБАНЬ
РАДИМ ВАСИЛЬОВИЧ

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

ДЕРКАЧОВА
НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

ЖМУР
ЮЛІЯ МИХАЙЛІВНА

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

КАРХУТ
ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

КОНЧАКОВСЬКА
ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА

кандидат юридичних наук, доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

КОСТИЦЬКИЙ
ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри теорії держави та права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

КРАВЧУК АЛІНА СЕРГІЇВНА	студентка 4-го курсу спеціальності “Правознавство” Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
КУПНА Людмила Францівна	кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
МАКАРОВА ОЛЕНА ВАСИЛІВНА	кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
МОРОЗОВА ОЛЬГА ОЛЕКСІЇВНА	кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
НЕГІЄВИЧ ЄВГЕНІЯ АНДРІЇВНА	студентка 12 МП групи факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
ОПОЛЬСЬКА НАТАЛЯ МИХАЙЛІВНА	кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права Вінницького національного аграрного університету;
ПАРХОМЕНКО НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА	доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України;
ПИВОВАР ІННА ВАСИЛІВНА	кандидат юридичних наук, викладач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
ПИЛИПЧУК ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ	доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України;
ПЕСЦОВ РУЛАН ГЕННАДІЙОВИЧ	кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
РІШКО МАРІЯ ІВАНІВНА	аспірант кафедри теорії та історії держави і права Національного Педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
САБАДОШ ТЕТЯНА ІВАНІВНА	кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
СТЕЦЕНКО ВАЛЕНТИНА ЮРІЇВНА	доктор юридичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри галузевих юридичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;
СТЕЦЕНКО СЕМЕН ГРИГОРОВИЧ	доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, перший заступник директора Інституту кримінально-виконавчої служби;
ТОКАРЧУК ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА	кандидат юридичних наук, доцент, заступник декана факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

УСТИНОВА
Ірина Петрівна

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного і адміністративного права Національного авіаційного університету;

ШЕВЧУК
Зоряна Юрївна

студентка 4-го курсу спеціальності "Правознавство" Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

ШИТИЙ
Станіслав Ігорович

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

ЯРОШЕНКО
Михайло Олексійович

старший викладач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ЗМІСТ

П Р А В О

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д.

МОДЕЛЬ НОВОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
У ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ СТОСУНКАХ НА ПРИЄДНАНИХ
ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (20-30-І РР. XX СТ.)..... 3

Вронська Т. В., Пилипчук В. Г.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ – ХХ СТОЛІТТІ..... 12

Деркачова Н. О.

ПРАВОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАЦЯХ
М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА..... 23

Guban R., Semendiai A.

INCLUSION OF WEST-UKRAINIAN LANDS INTO THE USSR
IN 1939 (HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH)..... 28

Sabadosh T.

THE VALUE OF A. VOLOSHYN'S STATE-LEGAL VIEWS
IN CONDITIONS OF MILITARY
AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE 34

Ярошенко М. О., Шевчук З. Ю.

ЕВОЛЮЦІЯ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ..... 38

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Білозьоров Є. В.

ЕМОЦІЙНІ СТАНИ У СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 44

Кархут О. Я.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ..... 51

*Костицький В. В.*ПРО ЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЄВГЕНА ЕРЛІХА
У РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ..... 57*Пархоменко Н. М.*ВПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ
У СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В УКРАЇНІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ ..... 63*Стеценко С. Г.*

БІОЮРИСПРУДЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ, ЗНАЧЕННЯ..... 68

*Токарчук О. В.*ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
В КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ У ЗАРУБІЖЖІ 73

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Опольська Н. М.

ГЕНЕЗИС ПРАВА НА СВОБОДУ ТВОРЧОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ..... 79

*Пивовар І. В.*ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУДДІВ
СУДДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ..... 90*Рішко М. І.*ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ
БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ..... 95

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

*Морозова О. О.*ВИЗНАЧЕННЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ
ЯК ПРОЦЕСУ “ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ”..... 102*Стеценко В. Ю.*РЕФОРМУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ:
ПРАВОВІ ПИТАННЯ..... 107

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Макарова О. В., Негієвич Є. А.

СВОБОДА ПАНОРАМИ В УКРАЇНІ..... 111

Шитий С. І.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ І ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	117

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Жмур Ю. М.

ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА США	123

Кончаковська В. В., Кравчук А. С.

ТЕРОРИЗМ ЯК ЗЛОЧИННЕ ЯВИЩЕ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ	128

Пєсцов Р. Г., Устинова І. П.

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕДОТОРКАНОСТІ ТА НЕВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ЯК СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОВОГО ІМУНІТЕТУ	135

ТРУДОВЕ ПРАВО

Купіна Л. Ф.

ПОНЯТТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ ПРИ РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	141

РЕЦЕНЗІЇ

Бучма О. В., Токарчук О. В.

ІСТОРИЧНІ І ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ, ПІЗНАННЯ І ОСМИСЛЕННЯ ПРАВА	146

НАШІ АВТОРИ 150

CONTENT

THE LAW

HISTORY OF THE STATE AND LAW

Andrusyshyn B., Bondarenko V.

THE MODEL OF THE NEW RELIGIOUS POLICY IN CHURCH-STATE RELATIONS ON THE ASSOCIATE WESTERN UKRAINIAN LANDS (1920-30-IES)	3

Vronska T., Pylypchuk V.

TRANSFORMATION OF THE SPECIAL LEGAL STRUCTURES ON UKRAINIAN LANDS IN 19-20 CENTURY	12

Derkachova N.

LEGAL RESEARCH IN THE WRITINGS OF M. F. VLADIMIRSKOGO-BUDANOVA.....	23

Guban R., Semendiai S.

LEGAL REGULATION OF THE INCLUSION OF WEST-UKRAINIAN LANDS INTO THE USSR IN 1939 (HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH).....	28

Sabadosh T.

THE VALUE OF A. VOLOSHYN'S STATE-LEGAL VIEWS IN CONDITIONS OF MILITARY AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE	34

Yaroshenko M., Shevchuk Z.

EVOLUTION OF ANTI-CORRUPTION LEGISLATION IN MODERN UKRAINE	38

THEORY OF THE STATE AND LAW

Belozerov E.

EMOTIONAL STATE IN THE AREA OF LEGAL ACTIVITY	44

Karkhut O.

PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION	51

Kostytsky V.

ABOUT IMPORTANCE OF THE THEORETICAL HERITAGE EUGENE EHRlich IN THE DEVELOPMENT OF MODERN LEGAL CONSCIOUSNESS.	57

Parkhomenko N.

IMPLEMENTATION OF EUROPEAN STANDARDS IN THE SOCIAL SPHERE IN UKRAINE AND THEIR IMPLEMENTATION.....	63

Stetsenko S.

BIOJURISPRUDENCE: THE CONCEPT, PRINCIPLES, IMPORTANCE.....	68

Tokarchuk O.

THEORETICAL BASES OF INTERACTION OF THE STATE AND THE RIGHT IN CONCEPTS OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS ABROAD.....	73

CONSTITUTIONAL LAW**Opolskaya N.**

GENESIS OF THE RIGHT TO FREEDOM OF CREATIVITY ON THE TERRITORY OF UKRAINE	79

Pivovarov I.

SPRING BASE STUDY OF THE LEGAL STATUS OF JUDGES OF COURTS OF GENERAL JURISDICTION	90

Rishko M.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF LEGAL AID SYSTEM IN THE UKRAINE	95

ADMINISTRATIVE AND INFORMATION LAW**Morozova O.**

DETERMINATION OF MASS COMMUNICATIONS «DISSEMINATION OF INFORMATION».....	102

Stetsenko V.

HEALTH CARE REFORM IN UKRAINE: LEGAL ISSUES	107

CIVIL LAW AND PROCEDURE

Makarova E., Negievich E.

THE FREEDOM OF PANORAMA IN UKRAINE..... 111

Shitiy S.

SOME QUESTION OF TAXATION LAW RELIGIOUS
ORGANIZATIONS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION 117

CRIMINAL LAW AND PROCEDURE

Zhmur Y.

THE CHARACTERISTICS OF US CRIMINAL LAW 123

Konchakovska V., Kravchuk A.

TERRORISM AS CRIMINAL PHENOMENA:
EVOLUTION AND PREVENTION MEASURES 128

Pestsov R. , Ustinova I.

CHARACTERISTICS OF INTEGRITY AND NON-RESPONSIBILITY,
AS CONSTITUENT ELEMENTS OF LEGAL IMMUNITY 135

LABOR LAW

Kupina L.

THE CONCEPT OF EFFECTIVENESS OF LAW IN THE REGULATION
OF LABOR RELATIONS 141

REVIEWS

Buchma O., Tokarchuk O.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL DIMENSIONS
OF UKRAINIAN STATECREATION AND UNDERSTANDING,
KNOWLEDGE AND UNDERSTAND LAW 146

OUR AUTHORS 150

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**
Серія 18. Економіка і право

Випуск 31

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Матеріали подані мовою оригіналу

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Головний редактор	В. П. Андрущенко
Відповідальні редактори:	Б. І. Андрушин О. С. Падалка Л. В. Страшинська
Відповідальні секретарі:	Ю. В. Бицюра О. Я. Кархут
Оригінал-макет	Т. М. Ветраченко

Підписано до друку 1 грудня 2016 р.
Формат 60x84/8. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. аркушів 19,87. Облік видав арк. 12,21. Наклад 300.
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002
(044) 239-30-85
Продажу не підлягає!